

ԷԶՄԻԱՏԻՆ

1969-Ե

ՌՆԺԸ
ԻԵՏԱՐԻ

Մայիս

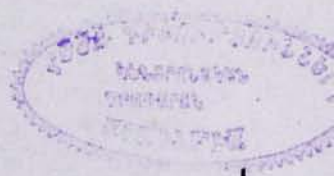
ԷԶՄԻԱԾԻՆ

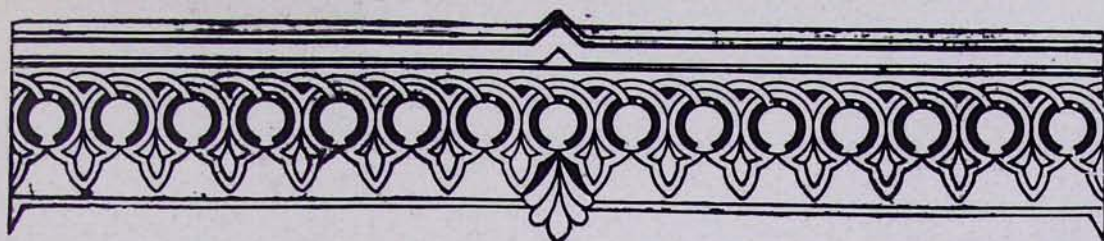
ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ
Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Ե

1969

ՊԱ-11567

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	էջ
Հաղորդագրություն	3
Վեճափառ Հայրապետը Վիեննայում	4
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ	7
Ֆրանսիացի ուխտավորները ս. Էջմիածնում	9
Մաղափա արհեստագույն Օրմանյանի նամակներից	11
Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ—Կոմիտասին հետ	16
ՍԱՆԴՐՈ ՔԵՀՐՈՒԴՅԱՆ—Վահան ծայրագույն վարդապետ Բաստամյանց	29
Գ. Մ. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ—«Լաստիվերցոյն՝ մեկնութիւն ընթերցուածոց»	36
Ն. ԹԱՀՄԻՋՅԱՆ—«Արարատ»-ն ու երգ-երածշտության հարցերը	44
Մատենագիտություն «Արարատ» ամսագրի	49

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՑԵՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ, ԷՋՄԻԱԾԻՆ

«ԷՋՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Армянская ССР, Эчмиадзин, Редакция журнала «Эчмиадзин».
Rédaction de la revue «Etchmiadzine», Etchmiadzine, Arménie, URSS,

Հանձնված է արտադրության 20/V 1969 թ.: Ստորագրված է տպագրության 20/VI 1969 թ.:

Տպագրական 4 մամուլ, թուղթ 60×84¹/₈, պատվեր 361

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տպարան, 1969 թ.

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆԻ ԱՌԱՋՆՈՅ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՑՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՑՆ ՀԱՅՈՑ

44244

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Տ. Տ. Վազգեն Ա Հայրապետը ա. թ. մայիսի 17—21-ին Վիեննայում հանդիպում և խորհրդակցություն ունեցավ ամերիկահայ ծանոթ ազգայիններ տիարք Ալեք Մանուկյանի և Տատուր Տատուրյանի հետ՝ Մայր Աթոռ սուրբ Էջմիածնի շինարարական ապագա կարևոր ծրագրերի կենսագործման առնչությամբ:

8 հունիս 1969 թ.

ԴԻՎԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ

ՎԵՀԱՓԱՌԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ ՎԻՆՆԱՅՈՒՄ

ՄԱՅԻՍԻ 17—24 օրերին ՎԵՀԱՓԱՌԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ անպաշտոն այցելությանը լինում է Վիեննայում՝ տեսակցություն ունենալու համար ամերիկահայ ծանոթ ազգայիններ **Ալեք Մանուկյանի** և **Տատուր Տատուրյանի** հետ, Մայր Աթոռի ապագա շինարարական գործերի առնչությամբ:

Մայիսի 17-ին, շաբաթ օրը, Վեհափառ Հայրապետը ժամանում է Վիեննայի միջազգային օդանավակայանը: Հայոց Հայրապետին ջերմորեն դիմավորում են Վիեննայի հայոց հոգևոր հովիվ **տ. Մեսրոպ Ծ. վրդ. Գրիգորյանը**, համայնքային վարչության անդամները՝ **պ. Սարգիս Կարապետյանի** գլխավորությամբ, և ողջ Վիեննահայ գաղութը:

Օդանավակայանում Հայոց Հայրապետի ժամանումը ողջունում են նաև Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության արքահայր **տ. Մեսրոպ արքեպ. Հապուզյանը** և **պ. Տատուր Տատուրյանը**, որը մի քանի ժամ առաջ էր ժամանել Վիեննա: **Տ. Մեսրոպ Ծ. վարդապետը** բարի գալուստ է մաղթում, հանուն համայնքի, Հայոց Հայրապետին:

Վեհափառ Հայրապետը ողջունում է բոլոր ներկաներին և, Իր օրհնությունը բաշխելուց հետո, առաջնորդվում Վիեննայի Իմպերիալ հյուրանոցը:

Մայիսի 18-ին, կիրակի օրը. Երկրորդ Ծաղկազարդ. Վիեննայի հայոց **ս. Հովհաննես եկեղեցում** հանդիսավոր **ս. պատարագ** է մատուցում հոգևոր հովիվ **տ. Մեսրոպ Ծ. վրդ. Գրիգորյանը**՝ ի ներկայության Վիեննայի ողջ հայ գաղութի, որը եկել էր մի անգամ ևս ողջունելու Հայոց Հայրապետին, լսելու Նրա հայրապետական պատգամն ու ստանալու օրհնությունը:

Ս. պատարագին ներկա է լինում նաև Հայոց Հայրապետը և «Հայր մեր»-ից առաջ, բոլոր ներկաներին հաղորդելով **ս. Էջմիածնի օրհնությունն** ու հայրապետական Իր ողջույնը, Բանին կենաց ոգեշունչ քարոզությամբ մխիթարում Իր հոգևոր զավակներին:

Ս. պատարագին ներկա է լինում նաև Մյունխենից ժամանած հայ պատվիրակությունը, որը մասնավոր սիրով եկել էր ողջունելու Հայոց Հայրապետին և ստանալու Նրա սուրբ օրհնությունը:

Հետմիջօրեի ժամը 13-ին Վիեննայի հայոց հոգևոր հովվությունն ու համայնքային վարչությունն ի պատիվ Հայոց Հայրապետի Իմպերիալ հյուրանոցում կազմակերպում են բարիգալստյան ընդունելություն, որին ներկա է լինում նաև Մյունխենից ժամանած հայ պատգամավորների խումբը:

Հյուրերի թվում էր նաև Մխիթարյան միաբանության արքահայր **տ. Մեսրոպ արքեպ. Հապուզյանը**:

Ընդունելության ժամանակ տ. Մեսրոպ Ծ. վրդ. Գրիգորյանը, հանուն իր, եկեղեցական վարչության և ողջ համայնքի, որդիական սիրո և երախտագիտական զգացմունքներով բարի գալուստ է մաղթում Հայոց Հայրապետին և հաջողություն՝ Նրա եկեղեցանվեր, հայրենաշեն բոլոր ձեռնարկներին:

Վեհափառ Հայրապետը Իր պատասխան խոսքում գոհունակություն է հայտնում ջերմ դիմավորության և հանուն համայնքի արտասանված որդիական անկեղծ ու խորը խոսքերի համար և Իր շնորհաբեր ներկայությամբ և օրհնությամբ մխիթարում բոլորին:

Ընդունելությունն անցնում է սրտագին մթնոլորտում:

Մայիսի 19-ին, երկուշաբթի օրը, առավոտյան ժամը 11-ին, Վիեննա է ժամանում պ. Ալեք Մանուկյանը՝ իր ազնվափայլ տիկնոջ հետ և Իմպերիալ հյուրանոցում բարի գալուստ մաղթում Ամենայն Հայոց Հայրապետին:

Մայիսի 19—21 օրերին Իմպերիալ հյուրանոցում, Ամենայն Հայոց Հայրապետին հատկացված մասնավոր ու շքեղ հարկաբաժնում, տեղի են ունենում խորհրդակցություններ Վեհափառ Հայրապետի, պ. Ալեք Մանուկյանի և պ. Տատուր Տատուրյանի միջև՝ գլխավորաբար Մայր Աթոռի շինարարական ապագա ծրագրերի կենսագործման մասին:

Մայիսի 21-ին, չորեքշաբթի օրը, առավոտյան ժամը 11-ին, Իմպերիալ հյուրանոցում Ամենայն Հայոց Հայրապետին է այցելում իր շքախմբով Ավստրիայի կաթոլիկ եկեղեցու պետ Նորին Վսեմություն կարդինալ Ֆրանց Գյոնգը և, ողջունելով Հայոց Հայրապետին, բարի գալուստ է մաղթում:

Երկու մեծ հովվապետների միջև տեղի է ունենում մտերմիկ զրույց, սրտագին մթնոլորտում:

Զրույցին ներկա են լինում նաև տ. Մեսրոպ Ծ. վարդապետը, պ. Սարգիս Կարապետյանը, տեր և տիկին Ալեք Մանուկյանը:

Մայիսի 21-ին, չորեքշաբթի, օրվա երկրորդ կեսին, պ. Ալեք Մանուկյանը իր հարգելի տիկնոջ հետ և պ. Տատուր Տատուրյանը, հրաժեշտ առնելով Հայոց Հայրապետից ջերմ ու սրտագին մթնոլորտում, մեկնում են ԱՄՆ:

Մայիսի 22-ին, հինգշաբթի օրը, առավոտյան ժամերին, Վեհափառ Հայրապետը հյուրանոցի Իր հարկաբաժնում բարեհաճում է ընդունել մի շարք այցելություններ:

Երեկոյան ս. Հռիփսիմե եկեղեցուն առընթեր Գալուստ Կյուպենկյան մշակութային սրահում Վեհափառ Հայրապետը հանդիպում է ունենում վիեննահայ համալսարանական ուսանողական միության ավելի քան 50 անդամների հետ, որոնք եկել էին ստանալու Հայոց Հայրապետի օրհնությունը:

Վեհափառ Հայրապետը հայրական մասնավոր սիրով ու գուրգուրանքով ընդունում է երիտասարդ ու խանդավառ այդ հոգիներին, խոսում, խրախուսում, Իր ողջույնն ու օրհնությունը բաշխում բոլորին, պատմում հայրենիքի հայ ուսանողական կյանքից, բարեմաղթում, որ հաջողությամբ ավարտեն իրենց համալսարանական բարձրագույն կրթությունը, և հորդորում, որ իրենց ապագա կյանքով և գործունեությամբ անբաժան կերպով կապված մնան միշտ հայ իրականության հետ և, հատկապես, վերածնված մայր հայրենիքի իրականության և մեր ազգային-մշակութային կյանքին ու հոգևոր արժեքներին, ապագայում, մի երջանիկ օր, մայր հայրենիքի քաղաքացիներ լինելու իղձով ու տեսիլքով:

Մայիսի 23-ին, ուրբաթ օրը, առավոտյան ժամը 10-ին, Վեհափառ Հայրապետը, ընկերակցությամբ տ. Մեսրոպ Ծ. վարդապետի, փոխ-այցելու-

թյուն է տալիս Ավստրիայի կարդինալ Նորին Վսեմություն **Ֆրանց Գյոնիգին**՝ նրա կարդինալական ապարանքում, և ուր արժանանում է հարգալիք մեծարանքի և ընդունելության: Սիրալիք զրույցի ընթացքում Հայոց Հայրապետն ու կարդինալը հուշանվերներ են փոխանակում:

Ժամը 13-ին Հայոց Հայրապետը, սիրալիք հրավերովը Վիեննայի Մխիթարյան հայրերի, այցելում է վանք և զրույց ունենում արքահոր ու միաբանների հետ և ճաշում միաբանության և ուսանողության հետ, վանական սեղանատանը:

Երեկոյան ժամը 17-ին Հայոց Հայրապետի բարձր նախագահության ներքո գումարվում է Վիեննայի համայնքային վարչության նիստը Իմպերիալ հյուրանոցում: Ն. Ս. Օծությունը ծանոթանում է նոր կազմված համայնքային կանոնադրության նախագծին, Իր թելադրությունն անում և մաղթում, որ այդ կանոնադրությունը շուտով ստանա իր վերջնական ձևը՝ վավերացվելով կառավարության կողմից:

Նույն երեկոյան, ավելի ուշ, ս. Հովհաննես եկեղեցուն առընթեր Գալուստ Կյուլպենկյան մշակութային սրահում վիեննահայ տիկնանց միությունը թեյստեղանով պատվում է Հայոց Հայրապետին:

Վիեննայի Հայոց հոգևոր հովիվ տ. Մեսրոպ Ծ. վարդապետը խոսք առնելով ողջ համայնքի երախտագիտությունն է հայտնում Հայոց Հայրապետին այս անպաշտոն այցելության առիթով, որը, սակայն, իր հոգևոր իմաստով ու տպավորություններով և Հայոց Հայրապետի շնորհաբեր ներկայությամբ նվազ պակաս չեղավ, քան հայրապետական նախորդ երկու օրհնաբեր այցելությունները, 1961 և 1968 թվականներին:

Հրաժեշտի սեղանի շուրջ խոսք է առնում նաև **Վեհափառ Հայրապետը**, մի անգամ ևս բաշխում Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի օրհնությունն ու տալիս հայրապետական Իր ողջույնը բոլոր ներկաներին՝ նրանց սիրտն ու հոգին ողողելով Իր հավատքի կրակով, հայրենասիրական շնչով՝ հայ մնալու և հայ ապրելու սրտառույշ պատգամով, միշտ կապված մեր ժողովրդի հավերժության երկու աղբյուրների՝ Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնին և վերածնված մայր հողին հայոց:

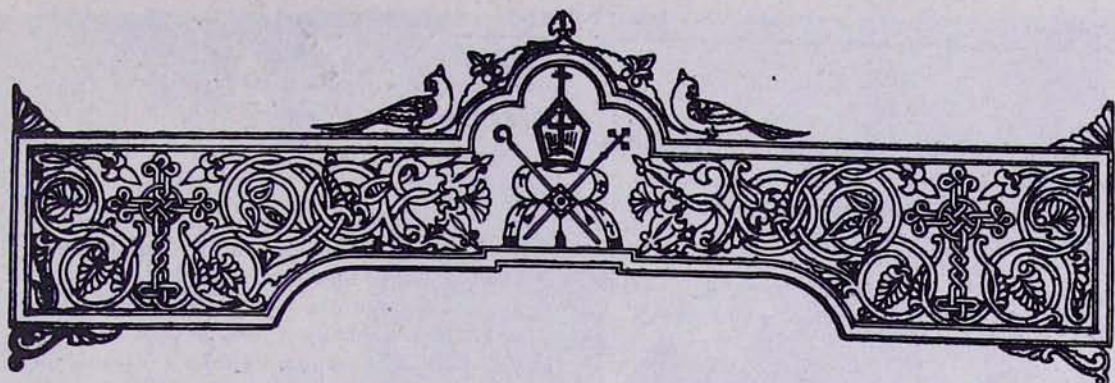
Ընդունելության ժամանակ Վիեննայի հայոց համայնքային վարչության անդամ, գորգավաճառ պ. **Հակոբ Թարյանը** Մայր Աթոռին է նվիրում Ղարաբաղի հայկական մի գեղեցիկ գորգ:

Վեհափառ Հայրապետի Վիեննա գտնվելու առիթով Ջմյունհայի նախկին առաջնորդ և 1918 թվականին Իզմիրի բանտում նահատակված տ. **Հակոբ-Աշոտ եպս. Փափագյանի** հարազատներից սթենոգրաֆիկ տիկին **Փափագյանը տ. Մեսրոպ Ծ. վրդ. Գրիգորյանի** միջոցով **Վեհափառ Հայրապետին** է հանձնում Մայր Աթոռի թանգարանի համար նահատակ տ. Հակոբ-Աշոտ սրբազանի եպիսկոպոսական մատանին:

Հիշատակն արդարոց օրհնությամբ եղիցի:

Մայիսի 24-ին, շաբաթ օրը, Վեհափառ Հայրապետը հրաժեշտ է առնում Վիեննայի համայնքից լավագույն ու սրտագին տպավորություններով և վերադառնում Մայր Աթոռ:

Հայոց Հայրապետին Վիեննայի միջազգային օդանավակայանում նա-նապարհում են տ. Մեսրոպ Ծ. վրդ. Գրիգորյանը, համայնքի վարչության անդամները, Մխիթարյան հայրեր և վիեննահայ ողջ համայնքը:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ

Մայիսի 4-ին, կիրակի.—Տօն երեման ս. Խաչի:

Մայր տաճարում հանդիսավոր ս. սբատարագ մատուցեց արժ. տ. Հակոբ քհն. Հակոբյանը: «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզեց արժ. տ. Նշան քհն. Բեյլերյանը՝ «Այսօր երեւալ նշան յաղթութեան քո Տէր» բնարանով:

*
* *

Մայիսի 11-ին, կիրակի.—Մայր տաճարում պատարագեց հոգ. տ. Գևորգ վրդ. Սերապիւսյանը և քարոզեց «Ես եմ դուռն, ընդ իս եթէ ոք մտանիցէ, կեցցէ, մտցէ և ելցէ և ճրագ գտցէ» բնարանով:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

*
* *

Մայիսի 12-ին, երկուշաբթի.—Հոգևոր ճեմարանի հանդիսասրահում Կոմիտաս վարդապետի կյանքի և գործունեության մասին դասախոսութեամբ հանդես եկավ Միհրան Թումաճանը: Դասախոսությանը ներկա էին Մայր Աթոռի միաբանությունը, հոգևոր ճեմարանի դասախոսական կազմը և ուսանողությունը:

*
* *

Մայիսի 14-ին, չորեքշաբթի.—Հոգևոր ճեմարանում «Սփյուռքահայությունը և հայ հո-

գեվորականության դերը» շահեկան և բովանդակալից դասախոսությամբ հանդես եկավ լիբանանահայ հայտնի բանաստեղծ և «Նաիրի» շաբաթաթերթի խմբագիր Անդրանիկ Մառուկյանը, որը ուխտավորաբար գտնվում էր Մայր Աթոռում: Դասախոսությանը ներկա էին Մայր Աթոռի միաբանությունը, պաշտոնեությունը, հոգևոր ճեմարանի դասախոսական կազմն ու ուսանողությունը:

*
* *

Մայիսի 14-ին, 15-ին և 16-ին «Արդի աստվածաբանության հետաքրքրող հարցերը» թեմայով երեք դասախոսություններով հոգևոր ճեմարանում հանդես եկավ ուխտավորաբար Մայր Աթոռում գտնվող, Օհիոյի (ԱՄՆ) համալսարանի փիլիսոփայության դասախոս դոկտ. Հակոբ Ներսոյանը: Դասախոսություններին ներկա եղան Մայր Աթոռի միաբանությունը, հոգևոր ճեմարանի դասախոսներն և ուսանողությունը:

Դասախոսությունների ընթացքում հարգելի բանախոսը պատասխանում էր նաև ներկաներից շատերի և մանավանդ՝ ուսանողների հարցերին:

Դասախոսությունների ավարտին տեսուչ տ. Ներսես Ժ. վրդ. Պողոպոսյանը ջերմ շնորհակալություն հայտնեց դոկտ. Հակոբ Ներսոյանին՝ շահեկան և հետաքրքիր դասախոսության համար:

*
* *

Մայիսի 15-ին, հինգշաբթի.—Համբարձումն Քրիստոսի.

Քրիստոսի Համբարձման հրաշափառ տոնի առթիվ հանդիսավոր ս. պատարագ մատուցվեց Մայր տաճարում: Պատարագեց արժ. տ. Նշան քհն. Բեյլերյանը և քարոզեց՝ «Համբարձաւ Տէրն մեր Քրիստոս» բնաբանով:

*
* *

Մայիսի 18-ին, կիրակի.—Երկրորդ Մաղկազարդ.

Մայր տաճարում ս. պատարագ մատուցեց հոգ. տ. Գևորգ վրդ. Սերայդարյանը և օրվա խորհրդի առթիվ քարոզեց «Մեծահրաշ այս խորհուրդ աւանդութեամբ առ մեզ հասեալ» բնաբանով:

*
* *

Մայիսի 19-ին, երկուշաբթի.—Այսօր հոգեվոր ճեմարանում սկսվեցին 1968—1969

ուսումնական տարվա ամսվերջի քննութիւնները, որոնք կտեսնեն մինչև հունիսի 10-ը:

*
* *

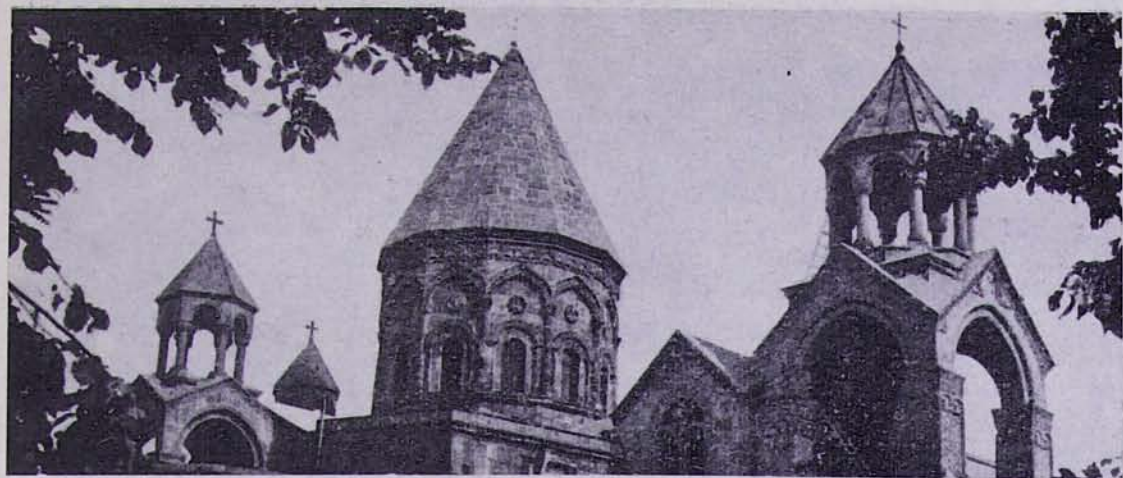
Մայիսի 25-ին, կիրակի.—Հոգեգալուստ (Պենտեկոստէ), հիսնեւորդ օր ի Զատիկէն.

Մայր տաճարում ս. պատարագ մատուցեց հոգ. տ. Ներսես ծ. վրդ. Պողոսյանը և գեղեցիկ ու շինիչ քարոզ քոսեց՝ «Առաքելոյ աղանոյ» բնաբանով:

*
* *

Մայիսի 30-ին, ուրբաթ.—Այսօր Մայր տաճար այցելեց սովետական տիեզերագնաց-օդաչու Վալերի Բիկովսկին՝ իր հարգելի տիկնոջ հետ: Վեհարանում Ամենայն Հայոց Հայրապետը ընդունեց պատվարժան հյուրին և զրույց ունեցավ նրա հետ՝ ջերմ, սրտագին մթնոլորտում:

ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ՈՒԽՏԱՎՈՐՆԵՐԸ Ս. ԷԶՄԻԱՇՆՈՒՄ

Մայիսի 7-ին, առավոտյան ժամը 9.30-ին, Մայր Աթոռ ժամանեց 300 հոգուց բաղկացած ֆրանսիացի կաթոլիկ հավատացյալների խումբը, որին գլխավորում էր հայր Ռիկեն:

Պատվարժան ուխտավորները գլխավորաբար գիտության, արվեստի և առողջապահական բնագավառի աշխատողներ էին:

Քրիստոնեական այս փոքրիկ, նորակազմ ընկերությունը դեռևս մի քանի տարի առաջ որոշում է պարբերաբար ուխտի գնալ արևելքի քրիստոնեական հին սրբավայրերին: 1967 թվականին այս խումբը իր առաջին ուխտագնացությունը կատարել է դեպի Կ. Պոլիս, հունաց եկեղեցին, որին ընդունել է Կ. Պոլսի հունաց տիեզերական պատրիարք Աթենագորաար:

Այժմ հավատացյալների այս խումբը իր երկրորդ ուխտագնացությունը կատարել է դեպի հայ եկեղեցու դարավոր կենտրոն Մայր Աթոռ ս. Էջմիածին:

Մայր տաճարում պաշտվում է հատուկ ժամերգություն: Ֆրանսիացի ուխտավորները ջերմեռանդությամբ աղոթում են հայ եկեղեցու կամարների տակ, կատարում իրենց աղոթքը:

Ժամերգությունից հետո Հուսիկ եպս. Սանթրոյանը, հանուն Ամենայն Հայոց Հայրապետի, ողջունում և բարի գալուստ է մաղթում հյուրերին: Սրբազանը նրանց ծանաթոցում է հայ եկեղեցու առաքելական ծագման, եկեղեցական նվիրապետության

հաստատման ու ապա՝ ողջ աշխարհում քրիստոնեական այս հնագույն եկեղեցու գոյությունը անցած դեպքերին և իրադարձություններին:

Թարգմանչի պաշտոնը կատարում է Մայր Աթոռի միջեկեղեցական հարաբերությունների ընդհանուր քարտուղար, հոգևոր ճեմարանի ավագ դասախոս պ. Ծախբազյանը:

Ապա ֆրանսիացի ուխտավորները խումբ-խումբ այցելում են Մայր տաճարի եկեղեցական արվեստի թանգարանը, որից հետո Մայր Աթոռի միաբանների գլխավորությամբ հյուրերն առաջնորդվում են Վեհաբանի ընդունելության մեծ դահլիճը, ուր նրանց բարեհաճում է ընդունել և ողջունել Ամենայն Հայոց Հայրապետը:

Հանուն ուխտավորների, Հայոց Հայրապետին շնորհակալության և երախտագիտության խոսք է ասում խմբի ղեկավար հայր Ռիկեն:

«Ձերո Սրբություն, Ամենայն Հայոց Հայրապետ, ուխտավորական մեր ողջ խմբի անունից, հայտնում եմ մեր խորին շնորհակալությունը այն ջերմ ընդունելության համար, որով եղբայրորեն բացվեցին հայ եկեղեցու դռները մեր աղոթքի և ուխտի համար: Մենք բախտավոր ենք, որ գտնվում ենք քրիստոնեական այս հնագույն սրբավայրերի մեջ, ուր նահատակության գնով դարեր շարունակ պահպանվել է Քրիստոսի լույս հավատքը: Հայ ժողովուրդը աշխարհում ա-

Վեհափառ Հայրապետը ֆրանսիացի ուխտավորների խմբի հետ

ուաշինգտոնից է, որ հասկացավ, ըմբռնեց քրիստոնեական կրոնի վեհությունը, բարոյական բարձրությունը և մարդասիրական ոգին: Մենք անչափ ուրախ ենք, որ այս րուպեին ողջունում ենք, հանձին Ձեզ, քրիստոնեական աշխարհի հոգևոր պետերից մեկին, որն աշխատում է մաս համագործակցություն ստեղծել Բրիտանիայի եկեղեցիների միջև՝ Էկումենիկ ոգով»:

Ամենայն Հայոց Հայրապետը Իր պատասխան խոսքում ողջունում է ներկայությունը ֆրանսիացի ուխտավորների Մայր Աթոռի հարկի տակ և ապա շեշտում, որ հայ և ֆրանսիացի ժողովուրդների բարեկամությունը, մշակութային կապերը խոր անցյալ ունեն: Այս երկու ժողովուրդներն էլ հանուն քրիստոնեական կրոնի և հայրենիքի բազմիցս դուրս են եկել պատերազմի դաշտ՝ օտար բռնակալների դեմ: Վեհափառ Հայրապետը հիշեցնում է, որ երբ հայ ժողովուրդը 451 թվականին Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ Ավարայր էր իջել իր հավատքը պաշտպանելու պարսիկների դեմ, զարմանալի զուգադրությամբ նույն թվականին,

նույն ամսի գրեթե միևնույն օրերին, աթիլ-լայական արյունոտ թանակները ներխուժել էին Գալիա, որոնց դեմ մահու և կենաց պայքար էր մղում ազատատենչ ֆրանսիացի ժողովուրդը Էջիուսի գլխավորությամբ:

Իր խոսքի վերջում Ն. Ս. Օծությունը օրհնում է ֆրանսիացի բարեպաշտ ուխտավորներին, բոլորին հանձնում է հուշանվերներ և բարի ճանապարհ մաղթում նրանց:

Հյուրերը Վեհափառի մուտքի առաջ նրկարվում են Վեհափառ Հայրապետի հետ և հրաժեշտ տալիս Նրան:

Պատվարժան ուխտավորները այցելում են Վաղարշապատի մյուս եկեղեցիները՝ ս. Գալանե, ս. Հռիփսիմե, ուր Հայոց Հայրապետի մասնավոր արտոնությամբ խմբի ղեկավար հայր Ռիկեն ս. պատարագ է մատուցում: Պատարագի երգեցողությունը ջերմեռանդորեն կատարում են՝ բոլոր ուխտավորները: Արարողությանը ներկա է լինում մաս Մայր Աթոռի միաբանությունը: Հավարտ ս. պատարագի, ամբողջ խումբը հաղորդվում է և հրաժեշտ առնում Մայր Աթոռի միաբանությունից լավագույն տպավորություններով:

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻՑ*

Համար 10

Կ. Պոլիս, Սանսթեփանո. 14 օգոստոս 1909

Հոգեշնորհ սիրելի

տ. Երվանդ վրդ. Տեր-Մինասյան

ս. Էջմիածին

Հուլիս 21 թվակիր գրությունդ ստացա ժամանակին. շնորհակալ եմ սիրելությանդ, և միշտ շնորհակալությամբ պիտի ընդունիմ գրություններդ. և եթե մեր գործերը Ձեզ հետաքրքրեին, ես ալ այստեղեն լուրեր կրնայի հաղորդել:

Մեզ շատ զարմացուց օծման հանդեսին վեհին հասնելն ետքը երեք ամիս հետո ձգելնիդ, ինչ ալ ըլլա պատճառը, ով ալ ըլլա պատճառողը: Եթե հանդեսը փառավոր ընելու համար է, ցուցամոլություն կլինի, իսկ եթե նվերի առատության համար է, արծաթսիրություն կլինի: Ասոցմե թարծր պետք էր նկատել պաշտոնական գործունեությունը, և երեքամսյա հետաձգումը վնաս է պաշտոնական արդյունավորության:

Կլավի ևս որ վեհը չկարենալով օգտվիլ Բյուրականի օղեն, և մորթային հիվանդությունը սաստկանալով Էջմիածին է դարձած: Կհուսամք որ առողջությունը գտած ըլլա:

Բարենորոգությանց մասին խոսողներ երեք տարբեր իմաստներ կուտան նույն բառին: 1. Ոմանք կիմանան մոտավոր անցյալին մեջ տիրող նախանձահույզ պահպանողականությունը, և մեր տերերուն հեղինակության գերակշռությունը: 2. Ուրիշներ կիմանան հայ եկեղեցվույն մեջ սկսողած հունամոլ և լատինամոլ հավելվածների հապավել, և հավատք ու դավանանք, և ծես ու կանոն Թարգմանչաց դարուն

և նախաքաղկեդոնական միջոցին պարզության վերածել: 3. Ոմանք ալ կիմանան՝ եկեղեցվո ավանդականությունը. իսպառ չհարգելով՝ մոտավորական զարգացման տեսությամբ նոր կարգադրություններ ընել:

Հետաքրքիր էր որ ճշտեք, թե Դուք ո՞ր ձևին կմտիք, ո՞րը պիտի ըլլա վեհին առաջարկվելիք ծրագիրը, և ո՞րը կիմանա վեհը, երբ որ բարեկարգությանց վրա կխոսի:

Ձեր պատասխանն ետքը, թե հարկ ըլլա, ես ալ իմ տեսությունը կավելցնեմ:

Հ. Բաբգենի* կհաղորդեմ հԱնկյուրիս, Ձեր առաջարկը: Այժմ հովվական այցելությանց շրջանի մեջ է: Ողջույն սիրո Կարապետ, Հուսիկ, Գարեգին և Կոմիտաս վարդապետաց սիրելյաց, և ջերմ մաղթանք մնամ սիրելությանդ աղոթարար.

Մաղ. արք. Օրմ.

Խաչեն ետքը Բերա կվերադառնամ:

*
* *

Համար 11

Բերա Կ. Պոլիս. 2 նոյեմբեր 1909

Հոգեշնորհ սիրելի

տ. Երվանդ վրդ. Տեր-Մինասյան.

1. Նորապսակ եպիսկոպոսներն Ներսես Խարախանյան և Կարապետ Տեր-Մկրտչյան սրբազաններու շնորհավորական գիրերս Ձեզի կղրկեմ, որ եթե հոն են հանձնեք, իսկ եթե մեկնած են՝ ապահովաբար ետևնեն հղեք: Կանխիկ շնորհակալություն:

2. Կիսնդրեմ որ նոր եպիսկոպոսներուն լուսանկարները հոգաք ինձի հղել՝ իմ հավաքածոյիս համար:

* Ծարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1969 թվականի № 9-ից:

* Բաբգեն վրդ. Կյուլեսերյան, հետագայում Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս:

8. Նույն հավաքածոյին համար աշխատություն հանձն առնուք գտնել Աշոտ Ծախյան, և Նահապետ Նահապետյան, և Կարապետ Տեր-Գալստյան և Թադեոս Տեր-Դանիելյան սրբազաններու լուսանկարները: Այդ մասին Ղևոնդ սրբազանի բարյացակամության ալ դիմեք:

4. Ստացած եմ ժամանակին սեպտ. 18-ի նամակնիդ պ. Լևոն Երամյանի ձեռքեն, որ խոսեցաւ ալ տեղական լուրերու մասին: Ինքն շուտով մեկնելու էր Զմյուռնիա:

5. Ստացաւ նաև սեպտ. 24-ի ընդարձակ գիրերնիդ: Տրամադրություննիդ և զգացումնիդ բավական վերդոված կտեսնեմ. պետք չէ այնչափ շուտով այլալիջարկունքին գործիչներն մին ալ ժամանակն է. սպասելու է որ այն ալ իր գործությունը ցուցնե:

6. Ընեմարանի մասին գրածներդ ուղիղ որ միայնաբանական չեն. անունը հոգևոր էր դրված. մի՞թե անունն ալ պիտի փոխեն:

7. Բարենորոգմանց և բարեկարգությանց մասին ինն տարբեր տեսություններ կ'առնենք, որոնց հավանություն տալ պիտի դժվարիմ: Պետք չէ մոռնալ որ մեր եկեղեցւոյ հիմնական դրությունը չենք կրնար այլալիջ առանց զայն վտանգելու, և կ'վտանգենք ըստ իս, եթե positivisme սկզբունքը անտեսելով՝ պարզ rationalisme կընդունինք: Նպատակս վիճաբանություն չլինելով՝ այսչափը բավական կսեպեմ. և սիրելությունդ ալ կ'հորդորեն հիշել թե խոհեմ և հանդարտ քայլը ավելի կ'հառաջն, քան թե հախտուն վազը: Հնարավորը մտածե առ այժմը, և ոչ բացարձակապես ցանկալին:

8. Չեմ կարծեր որ այժմյան հայրապետությունը ընդարձակ և գիտական տեսությամբ ճոխացած ըլլա, մանավանդ թե կրնա սեղմալ գաղափարներ ալ մշակել. եթե ժամանակը դեռ հասած չէ ավելիին, պետք է լռել, և ոչ մտաց շփոթություն և գործի խառնակություն պատճառել: Իմ ծրագիրս բացատրելու իսկ պատեմ չեմ կարծեր ժամանակը:

9. Կլնեմ, թե Էջմիածնի մատենադարանին մեջ կ'գտնվի Քյոմյուրճյան տ. Կոմիտաս նահատակ քահանայն գրված և տպված (1600-ին մեջ) Գործք առաքելոցը՝ ոտանավորի վերածված, յուր տեսակին միակ օրինակը: Խնդրեմ որ փնտրողներ ընեն և լուր մը հաղորդեն: Ընտիր գործ մըն է եղեր կըսեն Սամաթիո քահանայք՝ նախնայց ավանդությամբ:

Կապաւեմ նամակիս պատասխանին ըստ որոշյալ հատվածոց:

Անտոնյան հարք շնորհակալությամբ ստացան մկերներդ. կ'պափագին միայն Տիմոթեոսի հրատարակված և հրատարակելի գործերն ալ ունենալ:

Ողջուն սիրո բարյացակամ ծանոթներու:

Կաթողիկոսի անվան շնորհավորություն հեռագրեր էի. պատասխան չստացա:

Մնամ սիրելությանդ աղոթակից

Մաղ. արք. Օրմ.:

Համար 12

Կ. Պոլիս, հերա 20 դեկտ. 1909

Սիրեցյալ Երվանդ վրդ.

Վերջին նամակիս պատասխանը չեմ ստացած. կ'հուսամ թե հասած և ծրարյալ շնորհավորականներն ալ նորընձա եպիսկոպոսներուն հանձնված են:

Կարապետ եպիսկոպոսնն նամակ մը առի, բայց իմն առնելն առաջ գրած էր:

Ինչչափ ալ Դուն լռեմ, ես նորեն Քեզի կ'դիմեմ իմ աշխատություններս տալու: Լուսանկարներ ուզած էի, այս անգամ ալ վիճակագրություն մը կուզեմ, որուն շատ պետք ունիմ: Ծառ ճիշտ ըլլալուն հարկ չկա, բավական է որ ճշմարտամամն և մերձավոր ըլլա:

Քեզի դյուրացնելու համար վիճակներու ցուցակը կազմեցի, հաջորդությանց կամ մասնավոր վիճակներու կարգով, և կ'սնդրեմ, որ դիմացի պունակներուն մեջ հայերու, կաթողիկոսներու, բողոքականներու, գյուղերու և եկեղեցիներու թիվերը նշանակես, և որչափ հնար է շուտով ինձի դարձնես:

Միանգամայն հիշես ինձի մեկ կամ երկու Մայր Աթոռն օրացույցներն հղել. վստահ չեմ կարծեր որ ուրիշ մտածող գտնվի:

Այս անգամ շատ գրելիք չկա: Դուրյանի հրաժարականի խնդիրը կշարունակե և նոր դահլիճին ձեռքով լուծվելու մնաց: Իմ խնդիրն ալ մեծ քայլ մը չառաւ. քերականի հարցաքննության ալ կ'անչվեցաւ և գացի, սակայն շատ հեռու ենք գործին վերջը տեսնել: Առայժմ միշտ քաշված կ'անքս կշարունակեմ և գրական աշխատությանց կ'զբաղիմ:

Կողջունեմ սիրով և կմնամ բարենմալ շնորհավորությամբ աղոթարար

Մաղ. արք. Օրմ.:

Վիճակք	Յուր խնդիր	Կարծիք	Բողոքական	Գյուղական	Եկեղեցի
1. Երեւան					
2. Նախիջևան					
3. Ալեքսանդրապոլ					
4. Կարս					
5. Տաթև					
6. Թեֆլիս					
7. Գորի					
8. Ախլցխա					
9. Գանձակ					
10. Շուշի					
11. Նուխի					
12. Շամախի					
13. Բազու					
14. Աստրախան					
15. Ղըզլար					
16. Քիշնե					
17. Նոր Նախիջևան					
18. Պետերբուրգ					
19. Մոսկվա					

Համար 18

Կ. Պոլիս, հերա 14 փետրվար 1910

Սիրեցյալ Երվանդ վարդապետ.

Ծառոնց էր մամակներդ չունեի, և միտքս շփոթած էր, ո՛չ թե լուրջանդ համար, այլ կացությանդ նկատմամբ, մամականդ որ անուղղակի լուրեր ալ կհասնեին հուզյալ վիճակիդ վրայով:

Հունվար 31-ի մամակդ կուգա հաստատել իմ շփոթությունն, որովհետև վաճառ թողնելու և հեռանալու կետը այնպես ես շեշտեմ, որ նույնիսկ կոչումդ թողլու միտք մը կտեսնեմ ծածկված: Արդեմ «Մշակ»-ի մեջ մեկ մամակդ էր աչքիս դպած, ուր ըսեր էիր, որ եկեղեցական կամ աշխարհական վիճակի մեջ նպատակիդ համար պիտի աշխատես:

Տակավին չեմ ուզեր հավատալ որ այդ ծայրահեղ որոշման համաձիս, և դուն ալ հետևի որ այն քանիներուն, որոնք կոչումնին թողլով՝ դիրքերնին ալ կորսնցնուցին և աննշանակ անհատներ դարձան: Կանոնական սկզբամար չեմ դատապարտեր կոչումնին թողուցողները. կուզեմ ազատության այդ դուռը բաց թողուլ, այլ միայն իբր տկարամիտներու դարձան ու ապաստան, և ոչ երբեք իբր գորավոր միտքերու գործնական միջոց: Կոչումը թողուլը ասպարեզե ու կոխվե խուսափիլ է, անհատական դյուրության միջոց է, բայց գործի հաջողության և նպատակի դիմելու փաստ չէ:

Քեզ անձամբ չեմ ճանչնար, և ոչ ալ տեսնված ըլլալը կհիշեմ. միայն ի հեռուստ լավ գաղափար մը կազմած եմ. մեկ մը, որ իմ ծանոթներուս՝ Կարապետի և Գարեգինի և Հուսիկի և Կոմիտասի և հենիկի մտերմ էիր, և երկրորդ որ լուրջ երկասիրությանց հեղինակ էիր: Այդ երկու փաստերը Քեզ իբր գորավոր հոգի մը ցուցուցին ինձի, և այժմ չեմ հանդուրժեր որ տկարամիտներու հետևող մը տեսնեմ Քեզ:

Վաճառքի մթնոլորտն հեռանա, և պահ մը առանձինն տեղ մը, հեռու վարչական գործերե, գրական գործերով պարապիս, կիմանամ, բայց ոչ կոչումն հեռանալով. այս կերպով հակառակորդներու իրավունք կուտաս ըսելու՝ «Դեմաս եղող զիս և սիրեաց գաշխարհ»*: Եկեղեցվո և եկեղեցական բարեկարգության վրա խոսելու իրավունքն զրկվիս և կարծել կուտաս թե եկեղեցվո վերանորոգման համար ճիգերդ ու խոսքերդ անձնդրության նպատակը քողարկելու համար էին: Ահա քեզի բացերաց, հաղաբար խրատներս, որովհետև Քեզի սիրեցի, և չէի ուզեր որ նախատվեիր ու բամբասակիր:

Իսկ եկեղեցվո վերանորոգման մասին, ինչ ալ ըլլա Քու ծրագիրդ, մի՛ կարծեր թե հանկարծ կրնաս բան մը փոփոխել, կամ թե որևիցե ոք կրնա այդ բանը իրագործել: Եկեղեցին քայլ առ քայլ զեղծումներու և ապալումներու ենթարկված է, և միայն քայլ առ քայլ կրնա հետ դառնալ: Պետք է որ հնարավորները և դյուրությունները ձեռք առնենք առաջին անգամ, որ անկե ետքը ուրիշ կետեր դյուրին և հնարավոր դառ-

նան և կարգը անոնց գա: Ես ալ իմ տեսություններս և գաղափարներս ունիմ, սակայն կհասկնամ, որ գաղափարը գործ չէ, և գործի համար գործնական կերպեր պետք են: Իմ տեսություններես մաս մը արտահայտած եմ գաղղիներն գրվածքի մը մեջ, գոր այսօրեր Փարիզի մեջ տպագրել տալու ետևն եմ, և որ հայոց եկեղեցվույն վրա զանազան գաղափարներ կպարունակե, սակայն զգուշացած եմ ամեն գաղափարներս միանգամայն հայտնել:

Ես Պողոսի սկզբունքն եմ, որ երբ հմար չէ ժողովուրդին հաստատուն կերակուր ջամբել, պետք է անոնց լոկ կաթ մատակարարել իբր տկար տղայոց*:

Իսկ գողությունն ու շողոքոթությունը, ասոնց պատճառ տվող տգիտության և տկարամտության հետ, մի՛ կարծեր, թե աշխարհքես պիտի կարենաս վերցնել. ցորչափ մարդկային տկար բնույթը կմնա ինչ որ է, պիտի մաքառիք մեղմացնել, հետևանքները դարմանել, ուղղությունները տարբերել. այլ իսպառ ջնջել տակավին մարդկություն չէ հաջողեր. ապագայն ալ անցյալն է կշափվի:

Եթե մեկը կա, որ այս ամենուն փորձառուն եղած է, այն ալ Քեզմե ավելի ես եմ, և համարձակորեն պիտի ըսեմ՝ «Եղերոք իբրև զիս»: Ամուր համբերություն, տոկուն երկայնատևություն: Եվ ես այս կերպով ավելի շահեցա, քան եթե որևէ հախտուն ընթացք ունենայի, կամ ծանր քայլ անեի:

Չերկարեմ այլևս. միտքս իմացար: Պատասխանիդ կսպասեմ:

Ներսես և Կարապետ եպիսկոպոսներն շնորհավորականներու պատասխաններն առի, իսկ լուսանկարներու մասին՝ չեմ գիտեր թե ինչ միջոց գործածեմ հավաքածույս լրացնելու համար:

Գիտես որ Էջմիածնի գրադարանը ինչ առաջ իսպառ ալ փակ էր, և ես պատճառ եղա զայն մատչելի դարձնել: Հարկավ մատենադարանավետին թափառումները կավարտի, և նորեն գործը կդյուրանա:

Տիմոթեոսի Քո առաջին հրատարակութենն Անտոնյանց հղվածներու մեջ չկար. ուստի երկրորդի հետ առաջինն ալ կցել հաճիս:

Ստացա Մխիթար վրդ.-ի, այժմ եպիսկոպոսի, հրատարակած վիճակագրությունը. ի՞նչ անել, կերպով մը յուս կերթամ:

Ազգային հիվանդանոցի ընդարձակ օրացույցներն յոթը հատ ճարեցի այս ու այն կերպով, և հետզհետե կհղեմ ցուցած հասցեիդ հսկեքսանդրապոլ: Ամենուն մեջն ալ քիչ ու շատ օգտակար տեղեկություններ կրնար քաղել: Քննասերի ծիսական բառարանը իմ գրվածն է:

Վերջն առաջի խոսքիս դառնալով՝ կսպասեմ Քեզն մխիթարական և հանդարտեցուցիչ պատասխան մը ստանալ, որպեսզի այս երեսնն ալ վիշտ մը զգացած չըլլամ: Քու լուրջանդ բացատրությունը Կարապետ եպիսկոպոսն խնդրած էի, երբ որ Դուն չէիր ուզեր խոսի:

Ողջունիվ սիրո և համակիր զգացմամբ մնամ աղոթարար

Մաղ. արք. Օրմանյան:

* Բ Տիմոթեոսի, Դ 9:

* Ա. Կորնթացոց, Գ 2:

Համար 14

Կ. Պոլիս. 8 դեկտեմբեր 1910.

Բարեսեր ուսուցիչ
Երվանդ Տեր-Մինասյանց

Ալեքսանդրապոլ

Սիրելի.

Բարգեն եպիսկոպոս, Կովկասի ուղևորություններն դատնալով հանձնեց ինձի հո աշխատասիրությամբ կատարված Իրենիոսի հատորը՝ հաղորդելով միանգամայն սիրալիի ողջույնները: Այդ առթիվ լսեցի նաև առողջությանդ և հանգստությանդ լուրերը, տուն տեղ եղած ըլլալդ, արժանավոր զուգակցի մը միանալդ, և զավակի ալ տեր եղած ըլլալդ: Փափագող՝ ինձ սիրելիներուն բարօրութեան և երջանկության, բավական ազատամիտ՝ յուրաքանչյուրին յուր բարօրությունը յուր գիտցած կերպով իմանալու համար, ապահովված հեզի համար պատվալոր միջավայր մը կազմած ըլլալուդ համար, առանց վարամաման կիսնակցիմ հեզի, որ փափագիդ համեմատ կյանք մը կրցեր ես կազմել, և կմաղթեմ, որ հաջողությամբ, բարօրությամբ և պատվով գորացած կենցաղ մը ունենաս միշտ: Այդ տեսություններն զուգակցիդ համար ալ են, որուն մասին միշտ նպաստավոր լսած եմ, և միասին ու սերնդյամբ երջանկություննիդ կմաղթեմ:

Հրատարակությանդ արժեքը հայտնի է, կրկնել պետք չունիմ. նախընթաց երկասիրությանդ թիվը կավելցնե: Պիտի շարունակի՞ն արդյոք... Անտոնյանց համար օրինակը տեղը հատուցի:

Առողջությունն լավ է, կացությունն միշտ առկախ բան մը ունի, իսկ ես այդ վիճակը կդարձանեմ գրական աշխատություններով:

Այս անգամ այսչափով կփակեմ: Եթե պատասխանե՞ս թղթակցությունը կշարունակեմ:

Օրհնաձայն ողջունիվ հեզ և հոյոց մնամ

Մաղ. արք. Օրմ.:

*
* *

Համար 15

Բերա, 18/26 փետրվար, 1911
Ազնվամեծար Երվանդ Տեր-Մինասյան
Ալեքսանդրապոլ

Սիրելի.

Հունվար 7-ի թվակիրդ ստացա: Ուրախ եմ ընտանեկան երջանկությանդ համար, կօրհնեմ բոլոր տունըդ, կմաղթեմ որ արտաքին միջոցներն ալ դյուրացնեն Ձեր բարօրությունը:

Գլխավոր հեզ զբաղեցնողը կաթողիկոսական պաշարն է, որուն մասին կերևի թե մտադիր եք ասպարեզ նետվիլ, ինչպես Գարեգին վրդ. ալ գրած էր:

Բայց ըսելով՝ ես ոչ հույս ունիմ որ հաջողիք, և ոչ ալ փափագող եմ որ հաջողիք: Հույս չունիմ, վստահ զի բարձրաստիճանները մեկ կողմեն, և կուսակցականները մյուս կողմեն, ամեն միջոց, մինչև իսկ խարդավանք և բռնություն պիտի գործածեն, որ Օրմանյան չըլլա: Արդեն առջի անգամեն ամբաստանության անուղիղ և ապօրինի միջոցը գործածվեցավ, և դեռ կտևե, և պիտի աշխատվի որ դեռևս տևե, գոնե տարի մը եւ: Ասոր դեմ, չեմ տեսնար ույժ մը որ կամ այդ խաղը վերջացնել տա, և կամ այդ խաղը առ ոչինչ համարի:

Իսկ փափագ ալ չունիմ, որովհետև առջևնիս շենք շնորհք պաշար պիտի բացվի, և ես ալ այլևս 70-են ետքը պատերազմիկ ըլլալու միտք չունիմ:

Այս տեղին գալով՝ այժմ բոլոր միտքեր պատրիարքությունով գրավված են և դեռ կաթողիկոսով չեն զբաղվիր: Կուսակցականներ, հարկավ, Օրմանյանի դեմ են, և առաջի ույժերնին թեպետ նվազած, բայց ազդեցությունը կորսված չէ, մանավանդ երբ որ նեղ ժամուն թիբն ու բռնող ձեռք առնեն: Խոհականներն ալ ազդու գործունեությունն հեռու են, և ինչ ույժ որ ունին տեղական գործերու իսկ չբավեր: Հետևաբար առ այժմ կարևոր բան մը չկա այստեղ. լրագիրներն իսկ անով չեն զբաղիր:

Ինձի գալով՝ առողջությունն լավն է, ոչ հիվանդության հետք ունիմ, և ոչ հիվանդության ակնզբնավորություն. ամեն առթի մեջ տարիքիս պահանջեն շատ ավելի ծիր, ավելի կայտառ, և ավելի առողջ եմ: Կանոնավորապես կաշխատեմ գրասեղանիս վրա.

օրը մինչև երկու ժամ քաղելով պտույտ կընեմ հերաքի վերին և քիչ քնակված կողմերը, երբ օդը ներե. բայց քաղաքամիջի չեմ երևար, այցելություն քնակ չեմ տար, եկեղեցին ալ դժբախտաբար արգելված եմ մեր պատրիարքներու շնորհիվ, որ Օրմանյանի մեջ տեղ ելելու դուռ չբացվի:

Երբ որ տեղեկություն մը ուզես, որոշակի նշանակե կետը, վստահ ընդհանուր տեղեկագիր գրելու դյուրություն չեմ գտար:

Ողջունիվ սիրո հեզ և հոյոց մնամ աղոթարար
Մաղ. արք. Օրմ.

*
* *

Համար 16

Բերա, ապրիլ 18/1 մայիս 1911.
Մեծարգո Տիար Երվանդ Տեր-Մինասյանց

Ալեքսանդրապոլ

Ծառ մեծ ոգևորությամբ գրված էր մարտ 31-ի նամակդ: Ես ալ կընդունիմ որ մարդ մը իր գործին եռանդյամբ փարելու է, եթե կուզե բան մը ընել. բայց առանց հեզ վհատեցնել ուզելու պիտի ըսեմ, թե դիմացինին ույժն ալ կշռելու, և ըստ այնմ գործելու է: Ձեզի դեմ եղողներ իրենց միջոցներուն մեջ չեն խղճեր ստություն ու գրպարտություն ու բռնություն ալ գործածել անխտիր: Եվ որովհետև անոնք հիմնական աշխարհքին մեջ իրենց ույժն ու ազդե-

ցությունն ունիմ, հետևաբար հարկավոր ավելի զորավոր կենսական, և իրենց նպատակին հասնելու հավանականություն կվայելեն:

Այս կշռեմ ոչ թե Քեզ կամ Ձեզ վիստեցնելու, այլ իմացնելու համար թե ես ինչպես ըմբռնած եմ իրականությունը: Հետևաբար ըստ այնմ ալ կազմած եմ իմ տրամադրությունները: Պաշտոններու փափագող ու հետամուտ չեմ եղած, և ասկե ետքն ալ տարբեր չեմ կրնար ըլլալ. քացք միանգամայն փախչող ու խուսափող ալ չեմ եղած, և այս միտքս ալ մինչև այսօր փոխած չեմ: Գործ մը ստանձնելէն ետքն ալ տկարանալու չեմ գիշանիր: Փառք Աստուծո, տակավին միտքս ու կամքս ալ, մարմինս ու ջիղերս ալ դեռ զիս թողած չեն. և կհուսամ թե գործակիցներ ալ ունենալու կրողավորովիմ. և այն ատեն ալ այնպես կխորհիմք: Բաց առայժ իրականությունն ալ աչքն չեմ հետացներ, և ունայն հույսերով չեմ օրորվիր:

Ինչ որ կովկասյան թերթերուն մեջ կնկատեմ, «Մշակին» մեջ դեպ Օրմանյան կծու հակառակության շեշտը թողած ըլլալն է: Արդյոք հեղաշրջումի մը նշան է: Ամեն առթի մեջ Կովկասի կարծիքին վրա ազդող ույժ մըն է:

Իմ գիրքերես գաղղիներէնին հայերէնը տպագրելու վրա եմ, և անկե Քեզի կղրկեմ: Կկարծեմ թե շատ լավ տպավորություն ալ կրնա հառաջ բերել նույնիսկ ազատականներու վրա: Իսկ Ավետարաններու համապատասխան չեմ գիտեր թե Քեզի կրնա շահագրգռել. եթե ոչ այն ալ կրնայի դրկել: Ծառ մեջտեղ ինկած ըլլալու ձևեր չեմ ուզեր տա ինձի:

Օրմանյանի ողջույն սիրելվույդ և հուկիներուդ և մնամ միշտ աղոթարար

Մաղ. արք. Օրմ.:

Պարոն Կոստանյանի* ըսե, որ ապրիլ 3-էն գրածը եկավ, անկե առաջ գրածին կապաւեմ, որ պատասխանեմ:

* Խոսքը հւլտնի հայ բանասեր գիտնական Կարապետ Կոստանյանի մասին է, որը ճեմարանի տեսուչ էր եղել 1894/5—1898/9 և 1902/3—1904/5 ուս. տարիներին և որպէս ճեմարանի ուսուցիչ Օրմանյանի հետ միասին պաշտոնավարել էր այդ հիմնարկում:

Համար 17

հերա, 19 հունիս 1911.

Արգո սիրելի ուսուցիչ Եր. Տեր-Մինասյանց

Ալեքսանդրապոլ

Պատասխաններու ուշանալու մասին դիտողություն չունիմ: Չեմ կրնար ենթադրել, որ առևտրական գործերու ոճով օրը օրին թղթակցություն պահվի:

Օրվան խնդիրի մասին գրածներդ կարդացի. ես միշտ այն համոզման մեջ եմ, թե միջոցները չխըտրողներ ավելի ընդարձակ ասպարեզ ունին, և անոնց դեմ գործողներ շատ ավելի ժրույթան պետք ունին:

Այստեղ ալ կա միջոց չտխրողներու խմբակը, որոնց կծայնակցին ինքզինքնին առջև մղելու փափագողները:

Այդ մասին մտադրությանդ կհանձնեմ Ազատամարտի թիվը, ուր քսու միտքերը հայտնապես կցուլան, և կհիշեցնեն ընդհանուր ժողովին երկարելու ջանքը, որպէսզի գոնե օգտակար ժամանակին մեջ Օրմանյանի գործը չվերջանա, և բացատրական զենք դառնա:

Հաւաս Մեյլանի հողվածները «Մշակ»-ի հունիս 8-ի համարին մեջ: Նա կուզէ օգտվիլ Քու գրախտականէդ Համապատասխան վրա, և հակառակություն կգտնէ եկեղեցականաց ամուսնության մասին հայտնած կարծիքիս և հաղիշեցի քահանաները արգելելու մեջ: Համապատասխան կրնար ինքն ալ տեսնել և փնտրել թե ինչ է գրվածը և օղին վրա շենք չի շիներ: Ես միշտ ազատ թողած եմ ամուսնությունը, այլ եկեղեցական չմնալու պայմանով, և ասկե չեմ շեղած. «Հայոց եկեղեցի»-ին մեջ ալ շեշտած եմ: Հարկավոր լուր չես կենար, քանի որ Քու անունդ ալ խառնած է: Նա ի բնէ ոչ միայն հյուրասիրություն է տեսեր, այլև գրածներուն հակառակ կարծիքներ հայտնել է:

Գարեգին վրդ. հոս է: Ազգային Մատենադարանի գրչագիրներ կարպտե:

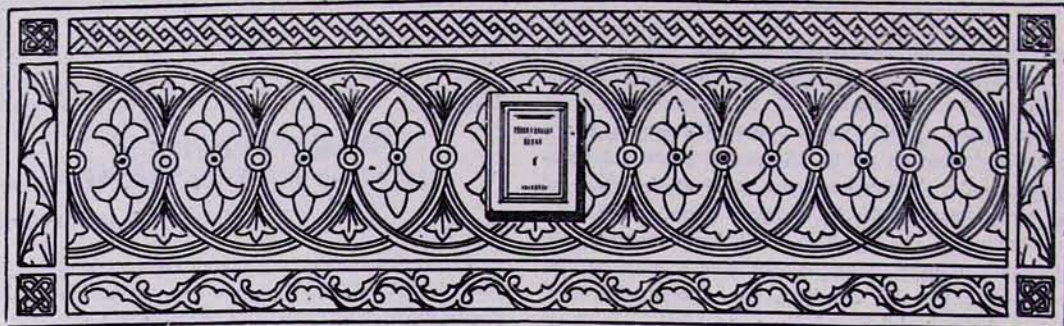
Կոմիտաս վրդ.-ի Գահիրէն մեկնելը դեռ չլսեցի:

Համապատասխան և Հայոց եկեղեցի կղրկեմ:

Ողջույն սիրո սիրելությանդ և ընտանիքիդ:

Մաղ. արք. Օրմ.:

(Ծարունակելի)

ԿՈՄԻՏԱՍԻՆ ՀԵՏ*

ԺԲ ՀՈՒՍԿ ՔԱՎԱՐԱՆԸ

I.—Դարման մուրալու համար

Հայ եկեղեցին քավարան չունի։ Շատ չի շարշարեր իր մեռելները։ Ճակատագիրը սակայն հատ մը ստեղծեց Կոմիտասին համար։ Բավ չանպեղ չորս տարիներու անոր Գողգոթան, և ուզեց որ խաչը շալկած ան դեռ պտտի։ Զայն Փարիզ բերավ՝ խաբելով որ դարմանելու կբերե։ Կոմիտաս, ինքը, չհավատաց։ Մենք էր որ պիտի խաբվեինք անգամ մը ևս։

Զորիցս Փարիզ էր եղած Կոմիտաս, 1901-ին, 1906-ին, 1911-ին և 1914-ին, ու ամեն անգամուն ալ գացած էր լույս-քաղաքը հայ երգին պանծացման համար, ու ամեն անգամուն ալ հաղթական դարձած էր ետ։ Հիմա, հինգ տարի հետո, վերջին անգամ մըն ալ զայն կտանեին Փարիզ դարման մուրալու իր ցավին համար։

Ավա՛ղ, ան կերթար իր տառապանքը շարունակելու համար նոր միջավայրի, նոր շրջապատի մեջ, միշտ շարունակելով զգալ այդ տառապանքը։

Ընդարմացած չէր իր հոգին որպեսզի չզգար զայն, ինչպես չէր եղած Պոլիս գտնված տարիներուն ալ։ Մաղհար Օսմանի խնամքին տակ եղած օրերուն՝ գիտակցության այն պահերուն մեջ, զորս ան կապրեր հաճախ, ան

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1965 թվականի ՊՄ Ա-ից, Ե-Ժ-ից, 1966 թվականի ՊՄ Ա-Զ-ից, Ը-Ժ-ից, 1967 թվականի ՊՄ Գ-Զ-ից, 1968 թվականի ՊՄ Ա-Դ-ից, Է-Ժ-ից և 1969 թվականի ՊՄ Գ-Դ-ից։

չարշարվեր էր հոգվույն խորունկեն։ Հիմա, Փարիզի մեջ, միևնույն ողբերգությունն էր։ Գիտակցության այդ պահերը պիտի ունենար և այնտեղ, հետևաբար հոգեկան միևնույն շարշարանքները։ Ու բոլոր այն այցերուն՝ զորս կու տային իրեն զինք սիրողները, կամ իրմով հետաքրքրվողները՝ սփոփանքի առիթներ կարծելով հայթայթած ըլլալ իրեն, իր հոգեկան տվայտանքներն է որ հաճախակի կդարձնեին մարդիկ։

Արդարև Փարիզի մեջ ևս ան քեն էր ըրած մարդոց, առավելապես իր ծանոթներուն և իր երեկվան բարեկամներուն։ Ու մարդիկ հաճախ առիթ կու տային որ բորբոքի իր մեջ այդ քենը, և ավելի ևս տառապի։

Փարիզ զրկեցինք զայն՝ դարման ճարելու հույսով։ Իրականին մեջ շարունակեցինք տառապանքն իր զայն։

II.—Վիլ Էվրարի բուժարանին մեջ

Պոլիս երբ 1919 մարտ 19-ին Կոմիտասը Փարիզ կղրկեր, պահ մը ինքզինք ազատած կարծեց հոգեկան բեռն մը։ Ան իրապես կհավատար թե հրաշք կրնա գործել Փարիզը, ու անձկությամբ կսպասեր բարի լուրերու։

Մեր հույսը դրած էինք Կոմիտասի Փարիզի բարեկամներուն, և առաջին հերթին Մարգարիտ Բաբայանի և Արշակ Զուպանյանի վրա, երկու մտերիներու՝ որոնք տասնյակ տարիներ իրենց գուրգուրանքն անպակաս էին ըրեր հայ մեծ արվեստագետին հանդեպ, և զորավիճ էին եղեր անոր առաքելության։ Անոնք, իրենց կողքին, սրտցավ բժիշկ մը ևս ունեին հանձին Պողոս Քոլոլյանի։

Սակայն այն օրերու Փարիզը ևս անճրկեցավ պահ մը։ Մանր էր բեռը զոր պիտի

առնելու իր ուսին, որովհետև հիվանդը՝ որ իր հոգածության կրկնվելը՝ ահապոր պատասխանատվության առջև կոչվելու դիմելու ֆորմա մը ըրին նախ դեմոկրատիկ եկեղեցի մեկ խուցը՝ ուզելով հոն դարձանել զայն, հետո ստիպվեցան բուժարան մը դնել:

Հետագային մամուլին մեջ լույս ընծայած իր մեկ լուսաբանության ընթացքին, որու մասին դեռ պիտի խոսինք, Կոմիտասի խնամատար հանձնաժողովը կանգնադառնար նաև վարդապետին Փարիզ փոխադրության պարագաներուն ու կրքեր:

«Հանձնաժողովս չէ որ վարդապետը հիվանդանոց դնելու առաջին գաղափարն ունեցած է, այլ Պոլսո հայ բժիշկները, և Պոլսեն է որ՝ պատրիարքարանի ալ հանձնադրույամբ՝ զայն ղրկած են Փարիզ որպէսզի դարձանվի այդ տեսակ հիվանդությանց հատուկ բուժարանի մը մեջ, հուսալով որ ֆրանսացի մեծ վարդապետներու հսկողության ու խնամքներուն տակ անոր բուժումը կարելի կըլլա ձեռք ձգել:

Փարիզ հասնելուն, անիկա առաջնորդվեցավ հայոց եկեղեցին. խնդրվեցավ իրմե երիցատան վերի հարկը ելլել (որ պատերազմեն առաջ տարի մը հյուրընկալված և աշխատած է), սենյակ, անկողին տրամադրվեցավ իրեն. մերժեց, ու համառեցավ քանի մը օր բակին մեջ առանձին պատնելով անցնել իր ժամերը, չոր ու նեղսիրտ պատասխաններ տալով իրեն եղած ամեն սիրալիր խոսքերուն, և գիշերը խորհրդարանին մեջ գետինը կպռակելը»:

Կացութիւնը կկնճոտներ. Փարիզ փոքր գաղութ մըն էր դեռ այն օրերուն, ու մարմին մը չկար որ Կոմիտասի հոգն ստանձնէր: Վարդապետը սիրող քանի մը անձեր քով-քովի եկան այն ատեն, ու խնամատար հանձնաժողով մը կազմեցին, որուն կորիզը օր. Բաբայանն ու Չոպանյանն էին և որուն շուտով մաս պիտի կազմէր պատվական Աստվածատուր Հարենցը ևս, ու հետզհետեւ ուրիշներն ալ Կոմիտասի սաներն և զայն սիրողներն, իրենց գուրգուրանքին ու հոգածության տակ պահելու համար հիվանդ արվեստագետը, մինչև անոր մահին ալ հետո:

Հանձնաժողովը 1928-ին մամուլին հանձնած իր հայտարարության մեջ կըսէր նաև.

«Այդ միջոցին է որ կազմվեցավ Կոմիտասյան խնամատար հանձնաժողովը, բաղկացած վարդապետը խորապես հարգող անձնավորություններէ, որոնց ոմանք անոր վաղեմի ու մտերիմ բարեկամները կամ զինքը պաշտող աշակերտներն էին, և հանձնաժողովը, խորհրդով մասնագետ բժիշկ Քոլոլյանի և համախոհության մը բժիշկ Համո Օհանջանյանի (որ այն ատեն Փարիզ կգտնվէր և անդամ էր այդ մարմնուն), որոշեց, համա-

ձայնելով նաև Պոլսեն եկած հանձնարարության, վարդապետը դնել Վիլ Վիլարի ջլախտաբուժարանը, որ Փարիզի այդ կարգի լավագույն հաստատություններն մին է, և որուն պայմանները բավական բարձր են: Մեր բարեկամը հոս ունէր առանձին բնակարան, զմայլելի պարտեզներու մեջ, դաշնակ, թուղթ, գրիչ դրված էր իր տրամադրության տակ: Բուժարանին բժշկապետն ու պաշտոնեւորները գիտեին թե ո՞վ է այդ հիվանդը և զայն կպաշարեն հարգանքով, գուրգուրանքով, խնամքով. երեք տարի մնաց հոն, և սակայն դժբախտաբար ոչ մեկ բարեկամում հառաջ եկավ իր մտավոր վիճակին մեջ: Զինքը հարգող հայրենակիցներ, ու նույնիսկ իր լավագույն բարեկամներն ոմանք, որ այցելեցին իրեն այդ միջոցին, իրմե ընդունվեցան կամ զայրացելու ջղայնություններով, կամ մեղմ ցուրտ վերաբերմունքով. ան միշտ քանի մը հակիրճ բառերով կզգացներ թե կուզէ որ զինքը մինակ ու հանգիստ ձգեն. երբեմն, պատահած է որ ավելի բարեհաճ ու նույնիսկ զվարթ տրամադրություն ցույց տված է, երբ իրեն այցելած են՝ օրինակի համար՝ տիկ. Զապել Փանոսյան կամ օրիորդ Պյոլպյուլյան»:

Իրավ ալ Վիլ Վիլար դրված առաջին օրն իսկ շատեր փորձեցին այցի երթալ իրեն, ու քիչեր միայն բախտավոր եղան: Զգիտներ թե ինչպես ընդունեց Կոմիտաս իր երեկվան մտերիմները, որպիսին էին օր. Բաբայան, Չոպանյան և Հարենց. բայց կերևի թե Կոմիտաս չէ վճռած Փարիզի հայոց հոգևոր հովիվը:

Վոսմշապուհ արք. Քիպարյան, Փարիզի հայ եկեղեցիով վաղեմի հովիվը, որ 1901-ին սկսելով մոտ բարեկամ էր Կոմիտասի, և հետագային նախագահ էր Կոմիտասի խնամատար հանձնախումբին՝ երբ ան դարձանվելու տարված էր Փարիզ, բուժարան տված իր այցելությանց մասին հետևյալը պատմած է Աղալնի Մեսրոպյանին 1926-ին էջմիածին գտնված օրերուն.

«Օր մը երբ հոգեբուժարան գացի, իր կվարտեստով այնտեղ էր նաև քու փոքրիկ ջութակահար եղբայրը՝ Թորգոմը: Ինձ արգիլեցին Կոմիտասին մոտենալ: Պարզվեցավ, որ հոգեբուժարանի բժշկապետը փորձ մը պիտի կատարէր այդ օր: Հոգեբուժարանի պարտեզին մեջ, ծառի մը տակ Կոմիտաս հանգարտ նստած էր: Թորգոմի կվարտեստը մեղմ կերպով սկսավ նվազել Շուքրեթի մեկ եղանակով: Հազիվ էր վերջացած առաջին մասը, երբ հանկարծ, նստած տեղեն վեր ցատկեց Կոմիտաս, և ծառին ճյուղերը կտրտնելով սկսավ պոռալ, որ այլևս չէր ուզեր լսել: «Բավ է, բավ է,—կպոռար ան,—ամոթ ձեզ... ի՞նչու

մի տանջվեք... Ես կարիք չունեմ դրանց... Ուր եք կորցրել դուք իմ երգերը...»:

Ուրիշ օր մը, երբ հաջողեցա երթալ ներս ու կարոտագին փաթաթվել իմ սիրեցյալ Կոմիտասին, անիկա պահ մը վրաս տարօրինակ հայացք մը ձգելի վերջ՝ երկու ձեռքով բռնեց ուսս և ցնցեց՝ ըսելով. «Ասա տեսնեմ, անմահ է այն գործը, որի համար ես մեռա...»: Փորձելով թաքցնել իմ հուզումս ու սարսափս՝ «Դուն անմահ ես, Կոմիտաս...», — շնչացի... և զգացի, որ դանդաղորեն կթուլանային ուսերուս մատները իմ ուսիս վրա... և հետո՝ կարծես մոռնալով և՛ իմ, և՛ իր սեփական գոյությունը, Կոմիտաս իր դատարկ հայվածքը սեռեց հեռուն...

Վերջին հանդիպմանս, քանի մը ամիս առաջ, Կոմիտասին՝ նախորդ այցելությանս անոր ըրած խնդրանքին համաձայն, պիծամա մը տարած էի՝ որպեսզի «շմբեք»: Պիծաման երբ երկարեցի անոր. «չե՞ս մոռացել, հա՞...»: Բայց իզուր ես բերել այդ, իզուր... ըսավ, և տարօրինակ ժպիտ մը դեմքին ավելցուց. «Թող ողջ մնա իմ ժողովուրդը... ես նրա սրտում երբեք չեմ մոռնի...»:

Էվարյի բուժարանին մեջ Կոմիտասի ուրիշ այցելուներ ալ անշուշտ եղած են, բայց հազվադեպ եղած է որ Կոմիտաս սիրալիր ըլլա դեպի այցելուները: Գրեթե միշտ վռնտած է զանոնք բովեն: Բժիշկ Ալլահվերտի որդի, օրինակ, սապես կպատմե իր այցը Կոմիտասին.

«Առաջին այցելությունս ըրած եմ իրեն էվարյի բուժարանին մեջ տ. Վոսադյանի սրբազանին (այն ատեն քահանա) և բարեկամիս Մերուժան Պարսամյանի ընկերակցությամբ:

Շաբթվան մեջ ամրան տաք օր մըն էր երբ այցելության գացինք: Ընկերակցությամբ մասնավոր պահապանի մը, ամենեն առաջ ես ներս մտա և տեսա որ հայր սուրբը ծունկերը թևերուն մեջ առած, կծկված, գդակ մը գլուխը և մտածկոտ ձևով մը ընկողմանած էր դիվանի նմանող բազմոցի մը վրա:

Սենյակին մեջ, բացի այդ բազմոցեն, կար երկաթյա մահճակալ մը, պարզ աթոռ մը և պարզ սեղան մը որուն վրա կգտնվեր շիշ մը ջուր, գավաթ մը և վարդապետական իր մասնավոր փակեղը:

Անմիջապես որ վարդապետը դիս տեսավ՝ «Դու՛ս եյիք, Բանկաթիբի բժիշկին տղան չե՞ս միթե՞, դո՛ւս, ես բժիշկի պետք չու-

նիմ», կրկնեց պոռալով և անմիջապես դիվանեն վար ցատկելով աթոռը առավ՝ վրաս նետելու կամ հարձակելու համար:

Զինքը չարկացնելու և ավելի չզրգուելու համար, անմիջապես դուրս ելա: Տեսա որ ընկերներս հայր սուրբի պոռալու ձայնեն հաճախած՝ հեռացեր և պարտեզին հանդիպակաց կողմը անկյուն մը կեցած՝ դուրս ելելուս կսպասեին:

Զարմացա վարդապետին սուր հիշողությանը վրա: Մեկ անգամ միայն դիս նշմարած էր և այն ալ քանի մը վայրկյանի տևողությամբ, Պոլիս, Բանկաթիի պողոտային վրա, մեր տան դրան առջև երբ պիղալի պաշտոնատեղիես նոր ժամանած՝ կառքեն վար կիջնեի: Արդեն ամեն անոնք որոնք վարդապետին այցելած են, զարմանքով կրկնած են անոր հիշողության կարողությունը: Եվ այդ կարողությունը միշտ անվթար մնացած էր անոր քով, ինչ որ բժշկական տեսակետով զարմանալի կթվեր:

Կոմիտասի քենը, ինչպես հիշեցինք քանիցս, իր երեմնի ծանոթներուն հանդեպ էր առավելապես: Զանոնք կվտարեր դուրս՝ երբ այցելել ուզեին իրեն: Զեր խնայել նույնիսկ իր երեկվան մտերիմներուն: Շատ ալ բախտավոր չեղավ, օրինակ, Փանոս Թերլեմեզյանն ալ երբ Փարիզեն անցնելուն ուզեց տեսնել իր սիրական վարդապետը՝ որուն այնքան մտերիմն էր:

«1921 թվի մարտին, — կպատմե ան, — մի առավոտ ուզեցի Կոմիտասի հետ անցկացնել: Մտալովի հետ միասին իր սենյակը մտա: Պառկած էր, վեր ցատկեց. ես էլ իր վզին ընկա և սկսեցի համբուրել իրեն: Նա երեսներս բռնեց և փաղաքշական ապտակներ տալով ասաց. «Արի քեզ ծեծեմ, արի քեզ ծեծեմ»: Հետո «Նստիր» ասաց, ու ինքն իր առողջ ու աշխույժ մարմնով ոտքի մնաց ու սկսեցինք խոսիլ:

— Կոմիտաս, — ասացի, — գիտեմ չափազանց վշտացել ես մարդկանցից, իրավունք ունես, ես էլ եմ վշտացած, սակայն չի կարելի հավիտենապես խռովել: Մենք բոլորս անհամբեր քեզ ենք սպասում:

Սակայն նա բառերի ստուգաբանություն և փրկսոփայություն էր անում: Հետզհետե ավելի լրջացավ: Նկարչության մասին հետևյալն ասաց. «Պետք չէ. հարկավոր է միայն լույս և բնություն»: Առաջարկեցի միասին Սևան գնալ:

— Ի՛նչ ունեմ այնտեղ, — ասաց: Էջմիածնի մասին էլ անտարբեր մնաց:

— Գնանք դուրս ման գանք, — ասացի:

— Այստեղ շատ լավ է, — ասաց:

Կյանքի և մահվան մասին խոսելիս՝ ասաց, որ մահը գոյություն չունի և իսկույն սենյակի դուռը բանալով ավելացրեց. «Սա

¹ «Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին», էջ 329.

² Կոմիտաս կահնարկի բժիշկ Հովհաննես Ալլահվերտի, որ իր հարեան էր և որ նույնպես ձեռքավորված և քրոն էր դրված իր հետ, իրեն նման ետ դառնալու համար քրոնեն, շնորհիվ իր ունեցած կապերուն իթիհադին հետ, որուն անդամ ալ էր:

գերեզման չէ, ապա ի՞նչ է»: Կոմիտասին հանգստացնելուց հետո ասացի. «Գնամ, չձանձրացնեմ»:

— Զէ, եկել ես, նստիր, էլ ո՛ւր ես գնում: Ասացի, որ իր բարեկամներից մեկին իրեն մոտ են բերելու, որը եկել է Փարիզ դերասանություն սովորելու:

— Ո՛ւշ, ինչի՞ է պետք այդ արվեստը:— Եվ Ազաթանգեղոսից մի քանի խոսք ասաց, և երբ չափազանց խրթին լինելուն համար սկսեցի մտածել, նա անմիջապես բացատրեց, — խողերը երբ աղբաջրի մեջ կլողան, կարծում են, որ լավ լողանք են անում:

Խոսքիցի իր աշակերտների մասին, ուրախացավ, որ եկել են Փարիզ սովորելու:

Հարցրի՝ հայ երաժշտությունն էլ ավ, թե եվրոպականը: «Շղբայր (բարկացած), դուն ուզում ես ծիրանից դեղձի համ առնել. նա իր տեղն ունի, մյուսը՝ իր»:

Հարցրի. «Կերգե՞ս»: «Այո», ասաց: «Դե, Կոմիտաս ջան, մի բան երգիր ինձ համար»: «Զէ՛, հիմա ես ինձ համար եմ երգում և այն էլ շատ կամաց»:

Մի կես ժամ էլ դեսից-դենից խոսելուց հետո հանկարծ խռովեց. դուռը բաց արավ և զնաց երեսը կայրեց պատուհանի ապակուն ու էլ լխոսեց: Հագնվեցի, մնաս բարև ասացի և առանց պատասխան ստանալու, դուրս եկա՞մ:

...Վիլ էվարի սուլյն բուժարանը, ուրկե պահ մը հրաշք հուսացեր էին իր բարեկամները, իրականին մեջ չարչարանքի նոր կայան մը եղավ Կոմիտասին համար, որ այնտեղ ևս պիտի շարունակեր առել մարդիկը, ու բեն ընել աշխարհի դեմ:

III.—Երբոր բացիճք իր սնդուկները

Մենք, ասդին, Պոլսո մեջ, մենք ևս հրաշքի մը լուրերի կսպասեինք Փարիզեն, իսկ այդ լուրը միշտ կուշանար:

Գինովության մեր օրերն էին, ու Պոլիս, բովանդակ հայ ժողովուրդին հետ, բռնկած էր անհնարին երազներով ու հույսերով:

Պետք ունեինք մենք Կոմիտասին: Ու ան, ավա՛ղ, մեր մեջը չէր:

Հայ ժողովուրդին հետ սգավոր էր նաև հայ երգը: Հույսերու և ցնորքներու այդ պահուն Կոմիտաս, այո, մեր մեջը չէր: Զայն խելը էին մեզմե իսպառ: Եվ սակայն նույն այդ պահուն, հանկարծ, «Կոմիտասի սաներ»-ը անուշ սփոփանք մը կըլլային մեզի: Վեց էին եղեր թիվով անոնք ի սկզբան, բայց մեկը, Արտաշես Ապաճյանը, որ Ղալաթիո

հայ եկեղեցվո երգեցիկ խումբը կվարեր, մահացեր էր պատերազմին: Մնացյալները, Միհրան Թումաճանյան, Բարսեղ Կանաչյան, Վարդան Սարգիսյան, Հայկ Սեմերճյան և Վաղարշակ Սրվանձության, զինվորութենի արդեն դարձած, գործի կլծվեին իրենց տարաբախտ վարպետին տեղ, փորձելով անոր առաքելությունը շարունակել իրենց համեստ ուժերով: «Կոմիտասի նախկին սաներ» անվան տակ խմբակ մը կազմակերպեցին, մեկ քանի համերգ սարքեցին, լույս ընծայեցին երգերու քանի մը տետրակ, հետո արտասահման անցան գրեթե բոլորն ալ, մեկ կողմն իրենց երաժշտական կրթությունը հառաջ տանելու, և մյուս կողմն հայ երգը ծավալելու հայ սփյուռքի մեջ, բոլորն ալ պատիվ բերելով իրենց վարպետին:

Պոլիս դարձավ երգի կարոտ մնաց:

Ան սակայն վերջին անգամ մըն ալ պիտի բռնկեր քիչ հետո: Գեպեղը հայ արվեստագետներու հոծ թիվ մը համախմբեր էին Պոլիս, որոնցմե Հայ Արվեստի Տունը պիտի կազմվեր 1920-ի վերջերը՝ Հովհաննես Թումանյանի մեղ աջցելած օրերուն: Այդ արվեստագետներուն մեջ երաժիշտներ ալ կային: Գեորգ Յաղուպյան, որ առենին Շան-զէլիզի թատրոնին նվագախումբը ղեկավարեր էր, մեր մեջն էր հիմա, և մեծ նվագախումբ մը կվարեր. եվրոպացի դասականներն էին սակայն իր երգացանկը: Գրիգոր Սյունի և Հարություն Մեհրաբյան, որ Կովկասեն կու գային, խանդավառություն բերին պահ մը իրենց կազմած երգախումբերով և սարքած համերգներով, անգամ մը ևս սիրցնելով հայ երգը:

Բայց Կոմիտաս միշտ հոգ մը կկաղմեր մեր մտածումին մեջ:

Քանի մը տարի առաջ՝ Թաքստոցիս մեջ՝ զարհուրելի այն հոգեբուն հետ զորս այն օրերը ապրողները միայն կրնան երևակայել, միտքս հաճախ կերթար անոնց ալ որոնք կտվայտեին աքսորի, բանտի կամ Թաքստոցներու մեջ: Մտածումիս չէի կրնար դատել Կոմիտասը ևս, որ այդ պահուն կձգներ բուժարանի մը անկյունը նետված: Ու միշտ ալ մտքիս մեջ կցցվեր դժբախտ հարցումը. ի՞նչ եղած են իր ձեռագիրները:

Թաքստոցին ելլելու՝ կլանված ուրիշ հոգերով՝ անոնցմով հետաքրքրվելու առիթը ինձի պակսեցավ: Բայց երբ, 1921-ի վերջերը, Հայ Արվեստի Տունը ստեղծեցինք, մեր մտածումներն մեկն եղավ տեր կանգնել անոր գույքերուն: Զանոնք փնտրել և անոնց ցուցակը կազմել անհրաժեշտ էր նախ: Եվ ահա պատրիարքարանեն քանի մը սնդուկ բերին մեզ, Բերա, Աղբային Մատենադարանի սրահ, ուր կգտնվեր կեդրոնը Հայ Արվեստի Տան:

³ «Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին», 1960, էջ 196—197:

Երկու տարի հետո այդ մասին հետևյալ տողերը կգրեի Պուլբերշի «Նավասարդ»-ին մեջ:

«Այն ու կես տարի կա, պատրիարքարանի կողմից կարգված հանձնախումբի մը՝ և Հայ Արվեստի Տան անդամներու՝ ներկայության, Պուլսո մեջ իր սնդուկները բացինք: Տեսակ մը երկյուղածություն համակեր էր մեզ: Հոն էին ինչ որ վարդապետ մեզի կթողուր իր տաղանդին ճիգերն: Հոն էին ինչ որ վարդապետը օր մը պիտի տար: Մեծ եղավ մեր սարսափը. մեր սպասածները չկային սնդուկներում մեջ. դեզերով իր տպագրված գործերն, հարյուրավոր թղթիկներ՝ որոնց վրա չոր մոթիվներ միայն կային, գրչագիր հին Ավետարաններ, ահա բոլորը: Ո՛ր էին հապախեցրու մասին իր այնքան սպասված ուսումնասիրությունը, Անուշ օպերան, և մյուս ավարտած գործերը: Անոնցմե ո՛չ մեկ հետք: Ոչ իսկ պատարագը կար: Դժվար էր համարալ թե եկած վերցուցած էին սնդուկներում մեջն: Ուրեմն դեռ ան թուղթին չէ՛ր հանձնած մեծ մասը իր հղացումներն, իր նյութերն: Ու վարդապետին կորուստը այդ պահուն ավելի մեծ թվեցավ մեզի»:

Ավելի հետո Հարություն Մեհրաբյան պիտի գրեր Բոստոնի «Հայրենիք»-ին մեջ.

«Կոմիտաս վարդապետի գործերը, շնորհիվ մի քանի ապիկար մարդկանց անհոգ վերաբերմունքին, կորստյան մատնվեցին:

1921-ին Պուլսո մեջ հիմնվում է Հայ Արվեստի Տունը, որ առաջին հերթին սկսում է ցուցակագրել Կոմիտաս վարդապետի ձեռագրերը և իրերը, որոնք մի քանի սնդուկների մեջ հավաքված՝ պահ էին տրված Պուլսո Մատենադարանի մեջ:

Հնարվեց առանձին մարմին հետևյալ անձերից. նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյան, երաժշտագետ Գ. Յաղուպյան, Հ. Զ. Սիրունի, Գուսան վարդապետ և տողերիս գրողը: Սրբազան Նարոյանի նախագահությամբ ցուցակագրեցինք Կոմիտասի սնդուկների մեջ և իր մասնավոր բարեկամ Թերլեմեզյանի մոտ մնացած իրերը ու ձեռագրերը:

Դժբախտաբար սնդուկների մեջ չգտնվեց հայ երաժշտության վերաբերյալ որևէ արժեքավոր նյութ: Զգտնվեցին նույնիսկ բազմաթիվ անգամ իր համերգների մեջ երգված մի շարք անտիպ երգերի մաքուր օրինակները: Զգտնվեցին մի շարք ուսումնասիրություններ և երաժշտական գործերը հայ երաժշտության պատմական խաղերի մասին, շարականների

ուսումնասիրությունը և բազմաթիվ ժողովրդական երգեր, որոնք գրի էին առնված և ուսումնասիրված երկար տարիների ընթացքում:

Սնդուկների մեջ կային անձնական գործածելի իրեր, համերգների ժամանակ տրված թանկագին նվերներ, կրոնական և երաժշտական գրքեր: Կային նաև մի քանի աննշան կիսատ-պոետ անհասկանալի թերթիկներ, և այլն: Իսկ այն, ինչ որ անձկությամբ սպասում էինք գտնել, չկար, կորսված էր»:

Իսկ Աղավնի Մեսրոպյանի հուշերում մեջ հանդիպած ենք այդ մասին հետևյալ քանի մը տողին.

«1921 թվին Կոմիտասի ձեռագիր արխիվը ցուցակագրելու համար՝ անոր Պուլսո բարեկամներն կազմվեցավ հետևյալ հանձնախումբ՝ Փ. Թերլեմեզյան, Գ. Յաղուպյան, Հ. Մեհրաբյան, Գուսան վարդապետ, Նարոյան վարդապետ և Մեսրոպ ավագ քահանա Մեսրոպյան: Մեծ եղավ այդ հանձնախումբի վիշտը, երբ աշխատանքները ավարտեց և տեսավ, որ չկային իր ակնկալած նյութերը»:

Ինչպես շատ հաճախ՝ այստեղ ևս օր. Մեսրոպյանի հիշողությունը կղավաճանե իրեն, այս անգամ ալ հանձնաժողովի անդամները թվելու ատեն:

Կարևորն այն է սակայն որ այդ ցուցակագրությունը մեր հոգին խռովեց: Ո՛ր գացած կրնային ըլլալ Կոմիտասի մյուս գույքերը: Պատրիարքարանն պատասխան մը չկրցան տալ մեզի, իսկ իր հինգ սաներն ոչ մեկը այդ պահուն Պուլսո չէր՝ որպեսզի կարենար լուսաբանել զարհուրելի առեղվածը:

Տարիներ հետո էր միայն որ Կոմիտասի պատկանող իրեր մեջտեղ ելել սկսան տակավ:

Ինձ համար խորհրդավոր կմնա միշտ այն պարագան թե ո՛ր պահվածք էին Կոմիտասի գույքերը այդ պահուն, և ինչպե՞ս կրցան տարիներ հետո անոնք հայտնվել հանկարծ, Թորոս Ազատյանի ձեռքն իյնալու համար մեկիկ-մեկիկ: Երախտապարտ ենք անշուշտ Ազատյանին այն գուրգուրանքին համար որով հավաքեց զանոնք՝ թանկագին նշխարներ կորուստեց փրկելով այսպես, բայց ան թերացավ մեզ ըսել թե զանոնք ուրկե՞ր են ևս հանած էր, ու ան ալ տարիներ հետո...

IV.—Վիլ Ժուիֆի մեջ

Հազիվ երեք տարի մնաց Կոմիտաս Վիլ էվրարի մեջ: Այնտեղեն, 1922-ին, տեղափո-

⁴ Մեսրոպ եպ. Նարոյան և Գրիգոր Գուսան վարդ.:

⁵ Փանոս Թերլեմեզյան, Գրիգոր Սյունի, Հարություն Մեհրաբյան, Գեորգ Յաղուպյան և Հ. Զ. Սիրունի:

⁶ Սիր. Աստղեր որ կմարին. Կոմիտաս վարդապետ, «Նավասարդ», Պուլբերշ, 1923 նոյեմբեր, էջ 77:

⁷ Հ. Մեհրաբյան, Կոմիտաս վարդապետ և իր դերը հայ երաժշտության մեջ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1936 հունվար, էջ 71:

⁸ «Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին», էջ 319:

խեցին հոգեկան հիվանդներու ուրիշ բուժարան մը, Վիլ ժուիֆ: Խնայողական նկատումներ պատճառ եղած կթվին ըլլալ այս տեղափոխութեան:

Խնամատար հանձնաժողովը իր հրապարակային բացատրութեան մեջ խոսելով Կոմիտասի Վիլ էվարեն Վիլ ժուիֆ փոխադրութեան պարագաներուն մասին, կգրեն.

«Վիլ էվարի բժշկապետը որ Սենի նահանգին այդ կարգի հիվանդանոցներուն ընդհանուր բժշկապետն էր միանգամայն, ինք իսկ թեյադրեց հանձնաժողովին, փոխադրել զայն Վիլ ժուիֆ, ուր շրջապատը նվազ շքեղ է, բայց ուր միևնույն հոգածութեան առարկա պիտի ըլլար ծանոթ մասնագետներու հսկողութեան տակ, նույնքան լավ սնունդ պիտի առնէր, ծախքը գրեթե կեսվակեա պակսելով հանդերձ: Հանձնաժողովս կըսէ թե ստիպված էր այդ խորհուրդին հետեի մանավանդ այն պատճառով որ իր նշույթական միջոցները ևս սուղ էին, և հրապարակային կոչերով կամ շրջաբերականներով կատարած դիմումները ցանկալի արդունքը չէին տված: Ու այդ, ավաղ, այնպիսի պահու մը երբ հայ կրեստոները միլիոններ կվատնէին ձի և խոտ պահելու համար Փարիզի մեջ, մանկավարժներ կերակրելու համար հաստատութիւններ կհիմնէին, կամ հիմնադրամներ կհայթայթէին ուստի միապետականները տպարանով ու թերթով օժտելու համար: Արեւմտեան Ղուկասյան, համբավաւոր նավթատերը, իր խիղճը խաղաղեցնել կարծեր էր քանի մը երգի տպագրութեան ծախքը հոգալով...»

Մարմնամասնութիւններ չունինք այցելութիւններուն մասին՝ զորս իր բարեկամները տված են Կոմիտասին, Վիլ ժուիֆի մեջ: Բայց տարակույս չունինք որ սիրալիր չեն եղած Կոմիտաս ոչ մեկուն հանդեպ, կամ պարզապէս մերժած է զանոնք ընդունի:

Գրիգոր վարդապետ Գուսան, իր հայրենակիցը, այն ատեն Լոնդոնի հոգեւոր հովիւ, հետեյալ կերպով կպատմէր մեզի այցը զոր 1924-ի վերջը տվեր էր Կոմիտասին.

«Վարդապետը որ կոնակի վրա պառկած գտա մահճակալին վրան, ոտքի ելավ և ուշադրութեամբ զննել սկսավ զիս հոտից ցլուկ, առանց սակայն բառ մը արտասանելու. ոչ հուզում, ոչ բարկութիւն, և ոչ այլ ինչ. ուշադիր նայել հետո կրկին գնաց անկողին մոտ և այս անգամ երեսի վրա պառկելու առանց այլևս շարժելու. բոխին իսկ զարմացավ հիվանդին ցուց տված հանդարտութեանը համար»⁹:

Իր ուրիշ մեկ հայրենակիցը, բժիշկ Ստեփան Կարապետյան, հետեյալը կգրէր 1926-ին Ռումանիո հայ թեմին առաջնորդ

Հուսիկ վարդապետ Զոհրապյանի՝ Կոմիտասին տված իր մեկ այցեն հետո.

«... Կփափագեիք նաև ստույգ տեղեկութիւններ ստանալ մեր ամենուս հույժ սիրելի եղող տարաբախտ Կոմիտաս վարդապետի մասին: Փարիզ գտնված միջոցիս անձամբ զացի իր ապաքինատունը որ Վիլ ժուիֆ կոչված արվարձանը կգտնվի. բժիշկ ըլլալուս կրցա դուրսով թույլտվութիւն ստանալ իր մոտը երթալու. նախապէս հանձնարարեցի պահապաններուն որպէսզի իրենք հեռու մնան, և ես ուղղակի առանձին իր սենյակը մտա: Ծիշտ միևնույն Կոմիտաս վարդապետն էր, իհարկե քիչ մը ավելի ծերացած, մազերն ու մորուքը արդեն ըստ բավականի ճերմակած էին, բայց իր ուժն ու կայտառութիւնը գրեթե անփոփոխ. ինքը մահճակալի վրա պառկած էր երբոր ես ներս մտա. նախ շեշտակի երեսս նայեցավ ու ելավ մահճակալին վրա նստալ: Ես փորձելու համար թե տեսնանք զիս պիտի ճանչնա, հետը թրքերեն խոսեցա, որուն հայերեն պատասխանեց, որով վստահաբար զիս ճանչցավ. նախ հանդարտութեամբ ըսավ թե ինք մենե և ոչ մեկը տեսնել չի փափագիր, թե մենք ամենքս ալ հանցավոր ենք և մեզ պիտի պատժեն. հարմար բառերով ու անուշութեամբ պատասխանեցի իրեն, բայց չուզեց մտիկ ընել, և երթալով ավելի բորբոքեցավ, ու դուրս վռնեց զիս. ըսի թե ես եկած եմ իբր իր բարեկամը և կուզեմ զինքը մեկ քանի րոպե տեսնել, որուն պատասխանեց թե՝ երբեք չուզեր զիս մտիկ ընել, և բարկացած երևույթով մը պահապանը կանչելով ըսավ որ զիս դուրս հանն ու ակնշնորհալ ձեռքերովը գոցեց. տեսնելով որ երթալով ալ ավելի պիտի գրգռվի, խոհեմութիւն համարեցի հեռանալ, ու զինքը առանձին թողուլ. բավական մըն ալ դուրսն դիտեցի զինքը, որ շարունակ ինքնիրենը կխոսեր, մերթ բարկանալով մերթ ալ հանդարտելով: Պահապանները կպատմեն թե՝ իր վիճակը միշտ հանդարտ է երբոր ինք նախկին բարեկամի մը չի հանդիպիր. իսկ երբ բարեկամ մը տեսնէ ծայրահեղ կգրգռվի. իսկ ընդհակառակը անծանոթներու հետ շատ մեղմ ու հանդարտ է, կխոսակցի անոնց հետ, բայց ալ ավելի կուզէ առանձին մնալ. խորժակը լավ է. երբեմն պարտեզը կպտտի, լավ կքնանա, իր հագուստները խնամքով և մաքուր կպահէ ու կրոնական տարազը միշտ կպահէ. վերջերս սկսած է նույնիսկ երբեմն ինքնիրենը երգել: Տարակույս չկա թե բոլոր այս տեղեկութիւնները նպաստաւոր գաղափար մը կազմել տվին իր առողջութեանը մասին»¹⁰:

¹⁰ «Նավասարդ», Պուրբիշ, Բ տարի, Թիվ 11, մայիս 1926, էջ 319:

⁹ «Նավասարդ», Պուրբիշ, 1925 փետր.—մարտ, էջ 3:

1927 մայիսին Փարիզ էի: Այցի գացեր էի մորս աճյուններուն: Մտքս անցավ Կոմիտասին այցելել, բայց քաջութիւն չունեցաւ: Լսեք էի որ կվճռուի իր ծանոթները: Վնասվելն չէ որ կվախնայի. պիտի սոսկայի աչքերն. ո՛վ գիտե՞ր քան դառնութիւն ու զայրույթ կուտակված պիտի ըլլային անոնց մեջ:

Ինչ որ լսեցի իր հոգեկան վիճակին մասին Փարիզ գտնված օրերուս հետո էր միայն Փարիզ ըլլալն: Բոլորը արդեն կտրած կթվեին արդեն հեք վարդապետը, և այլևս իրենց միակ պարտականութիւնը կկարծեին հոգալ օրվան սնունդի անոր ծախքերը:

Թերևեմեզյան Ամերիկային Հայաստան դարձին Փարիզին անցնելուն՝ նոր փորձ մը կընէ իր վաղեմի բարեկամին այցելելու: Ան կպատմէ իր հուշերուն մեջ.

«1928 թվին մի անգամ ևս այցելեցի Կոմիտասին: Հիվանդանոցի այգում պառկած մտածում էր: Մազերը բոլորովին սպիտակել էին: Մոտեցաւ և կես ժամ զանազան հարցեր տվի, սակայն իմ ոչ մի հարցին չպատասխանեց: Այդպես էլ բաժանվեցի նրանից»¹¹:

Որոշ է, որ Կոմիտաս ամենն ավելի ինքը կզգա իր էութիւնը բզկտող տառապանքը. «Զիս հանգիստ ձգեցեք», «Ես իմ անելիքներս ունիմ...», — կըսէ մեկու մը: Եվ երբ իր ներկայութեան ընդունված ուրիշ հայրենակից մը բաժանվելու ատեն փափագ կհայտնէ կրկին այցելել, ան կհարե՞ս սրտատուչ կերպով. «Վերադարձին ինձ այլևս հոս չեք գտներ. ես ճամփորդ եմ»:

Բոլոր այն հանդիպումներուն մեջ զորս Կոմիտաս ունեցավ իր այցելուներուն հետ, կամ ավելի ճիշտ այն խաղաղ պահերուն մեջ՝ ուր Կոմիտաս զանոնք ընդունեց, ամենն նշանակալիւն այն տեսակցութիւնն եղավ զոր ծանոթ հայ գրող Ասատուր Նավարյան ունեցավ վարդապետին հետ, Արաքսի և Հայկանուշ Թորոսյան քույրերուն ընկերակցութեամբ 1927 դեկտեմբեր 25-ին, Վիլ ժուիֆի անոր մենարանին մեջ: Բայց թողունք որ Նավարյան ինքը պատմէ այդ հանդիպումը.

«... Ահա խուցին առջև Փոքր, երկայն, աղքատիկ նեղ խուց մը, ավելի խցիկ մը, պզտիկ մահճակալ մը, աթոռ մը, պարզ խեղճուկ սեղան մը: Լույսը կու գա պատին վերև բացված մեկ պատուհանէն, խուցին մեջ ստվեր մը որ կճեմէ, առանց հապճեպի, ակնարկը հեռուն, տարտամ երազներու մեջ: Զյուներ կան մազերուն և մորուքին մեջ, նիհար և քիչ կըսէ գրեթէ ծերացած, դալուկ, ակնվակալան դեմքով: Կոմիտասն է, եղբրական սքեմը վրան, փոխանակ հիմարներու հատուկ տարազը հագնելու: Տարիներն ի վեր չէին

տեսած զինքը. հոգիս գալարում մը ունեցավ, արցունքներս կու տվի ու մտա խուցը: Օրիորդները անոր ձեռքը համբուրեցին, նույնը ըրի ես ալ. սակայն ինքը, անուշ աչքերը հառած վրաս, զիս ողջագուրեց հանկարծ ու համբուրեց ձակատես. հետո դարձավ օրիորդներուն ու երբեմնի կնահաճութեամբ, իբր թե սալոնի մեջ եղած ըլլար, մրմնջեց.

— Սխալ եղավ... Ես պետք է համբուրեի ձեր ձեռքը:

Ու փափկորեն, առավ փեղրուն մեջ, զատ-զատ, յուրաքանչյուրին ձեռքը ու զողողող շրթներով դրավ անոնց վրա իր խնկավետ, հայրական մաքուր համբույրը:

— Նստեցեք, վարդապետ.

— Ես իմ աթոռս ունիմ, — պատասխանեց ու նստավ իր նեղ անկողնին եզրը:

Պահապանը գրեթէ ուրախ այս անակնկալ ընդունելութենէն, բերավ անմիջապէս աթոռներ ու հեռացավ:

Նավարյան կհայտնէ հետո Կոմիտասին թե բարենուն ունի Ռումանի առաջնորդ Հուսիկ եպիսկոպոսի կողմէն որ կփափագի գալ այցելել իր վաղեմի ընկերոջ: Վարդապետը կպատասխանէ.

«— Տիեզերքը լայն է. ամեն ոք իր տեղը ունի. պետք է հարգե տանը սրբութիւնը, ուր ծլած ու ծաղկած է. թող մնա ան իր տանը, ես ալ իմ տանը... Ամեն ոք պետք է մնա իր տունը. կյանքի հասակցողութիւնը այդ կպահանջէ. տունը ազգային ոգին է, մեր մարմանդ դաշտերու ծաղիկը, մեր զեփուռը, մեր Մասիսը... Տունը ընկերական պայմաններու հիմնական սկզբունքն է... Երբեմն հեղեղը կու գա, արշուճատ հեղեղը որ կգլխկտանի...»

— Դեպի կորո՞ւտ...

— Երբեք: Նորեն ամեն ոք կգտնէ իր տունը, նորից կծի ու կծաղկի հոն... Հեղեղը կգնա ծովու անհունութեանը մեջ...»:

Նավարյան կակնարկէ հետո վարդապետին Ատափազար այցելութեան 1911-ին, երբ մասնակցեցավ ծերունազարդ ուսուցիչ Գեորգ Շիրինյանի հոբելյանին հայ եկեղեցւո մեջ, երգեց Տէր ռդուրմեան, բայց մերժեց Կոմիտէի երգել:

«— Բնական է, մերժեցի. խորանին վարագույրը քաշած էիք. կարծեցիք այդ կերպով սեղանին սրբութիւնը հարգած ըլլալ... Աստված իր տանը մեջ էր, ինչպէ՞ս կարելի էր Աստուծո տունը հասարակաց սրահի վերածել...»

Ապշահար դիտեցի վարդապետին երեսը: Անհավասարակշի՞ր թե ողջամիտ մարդու խոսքեր էին ասոնք: Ինչպէ՞ս կարելի էր աղջամուղջներու մեջ խորասուզված բանականութիւն մը այսքան տրամաբանորեն

¹¹ «Կոմիտաս» ժողովածու, 1930, էջ 91—92:

կշռեր իր ըսածներուն տարողութիւնը: Հակասական և փոթորկոտ մտածումներու մեջ կտատանէի, երբ հանկարծ հոմերական քրքիշ մը թուով կոկորդան:

—Այո, ես պեպեքեմ եմ, բայց ոչ պոպոֆ.

Օրիորդները նմանապես սկսան անկեղծորեն թռիչ տալ իրենց ծիծաղներուն: Նույնիսկ պահապանը դրանք դուրսը գոհ իր հիվանդին ուրախ տրամադրութենէն, սկսավ ան ալ քթին տակ խնդալ:

—Ի՞նչ է պոպոֆը, հարցուցի օր. Հայկանուշին:

—Պոպոֆը, այնպես չէ՛, վարդապետ, սոխին մեջի ծիւն է որ կը քրքրանայ:

—Այո՛, պատասխանեց վարդապետը, սակայն սոխը հողին մեջ կը տանի, իսկ պոպոֆը հողէն դուրս:

Վարդապետը խորհրդավոր ժպիտ մը ունեւր. մտածեցի որ արդէն իմար մարդիկ կարող են ըմբռնել այս զանազանութեան թաքուն ու խորունկ իմաստը:

—Կհիշե՞ք, վարդապետ, հարցուց օր. Արաքսի զվարթորեն, դուք մեզի ֆերքենֆելշ կըսեիք...

—Հիմա ի՞նչ եք որ...

—Այն ատեն փոքր էիք...

—Տարիքը կփոխվի, կյանքը միևնույնն է...

—Հետո օր մը, հյուրասիրեցիք մեզ՝ Բանկալթիի ձեր տունը, թեյ հրամցուցիք:

—Այն ատեն ես չէի...

—Թերեմեզյանի պատկերները ցույց տվիք...

—Ես չէի... Թերեմեզյանը ըլլալու է... Ես Զանդերը քսոր գացի...

—Մենք ալ Քյոթհաճ, ձեր ծննդավայրը քսորվեցանք... Դուք, բարեբախտաբար, վերադարձաք:

—Անշուշտ քանի որ հիմա հոս եմ, իմ տունը...

Երբ վայրկյան մը իր աղու նայվածքը սեւեռած կամար օր. Հայկանուշի վրա, այս վերջինը մեղմաբար համարձակեցավ ըսել.

—Ես երգչուհի եմ. ձեր գեղեցիկ երգերը կերգեմ եվրոպացիներու առջև, մեծ հաջողութիւն կունենամ... Կուգե՞ք որ երգեմ.

—Ո՛ր, մի երգեք, ոչ նայտեղ:

—Փարիզի երաժշտանոցէն երգի առաջին մրցանակ ստացած եմ:

—Այդ, ոչինչ... Մրցանակը քեզ համար, բայց երաժշտութիւնը ժողովրդի համար:

—Վարդապետ, ի՞նչ տարբերութիւն կտեսնեք հայ և օտար երաժշտութեան միջև:

—Հա՛... Սրանք երկու հսկայ են. մին քու մեջն է, մյուսը դիմացը. իրարու հակառակ չեն, զիրար կըրցեն. քու հոգ ավելի պայծառ է, ավելի գեղեցիկ... Դա քու տունն է, քու հայրենի օջախը, հայրենի անցյալը, ավան-

դութիւնները, սրբութիւնները... Քու հոգ քու տունն է... Նախ՝ ամեն ոք իր տունը, ուր ծլած ու ծաղկած է. պետք է պահել զայն իր նվիրականութեամբ մեջ. սակայն մյուս հսկայ, օտարը, կարող ես օգտվիլ անկէ, որպէսզի ավելի ճոխացնես քու հոգ, քու տունդ, ուր ծլած ու ծաղկած ես, քու հայրենի դաշտերը, ծաղիկները, գետերը իրենց կարկաշտով...

—Վարդապետ, հարցուց օր. Արաքսի իր կարգին. —Ի՞նչ պետք է ընել. կուգե՞ի ուսումնասիրել հայ եկեղեցական երաժշտութիւնը:

—Կամենալը արդեն կարենալ է. հետեցեք ուրիշներու օրինակին. նրանք կամեցեր ու գրեր են, դուք ալ կարող եք նույնը ընել:

—Հայր սուրբ, — ըսի, — Գարեգին սրբազանը էջմիածինէն Փարիզ կու գա, իբր Եվրոպայի առաջնորդ:

—Կարող է գալ. կհանաչեմ. մեր միաբանութենէն է: Ան պաշտօնով կու գա. ան կլինի իր տունը, ես իմ տունը...

—Կփափագի՞ք որ գա այցելել ձեզ:

—Եթէ ուզենա, թող գա. բայց դուք մի առաջնորդեք:

—Կթույլատրե՞ք որ վերստին այցելենք, վարդապետ:

—Եկեք, բայց ոչ թէ զիս փորձելու:

—Ուրեմն կրնանք մեկնիլ:

—Այո, մեկնեցեք:

Ոտքի ելավ, համբուրեցինք իր ձեռքը ու հեռացանք. Երբ պահապանը մեզ առաջնորդեց, շատ գոհ կերեար: Ըսավ մեզի որ վարդապետը քովէն անցած միջոցին իրեն մըրմընջեր է, շատ մեղմ ձայնով.

—Մեռա՛հ...:

Նավարյան Հառաջի մեջ¹² իր այցելութիւնը նկարագրելով այսպես, երկրորդ հոգեվածով մը կարող իր կրած տպավորութիւնները այդ այցեն, ու կրսեր թէ Կոմիտաս հիվանդ չէ այնպես ինչպէս կկարծվի, թէ ան միայն երբեմն «մտքի անհավասարակշռութեան թեթեւեղ ցուցանիշները», թէ ան եթէ անարգած ու վնասած է իրեն այցելողներին շատեր, պատճառը այն է որ անոնք իրեն հետ «իր անբուժելի հիվանդի մը հետ վարված են», տափալ, ստորնացուցիչ գթութեան մը ծամածոտութիւններով փորձած են անոր ցավը ամոքել, թէ «իրմով հետաքրքրվող չկա», թէ «տասնհինգ ֆրանկ օրականով զինքը նետեր են հիմարանոցի մը անկյունը», թէ «մասնագետ բժշկներու կարծիքը սխալ կրնա ըլլալ», և թէ «անոր ապաքինումը կախում ունի իր բարեկամներուն ընթացքէն»:

¹² «Հառաջ», 1929 հունվար:

Նավարյանի հոգևածը ռումբի մը պես պայթեցավ և բազմաթիվ թերթեր արտատպեցին զայն, վրդովման ալիք մը տարածելով ամենուրեք: Կոմիտասի խնամատար հանձնախումբը չէր կրնար լուռ մնալ և արդարև ան հրապարակ եկավ իր լուսաբանութիւններով, որոնք լույս տեսան արտասահմանի հայ մամուլին մեջ 1928 հունվարին: Հրապարակային այդ հայտարարութիւնը, որ Արշակ Զոպանյանի գործին ելած կթվեր և ուր Նավարյանի պարզած տեսութիւնները «լրջութենէ և բարեխղճութենէ զուրկ» կհռչակվեին, բացատրութիւններ կու տար այն պարագաներուն մասին որոնց մեջ Պոլսէն Փարիզ էր փոխադրված վարդապետը և ապա տեղափոխված մեկ բուժարանէն մյուսը, և նաև այն հոգածութիւն մասին զոր հանձնաժողովը յուլց կու տար տարիներէ ի վեր դժբախտ հիվանդին հանդեպ:

Երբ Ասատուր Նավարյանի այցելութեան նկարագրութիւնը լույս տեսավ մամուլին մեջ՝ վրդովում ևս ստեղծելով, և խնամատար հանձնախումբը ինքն ալ մամուլով հրապարակ եկավ՝ Նավարյանի մեղադրանքներուն պատասխանելու համար, մենք ևս այս վեճին նվիրեցինք, Պոլսո Ազդարարին մեջ, մեր շաբաթական «Մաղկե-ծաղիկ»-ը, ուր Նավարյանի գրածներուն և հանձնախումբի չքմեղանքին անդրադառնալէ հետո, կըսեինք թէ այնուամենայնիւ պետք է որոնել «Հայ արվեստագետ մը Վիլ ժուիֆի հիմարանոցը պահող ահավոր գաղտնիքը», ու կհարցնեինք. «Ինչո՞ւ Կոմիտաս իր բարեկամներէն ու ծանոթներէն կխորշի, ու սիրով կընդունի իրեն անծանոթ դեմքեր: Ինչո՞ւ կոնակ ցուց կու տա իր լավագույն բարեկամներուն՝ Մարգարիտ Բաբայանին, Արշակ Զոպանյանին ու Փանոս Թերլեմեզյանին, օրինակի համար, կամ կվճարէ Բոլոլյանի ու Թորգոմյանի պես զինքը սիրող բժիշկներ, ընդհակառակը սիրալիր կըլլա տիկ. Զապել Փանոսյանի մը, օր. Պոլսկայուլյանի մը, օր. Թորոսյաններու հանդեպ, որոնք բան մը չեն հիշեցներ իրեն անցյալին: Թող ներեն դոկտ. Բոլոլյանը և իմ Թորգոմյան բժիշկ բարեկամս, և Վիլ էվրարի ու Վիլ ժուիֆի բոլոր մասնագետ ջլախտաբույժները, եթէ ես ալ հավակնիմ պնդելու թէ Կոմիտաս վարդապետը իրենց կարծած խելագարը չէ: Գիտեմ թէ մեծ հանդգնութիւն պետք է յայսպիսի տեսութիւն մը աղաղակելու համար, երբ մանավանդ փորձութեան արդիւր տված են վաղուց իրենց վճիռը, ու Կոմիտասի խնամատար մարմինը ամեն միջոց փորձած կկարծէ՝ վարդապետին հոգիին մեջ խորասուզված ախտը արմատախիլ ընելու համար: Այո՛, կկրկնեմ, Կոմիտասը իրենց կարծած հիմարը չէ: Այս կարծիքը

հայտնեի եմ ես վաղուց, բայց ան շատերուն քմծիծաղին է միայն արժանի եղեր: Այսօր նորեն կկրկնեմ»:

Արտատպելէ հետո ապա հատված մը «Նասավասարդ»-ի մեջ 1925-ին լույս ընծայած մեր մեկ հոգևածնէ, կըսեինք. «Երեք տարի հետո ես նորեն կկրկնեմ այս տողերը. ալիւի՛ն. անգամ մըն ալ կամբաստանեմ ես այն մարդիկը որ ժամանակին պաշտոն ունեին աշակցելու Կոմիտասի ձեռնարկներուն, և մեկնասի ձեռք առնելով իբրև թէ կհոգևանալորեն կամ պիտի՝ հոգևանալորեն անոր հիմնելիք երաժշտանոցը: Այդ մարդիկն էին որ պատերազմի ատեն ամսե-ամիս ապրուստի գումար մը կու տային Կոմիտասին՝ անոր իսկ քրտինքով ժողոված հիմնադրամներ: Ու այդ մարդիկն էին որ աշխարհին դեմ դառնացուցին հեք արվեստագետը: Ոչ անուններ պիտի հիշեմ, ոչ ալ մանրամասնութիւններ պիտի տամ. բայց խղճովին համոզված եմ որ Վիլ ժուիֆ չէր հասներ կուտինացի սոխակը, եթէ այդ մարդիկը գիտնային արվեստագետի մը հետ խոսելուն, վարկանք կերպը: Հիմա թող դարձալ կրկնեն թէ խաղաղ է իրենց խղճմտանքը»¹³:

Կոմիտասի խնամատար հանձնաժողովը մամուլին հանձնած իր ծանոթ բացատրագրին մեջ կըսե թէ վարդապետին մտային վիճակը որէ բարվոքով չկրնց Վիլ ժուիֆ փոխադրվել հետո ևս, հակառակ հիվանդանոցի բժիշկներուն և մշտական հոգածութեան և իր բարեկամներուն գորգորոտ շահագրգռութեան, և թէ, սակայն, «իր լավագույն, հնագույն, մտերմագույն բարեկամներուն այցելութիւնը, իրեն հաճուլք պատճառելու տեղ, կհուզէ, կնեղէ զինքը, և բժիշկներն իսկ նկատած են որ իր ամեննէ մտտիկ բարեկամներուն, իր անցյալը հիշեցնող անձերուն այցելութիւնը ալիւի կըղայնացնէ կամ կվրդովէ զինքը քան անծանոթներունը, և թէ, հետեաբար, անոնք ցավագին ստիպողութեան մեջ են զայն իրենց ներկայութեամբ չնեղելու, զայն ձգելու իր մենութեան խաղաղութեան մեջ, զոր ինք կնախընտրէ: Դոկտ. Թորգոմյան, երբ երկու տարի առաջ գնաց զինք տեսնել Վիլ ժուիֆ, տեսակցութիւնը հազիվ մեկ վայրկյան տևեց. վարդապետը երկու բառով հասկցուց որ չէր ուզեր զայն ընդունիլ»:

Կոմիտասը հայ միջավայր մը փոխադրելու հարցը շատերուն միտքը զբաղեցուցած է. նույնիսկ առաջարկողներ եղած են Հայաստան կամ Երուսաղեմ տեղափոխել զայն: Խնամատար հանձնաժողովը իր հրապարակային զեկույցին մեջ կըսե սակայն որ «ան,

¹³ Շրջիկ, Կոմիտասի մասին, «Ազատարար», 10 փետրվար 1928:

ավա՞ղ, որևէ գանգատ չընելու հոն գտնվելուն, որևէ փափագ դեռ չէ հայտնաժ առկայեց դուրս ելլելու: ...Երբ երկու տարի առաջ, հիվանդանոցին բժշկապետը, հոգեբանական փորձ մը ընելու համար իրեն հարցուց թե կուզե՞ր որ զինքը Հայաստան փոխադրեին, ուժգնորեն հակառակած էր, պնդելով ու կրկնելով թե հանգիստ էր հոտ ու կուզեր հոտ մնալ: Երուսաղեմ տեղափոխելու հարցին գալով, հանձնաժողովը պահ մը համաձայն եղած է, և «պաշտոնապես գրած է Դուրյան պատրիարքին և անոր հավանությունը խնդրած. բացասական պատասխան ստացած է սակայն, լուրջ պատճառաբանություններով, որոնց առջև խոնարհիլ միայն կիյնար հանձնաժողովին»:

Երբ 1928-ին Կոմիտասի խնամատար հանձնաժողովը մամուլին հանձնեց իր հրապարակային լուսաբանությունները վարդապետին անցուցած կյանքին մասին Վիլ Ժուիֆի իր բուժարանին մեջ, տարտամ հույս մը դեռ կար թե Կոմիտաս թերևս օր մը վերագտնե հոգեկան իր խաղաղությունը, տեր դառնա կրկին իր հեք ջիղերուն, ու հաշտվի աշխարհին հետ: Հանձնաժողովը դեռ կհուսար որ «այդ առանձնացման խաղաղությունը մեջ ուր վարդապետը կհանգչի կարող բժշկներու հոգածության տակ, թերևս բացառիկ մեկ շնորհովը Նախախնամության՝ ներքին խորհրդավոր ուժ մը, փրկարար ցնցում մը պիտի գա օր մը զինքը սթափեցնել իր երկարատև ցավազին երազանքն ու զայն դանձնել մեր ամբողջ ազգին հրճվածքին ու բարիքին համար, իր երբեմնի գործոն, բաղմարդյուն, հոյակապ կյանքին»:

Այդ օրը չհասավ սակայն: Նախախնամությունը չեկավ օգնության, ու թույլ տվավ որ ան ութը նոր տարիներ տառապի իր ճգնարանին մեջ՝ իր աչքերը վերջնապես փակելն առաջ այս շար աշխարհին:

Այդ ութը տարիներու ընթացքին ևս շատեր փորձեցին Կոմիտասին օգնել, և անոնցմե ոմանք պատմեցին, մամուլին մեջ, իրենց այցելությունը, և տպավորությունները զորս կրեցին այդ առթիվ: Նույնն եղան բոլորին ալ տպավորությունները, — Կոմիտասը քեն ըրած է մարդոց և աշխարհին դեմ:

Հ. Ղևոնդ Տալան հետևյալ կերպով կպատմե իր այցը Վիլ Ժուիֆ 1930-ի ամբարն.

«Ընկեր առի ինձ մեր վաղեմի աշակերտներեն մին (Հարություն Սինանյան), ու միասին ճամփա ելանք ցերեկե մը վերջ դեպի Վիլ Ժուիֆ: ...Դռնապանը ներս կընդունի զմեզ, և հետ իմանալու մեր այցելության նպատակը՝ հյուրանոց կհրամցնե: Քիչ վերջ տոմար մը կբացվի մեր առջև. հեք վարդապետի անձին վերապահված էջն է: ...Հետ դնելու մեր ստորագրությունները՝ երկյուղած

քայլերով կհետևինք մեզի սահմանված պահապանին, և որ. ձեռքին մեջն ունի այցաքարտ: Կանցնինք սրահներն տարտամ ու մտածկոտ՝ հակառակ մեր առաջնորդի վճռական քայլերուն: Եվ ահա կանգ կառնենք սենյակի մը մուտքին առջև.

«— Այս է, — կըսե ան:

Ու ներս կմտնենք դռնեն՝ որ բաց է արդեն: Ոչ ոք կա հոն:

— Բայց ո՞ւր էր վարդապետը:

Պահապանը կանգ կառնե խուցին մեջեն դեպի քառանկյուն պարտեզ մը բաց թողված դրան մը առջև: Կնայիմ թուլնտի. և ահա մոտը՝ պատին առջև՝ հոտու պարեգոտով, զխաբաց և անկոշիկ, ոտք-ոտքի վրա դրած աթոռի մը վրան նստեր է տարաբախտ մեծ երգչին ու երաժիշտը Կոմիտաս վարդապետ, անշարժ՝ ինչպես մարմարյա անդրի մը: Աթոռին մոտ կան զույգ մը կոշիկներ: Պահապանը մեղմով կերկարե այցաքարտս ուղիղ անոր աչքին առջև՝ տալով իր անունը: Ո՛չ մեկ շարժում. ո՛չ մեկ պատասխան:

«Այցելուներ եկած են քեզի, հայր Կոմիտաս», — կըսե պահապանը, միշտ նույն ուղղության վրա բռնած իմ այցաքարտը:

Դարձյալ բացարձակ լռություն:

Պահապանին հանձնարարությամբ՝ այս անգամ ե՛ս կմոտենամ և մեղմորեն կըսեմ.

«Հարգանքներս, վարդապետ»:

Միշտ լռություն, միշտ անշարժություն:

Մեր առաջնորդին նոր թելադրության վրա՝ քիչ մը ավելի բարձր կկրկնեմ նույնը. և ահա արձանը կյանք կառնե, կշարժի, արտորանքով կառնե կոշիկները, ոտքը կանցընե. և աթոռը ձեռքին մեջ սենյակ կմտնե. այս ժամանակ է որ աչքերնիս առաջին անգամ իրարու կհանդիպի իրենը՝ ահարկու և խոժոռ, մերը՝ կարեկցական ու թախծոտ: Այս շարժումին՝ ավելորդ է ըսել՝ թե փորձ պահապանը մեր և իր միջև էր արդեն: Վայրկենական կկատարվի այս ամենը: Աթոռը հոն ձգելն վերջ կուղղվի դեպի քառանկյուն, և ձեռները ետև անցուցած ցանկապատին երկայնությամբ դիմացի եզրերը կսկսի միակերպ շրջան մը, բոլորովին ինքնամիտվի և ինքնազբաղ, առանց ունե հետաքրքրության ցույցի մը՝ ո՛չ դեպի մեզ, ո՛չ իր շուրջը: Այլևս մեզի ուրիշ բան չէր մնար՝ բայց եթե համարացած ու կսկծանքով դիտե՛լ...:

... Հուսկ՝ զխիկոր մեկնեցանք Վիլ Ժուիֆեն այնպես՝ ինչպես կիսամեռ ասպետի մը թուլենք¹⁴:

Ավելի հետո իրեն այց մը տված է երիտասարդ երգահան Գուրգեն Արեմյան Արմենակ Շահմուրատյանի հետ: Ան սապես կպատմե այդ այցը.

¹⁴ «Բաղմավեպ», 1936, էջ 14—15:

«26 մարտ 1933.—Այսօր, ժամը 3-ին, Պյուլպյուլյան երկու բուրժուարներն հետ վարդապետին այցելության գացին: Վերջին պահուն պ. Ա. Շահմուրատյանն ալ մեզի միացավ իր տիկնոջ հետ:

Հիվանդներու այցելության ժամը արդեն անցած էր երբ հասանք Վիլ Ժուլիֆ և երկար բանակցություններ հետո միայն կարելի եղավ վարդապետը տեսնելու արտոնություն ստանալ:

Հիվանդանոցի տնօրենը համոզելու համար, հարկ եղավ Շահմուրատյանը ներկայացնել իբրև վարդապետին մտերիմներեն մին, որ նույն օրն իսկ հասած էր Ամերիկային և քանի մը ժամ վերջ պիտի մեկներ կրկին արտասահման:

Վերջապես մեզ առաջնորդեցին վարդապետին գտնված շենքը: Մտանք հյուրանոց, և հիվանդապահ մը զնաց վարդապետին իմացնելու, որ հյուրեր եկած են իրեն:

Շահմուրատյան, որ տարիներ ի վեր չէր տեսած զինքը, սկսավ մտահոգության նշաններ ցույց տալ:

—Այնպես, ըսավ, իմացա որ վերջերս վարդապետը իր հին բարեկամները լավ չընդունին, ավելի լավ է չերեամ և դուրսը սպասեմ. եթե տրամադրությունը լավ ըլլա, կանչե՛, ես կու գամ:

Խոսքը դեռ չէր ավարտած, երբ վարդապետը վրա հասավ և էն առաջ Շահմուրատյանը տեսնելով մոտեցավ իրեն և «Արմեն, այս դե՛ս ես, ո՛ր էիր այսքան ատեն» ըսելով գրկեց զինքը և զարմանալի հիշողությամբ մը լուրեր ուզեց, անուններ տվավ: Հետո կարգով բոլորս աչք համբուրեցինք և սեղանի մը շուրջի նստեցանք. միասին: Վարդապետը՝ իրեն ուղղված մեր հարցերուն կատասխաններ երբեք խիստ բանավոր կերպով, բայց հաճախ մեզի համար բոլորովին անհասկանալի լեզվով մը, զոր մենք կատարելապես հասկնալ կձևացնեինք:

Առանց ընդմիջելու երկար մտիկ ըրինք և ի վերջո խոսակցության նյութը փոխելու համար հարցուցինք կատակով. «Վարդապետ, Շահմուրատյանը քանի տարեկան կըլլա. ինք կայնո՞ք որ դեռ 45 չկա»: Խնդալով՝ «Քիչ էլ կենա, կասի թե դեռ չի ծնվել», ըսավ ու շարունակեց կատակել: Հետո սկսավ մեզի հայրական խրատներ տալ. «Դուք, բարի պեպեքներ, երեսնիդ որ այսպես բարի ըլլա, ձեր տուններուն մեջ միութուն կըլլա, ապա թե ոչ ընտանիքը կբախտվի»:

—Վարդապետ, հարցուցի, — ինչպե՞ս կանցնե՞ք ձեր ժամանակը. կկարդա՞ք, կգրե՞ք, կշարունակե՞ք ձեր թանկագին աշխատանքը:

—Ոչ, որքան ատեն որ հոս մնամ, կինս, զավակներս՝ չառնեմ ու նորեն տուն-տեղ չըլլամ, չեմ կրնար աշխատիլ: Հոս դեռ շատ

գործ ունիմ, շատ զինվորներ կան, ես բոլորին վրա պետք է հսկեմ: Աշխատանքը ծանր է, շատ դժվար է, շատ: Դուք որ եկաք, նոր էի ավարտեր. բայց դուք քիչ ուշ եկաք, ես կանուխ վերջացուցի, և այդպես լավ եղավ, կրցանք տեսնվիլ:

—Ուրեմն արգելք չըլլանք ձեր գործերուն, վարդապետ, հիմա երթանք ու նորեն կու գանք: Եթե զբաղած չըլլաք, դարձյալ այսպես կտեսնվինք:

Վարդապետը մեզի ընկերացավ մինչև պարտեզ: Շահմուրատյանն ու ես կրկին ու կրկին համբուրվեցանք հետը՝ և օրիորդները նորեն աչք համբուրեցին: Վարդապետը հանձնարարեց իրենց, որ իր կողմն բարև տանին «քերթները կենդանուն»:

Երբ հեռացանք մեր ուխտավայրեն, բոլորիս աչքերը խոնավ էին»¹⁵:

Շահմուրատյան ականակելով Վիլ Ժուլիֆի մեջ Կոմիտասի տված իր այդ վերջին այցելության 1933 մարտ 26-ին, կգրեմ.

«Մեր ընդունելությունը այս անգամ տարբեր եղավ առաջին այցելությունն, երբ հայհոյանքով ընդունվեի էի: Վերջին անգամուն երկար խոսեցավ, սիրալիր և պայծառառես, հետո տեսնելով կինս (Ֆրանսացի), որ ինձի կընկերանար, ըսավ ֆրանսերեն.

—Շահմուրատյանը սարսափելի մարդ է, բարկացու է, զգո՛ւյշ...»¹⁶:

Բացառապես սիրալիր եղած է Կոմիտաս այն այցելության գործերն տված է 1935 մայիսին, իր հայրենակիցը՝ Հովսեփի եպիսկ. Կարապետյան, Աստվածատուր Հարենցի և ուրիշ երկու հայրենակիցներու հետ: Ահա Հովսեփի եպիսկ.-ի սկսած այդ այցելության մասին.

«Որչա՞ր ուրախ եմ, ի Փարիզ, տարվույս մայիս ամսո մեջ ինքս, ազնվասիրտ պ. Ա. Հարենց և տիարք Նշան Չուրբեքտիյան և Կարո Ուշագլյան հայրենակիցներս միասնաբար այցելեցինք հիվանդանոց, ուր Կոմիտաս վարդապետ զատ-զատ խոսեցավ բոլորիս հետ, հիշեց ծնողքս և մեր ընտանեկան պարագաները, հիշեց Քյոթահյան, ծննդավայրը, հիշեց ս. էջմիածինը և հստակ պայծառառեսությամբ հորդորեց մեզ որ գուրգուրանք հայ ազգի զավակաց ամբողջության վրա. — «Սիրեցեք, շատ սիրեցեք զիրար՝ որպեսզի ապրիք» ըսավ: Արդեն՝ անոր սիրող սիրտն ու մաքուր հոգին ուրիշ բան չէին կարող թելադրել, այլ միմիայն սիրել, ցվիրջ սիրել:

Հուսկ հետո, իր հրամանով ծունկ չոքեցանք անկողնուն առջև, և ինք կրոնականի վեհ ու ջինջ սրտով, ուժասպառ ձեռքը մեր

¹⁵ «Հառաջ», 1935 հոկտեմբեր 27:

¹⁶ «Հառաջ», 1935 հոկտեմբեր 27:

գլուխներուն վրա դնելով մի առ մի օրհնեց զմեզ, ապա, համբուրել տվավ իր օծում ձեռքը, և մենք բոլորի վեհաթիվան տակ հուզված, արցունքը աչքերնուս հրաժեշտ առինք իրմե, հրաժեշտ մը՝ որ անմոռանալի պիտի մնա ցվելը կյանքիս:

Հուլիս ուրախ էինք, որ արժանացանք վարդապետին խնկարույր օրհնություններուն, այլ միանգամայն տխուր էինք հուլիսի, զի տեսանք անոր խնկազույն և հեծյալ դիմագիծը»¹⁷:

Իր վերջնական շիրջման առաջ՝ Կոմիտասին տրված մեղի ծանոթ վերջին այցելությունն էր աս: Հանձինս Կոմիտասի երեք հայրենակիցներուն և այն պատվական մարդուն որ Աստվածատուր Հարենցն էր, հայ ժողովուրդը ինքն էր որ կերթար ծունր դնել իր մեծ զավկին տառապանքի անկողնին առջև ընթերցանքները կ'ընէր անոր սրբազնասուրբ ձեռքերուն որոնք տարիններով դողդապեցր էին իր փառքին համար, և կստանար անոր հուսկ օրհնությունը:

Կոմիտաս ներեց արդոք մարդոց՝ դառնություններուն համար զորս տվեր էին իրեն: Զգիտենք: Մարդկային ուժերն վեր էր այդքան դառնությանց ներել, և Կոմիտաս ղեռ շատ կտառապեր. որպեսզի կարենար մոռնալ զանոնք:

Բայց իր մեծ հոգին օրհնեց այնուամենայնիվ իր ժողովուրդը, որ ձերարդեր էր իր առաջին, իր մատներուն կմատչեր այդքան երկյուղած, ու իր խուցեն կմեկնէր արտասուքը աչքերուն...

V.—Կոմիտաս կնետներ մեզ

Ժիշտ այն տարին երբ Կոմիտասը վիլ էվրարեն վիլ ժուիֆ կիոխադրեին, նոր փոթորիկ մը մեզ ցրվեր էր աշխարհի շրջա հովերուն: Օտար փախու վրա ապաստան մուրալու կերթար արևմտահայ ժողովուրդի մնացորդացը: Մոլորած ճամփորդի մը նման անծանոթին կվազեր, ասպնջական կայք մը փնտրելով իրեն: Հայու նոր կորիզներ կըստեղծվէին այսպես, Բալկաններեն մինչև Սենի ափերը, արարական երկիրներեն մինչև Ամերիկաները: Աշխարհը կըցնեինք անբաղձալի հյուրերով, խուժի բախելով մեր ամեն մեկ քայլին, արհամարհվելով, նախատվելով, վռնտվելով ալ հաճախ:

Ի՞նչ կտանեինք մեզ հետ խորթ երկիրներու տակ: Մեր օճախները, մեր գերեզմանները, մեր ավանդությունները լքած, կփախչէինք շվարած: Սարսափն էր որ կընկերանար մեզ, և անստուկությունը: Մեր հոգիներուն մեջ դառնություն կար ու զայրույթ, ատելու-

թյուն ու նողկանք: Պոռնիկ աշխարհը կզարհեցներ մեզ, բայց ստիպված էինք միշտ բռնիլ անոր, խշտյակի մը, ձորձի մը, պատառ մը հացի սիրույն: Տոկալու հույսը չունեինք, որովհետև ընկճված էր մեր հոգին հեղեղին կարենալ տոկալու համար: Պարպված էր ան անգամ մը ևս իր ավանդություններեն, ու լեցված քննով ու թշնամությամբ: Միասին էինք տարած մեր ցնորքներն ու մոլորությունները, ու զաղութները մեյ-մեկ կրկես դարձուցած ունայն վեհերու:

Ո՞վ էր որ պիտի դիմացներ մեզ հեղեղին: Առանց հայրենի հողեն ավել ծծելու ո՞վ է դիմացեր որ: Օտար արևը մեզ կխամբեցներ օրե-օր, ու կաթիլ-կաթիլ կլորճեր մեր արյունը: Մոռցեր էինք մեր գերեզմանները, կծիճաղեինք մեր ավանդությանց վրա, մեր տղաքը կստակային արդեն հայ դասեն: Լաստերը կփնտրեինք ընդունայն:

Կորանցուցած մեր հոգին՝ պատվաստ կմուրայինք օտարեն:

...Բայց Կոմիտաս մեզ կհետևեր: Ան, իր բուժարանեն, օգնության կհասներ իր ժողովուրդին:

Ան ներած էր մեզ: Ան թույլ տված էր որ իր երգերը տանինք մեկտեղ, որպեսզի անոնցմով ամոքենք մեր պանդխտությունը:

Երբ 1927-ին հայկական երգչախումբ մը կկազմակերպեինք Պուրբեշի մեջ՝ Կոմիտասի հովանին էր որ կանչեցինք մեզի: Իր երգերը, շատ մը տասնամյակ, մեր հոգիներուն զխավոր սփոփանքն եղան ու մեր հպարտությունը: Անոնք երբեք չհեռացան մեր հանգստեներեն, մեր սեղաններեն, մեր պտույտներեն, մեզ հուզեցին ու ջերմացուցին, մեզ եղբայրացուցին: Անոնք գուրգուրանքին առարկան դարձան նաև օտարներուն, մեր հոգին ճանչցուցին անոնց, և ստիպեցին զանոնք որպեսզի հիանան հոգեկան արժեքներուն վրա ժողովուրդի մը, զոր իբրև խանութպան և կոշկակար միայն ճանչցեր են: Արվեստի մարդիկ՝ բառեր չգտան հայ երգին ներքոդին համար, ու զայն փնտրեցին նաև լայն խավերը: Հայ երգը մեզ կեղբայրացներ այսպես նաև օտարներուն հետ:

Կոմիտաս մեզ կընկերանար զաղութն գաղութ իր երգերուն հետ: Սաները որոնք մարգրվեր էին իր իսկ շունչին տակ, ու ասոնց ալ սաները, հայ երգը կշարունակեին տարածել հայ սփյուռքի մեջ:

Կոմիտաս տեղյակ էր իր հաղթանակին: Աշխարհին դեմ փակած իր խուցը՝ ան չգիտեր որ հայ ժողովուրդը իր երգերը հետը կպտտցեն աշխարհն աշխարհ, որպեսզի բաղդրացնեն դառնությունները իր տարագրություն: Ան չգիտեր որ հայ ժողովուրդը իր հետը կպտտցներ և զինքը ուր ալ տաներ զայն իր ճակատագրի:

¹⁷ «Կոշնակ», 1935 թվական, 14, էջ 1185:

Ու ահա, ուրիշ սև օր մը, Կոմիտաս իր աշքերը ցմիշտ փակեց աշխարհին, ամբողջ քսան տարի տառապելի, ու խմելի հետո կարգով դառնութեան բոլոր բաժակները: Մահվան գույժը մեզ հասավ հինգ օր հետո: Հոկտեմբեր 27-ին, երբ հավաքվեք էինք Պուրբեշ, Աթենքի մեջ, տոնելու համար 1500-ամյակը Աստվածաշունչի հայերեն թարգմանություն: Իբրև վերջին հարգանքի նշան՝ քանի մը վայրկյան սրահը լռություն պահեց հոտնկայս, մինչ ան պետք էր այդ լռությունը պահեր ծնրադիր, մարդու մը համար, որ հայ ժողովուրդին հոգին էր գտեր խավարին մեջ անոր խարխափած պահուն, տասնհինգ դար հետո այն մեծ սուրբեն՝ որ լույսի ճամփան էր բացած հայուն:

«Ով մեծասքանչ դու լեզու»-ն որով բացվեցավ հանդիսությունը՝ տեսակ մը խորհրդողանշան եղավ: Զայն դաշնակեր էր Կոմիտաս 1913-ին՝ երբ հայ ժողովուրդը կտոներ հայ

տառերու գյուտին մեծ հոբելյանը, և հիմա, 22 տարի հետո, ան կերգվեր վերստին, պանծացնելու համար թարգմանության թագուհին՝ զոր հայ հանճարը պարգևեր էր դարերուն նույն այդ տառերով: Ու այդ երգին մեջ կպանծացվեին հիմա երկու մեծ մարդիկ, Մեսրոպն ու Կոմիտասը, որոնցմե մեկը հայուն տվեք էր իմաստության բանալին որպեսզի ան այլևս պատմութենեն շամշնա, և մյուսը՝ որ ճանչցուցեր էր, մեզ և օտարին, հայ ժողովուրդի հոգեկան գանձը, և որ իր երգերով կշարունակեր սփոփել հիմա դառնության մեջ տվայտող ու սգավոր մեր հոգին:

Կոմիտաս մեզ հետեցավ նաև իր մահեն հետո: Մեր հոգիներուն մեջ շարունակեց ան ապրիլ, նույնիսկ երբ իր աճյունները տարավ պահ տալու հայրենի տաքուկ հողին:

Մենք դեռ պիտի գտնենք զայն Պանթեոնին մեջ:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Այստեղ շնորհակալությամբ և երախտագիտությամբ ավարտում ենք հրատարակությունը բազմամասնակ գիտնական պրոֆ. Հ. Ճ Սիրունու «Կոմիտասին հետ» հուշագրությունը, շուրջ 14—15 տպագրական

մամուլի ծավալով: Հոգվածաշարը, որը սկսվեց տպագրվել 1965 թվականից, նվիրված էր հայ երաժշտության Մեսրոպ Մաշտոցի՝ անմահ Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան 100-ամյակին:

ՍԱՆԴՐՈ ԲԵՀԲՈՒԴՅԱՆ

ՎԱՀԱՆ ԾԱՅՐԱԳՈՒԾՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԲԱՍՏԱՄՅԱՆՑ

(Մայր Աթոռ և Էջմիածնի միաբան)

19-րդ դարի հայ մտավորականության համաստեղության մեջ որպես իրավագետ, պատմաբան, գիտնական-հրապարակախոս, ռուսագետ-թարգմանիչ և հմուտ մանկավարժ իր պատվավոր տեղն ունի Էջմիածնի միաբան և ս. Գալանեի վանքի վանահայր Վահան վարդապետ Բաստամյանը։ Կարճ է նրա կյանքի պատմությունը, սակայն բովանդակային ու ազդեցիկ։ Նա ապրել է ընդամենը 39 տարի, բայց իր ողջ գիտակցական կյանքը նվիրել է հայ եկեղեցու պայծառության, հայրենական մշակույթի զարգացման և, հատկապես, մատաղ սերնդի դաստիարակության սրբազան ու նվիրական գործին։

Եղիա Բաստամյանը ծնվել է Թիֆլիսում, 1842 թ. սեպտեմբերի 2-ին։ Իր սկզբնական կրթությունը ստացել է հայտնի մանկավարժ Հարություն Ծախնազարյանի մոտ։ Ուսումնառենից պատանին 1856 թ. մեկնում է Մոսկվա և ընդունվում Լազարյան ճեմարան։ Նա այնտեղ ուսումնասիրում է ռուսերեն, հայերեն, ֆրանսերեն ու գերմաներեն լեզուները։ Այդ տարիներին ճեմարանի հայոց լեզվի ուսուցիչն էր հայտնի հայկաբան Մսեր Մսերյանը։

Բաստամյանը 1862 թ. «Ոսկի Աշան» առաջադիմության մրցանակով ավարտում է Լազարյան ճեմարանը։ Այնուհետև, նույն թվականից ուսումը շարունակում է Մոսկվայի համալսարանի բնական գիտ. բաժնում, որից հետո ընդունվում է իրավաբանական

Վահան վրդ. Բաստամյան

Ֆակուլտետ և 1868 թ. «Ի՞նչ տեսակ հանցավոր գործերը չի կարելի հանցանք համարել մարդու համար» ավարտական շարադրության համար կայսերական համալսարանը նրան շնորհում է իրավագիտության կանդիդատի գիտական աստիճան և առաջին կարգի մրցանակ:

Բաստամյանը արտակարգ ընդունակությունների տեր ուսանող է եղել. ահա թե ինչ է գրում նրա ուսանողական շրջանի մասին իր հուշերում հայ անվանի գրող Ղազարոս Աղայանը.

«Ամեն ինչ սովորում էր ինքն իրան, հենց դրա համար համալսարան չէր հաճախում, և բոլոր կուրսերի քննությունն էլ միանգամից տվեց, որով զարմացրեց շատերին և գրավեց պ. Սանասարյանցի ուշադրությունը: Նա դեռ ուսանող ժամանակ «Մեղու»-ի առաջին տարիներում տպեց Բենիամին Ֆրանկլինի կյանքը»¹:

Սանասարյանցն ու հայագետ և պետական բարձր պաշտոնյա Կարապետ Եզյանը Բաստամյանցին խորհուրդ են տալիս զնալ Էջմիածին և օգտակար լինել ազգին: Մանավանդ որ Բաստամյանը ցանկանում էր խորն ուսումնասիրել եկեղեցական իրավագիտությունը: Նա առանց հապաղելու ճանապարհվում է դեպի ս. Էջմիածին:

Մուտքը հոգևոր ասպարեզ

Ժամանակի կաթողիկոսն էր Գևորգ Դ-ը: Ինչպես ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի օրոք, այնպես էլ Գևորգ Դ կաթողիկոսի ժամանակ գիտության, ուսման եռանդով ու կրակով լի մի շարք ուշիմ երիտասարդներ Եվրոպայում սովորելուց հետո բարձր գիտելիքներով վերադառնում են Մայր Աթոռ և հայրենիք՝ հայ եկեղեցին գորացնելու, հայ ժողովուրդը լուսավորելու բռնուն տենչով:

Ահա այդ ուսյալ և ազգանվեր ուսանողներից մեկն էր նաև Բաստամյանը: Նա որոշ ժամանակ Էջմիածնում բանասիրական ուսումնասիրություններ կատարելուց հետո, 1872 թ. փետրվարի 18-ին ս. Գայանե վանքում ձեռնադրվում է ավագ սարկավագ, իսկ նույն ամսի 26-ին Վաղարշապատ գյուղի եկեղեցում պոլսեցի Անդրիաս արքեպիսկոպոսի կողմից ձեռնադրվում է արեղա՝ երեք այլ ընկերների հետ, որոնցից մեկն էլ Մոսկվայի համալսարանի պատմական գիտությունների կանդիդատ Խորեն Ստեփանեն էր, «Նորոգմա քարեշմորի վահան արեղայն Բաստամյանց երամեայ ժամանակս կալով աստ և ի մոտոյ տեղեկացեալ

զկարգաց և զկանոնաց և զամենայն հանգամանաց կուսակրոն կենցաղավարության, մոտադիր յօժարության և հոգւոյ և ըստ ներքին համոզմանց ընտրեալ ինքեան զայս վիճակ խնդրեաց ի մենջ ընդունել զինքն ի կարգ կուսակրոն քահանայութեան և մեք, որ զբոսոյ բարուց և խոհեմ և զովանի ընթացից և զուսումնասիրական աշխատութեանցն նորա էաք փորձառու ցնծութեամբ արտի ընկալեալ զխնդիր նորա կոչեցաք ի կարգ քահանայութեան և ի կուսակրոն արեղայութիւն ի միաբանութիւն արդոյ վանոցն Գայեանեայ ի ձեռն Անդրիաս արքեպիսկոպոսի»²: Այնուհետև սույն կոնդակով Գևորգ Դ կաթողիկոսը պատվիրում է Վահան վարդապետին. Կատարել «ի շինութիւն և ի վերանորոգութիւն համայն շինութեանց սենեկաց վանոցն և այլոց», ս. Գայանե վանքում միաբանություն հաստատել, հայերեն և ռուսերեն դասեր տալ ժառանգավորաց վարժարանում ու նոր բացվելիք ձեմարանում և աշխատակցել «Արարատ»-ին:

«Ս. Գայանեի վանահայրերու մեջ հռչակավոր հանդիսացած է Վահան Բաստամյան, որ 1872 թվին... կարևոր նորոգություններով պայծառացուց վանքս: Հյուսված պատահանները բացալ և մեծցուց 18 պատահան, նորոգեց գմբեթը և որմերը. եկեղեցվոյն մեջն ալ զարդարեց բյուրեղյա ջահով, կարևոր պատկերներով, խաչերով և այլ սպասներով: Խարխալված պարիսպներն ալ նորոգելով, եկեղեցվոյն մեծ դրան դիմաց, բոլորովին նոր պարիսպի վրա բացալ կամարակապ մեծադիր դռներ: Նույնպես կառուց վալեղուչ բնակարան վանահոր՝ չորս սենյակներով և կարևոր կահ-կարասիքով: ...Եվրոպայեն դառնալով 1879-ին, վանացս մեջ հաստատեց Ազգագրական թանգարան մը, հայոց զգեստներու, տարագներու, կահ-կարասյաց, ձեռագործաց և այլ իրաց»³:

Բաստամյանը 1873 թ. կրթական, մանկավարժական, վանական գործունեության համար արժանացել է վարդապետական լանջախաչի, իսկ 1880 թ.՝ ստացել ծայրագոնության աստիճան:

Վարդապետական լանջախաչ կրելու թույլտվության առթիվ Գևորգ Դ կաթողիկոսը 1873 թ. մայիսի 15-ի № 243 կոնդակով գրում է.

«Ախորժական է մեզ տեսանել զփոյթեռանդն ջանադ ի բարոքել զվիճակ երկսեռ դպրոցացն Վաղարշապատի, զորս հաւա-

² Հայկական ՍՍՀ ՊԿՊՍ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 19, թ. 101—106:

³ Հ. Ս. Էփրիկյան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, Բ. I, Վենետիկ, 1903—1905, էջ 452—458:

¹ Ղ. Աղայան, Երկերի ժողովածու, հատոր 4, Երևան, 1968, էջ 439—441:

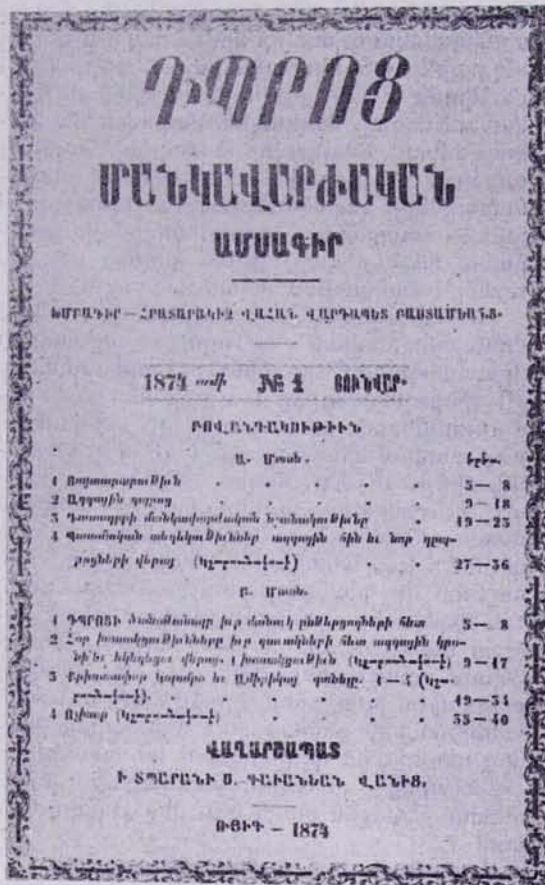
տացաք քոյին տեսչութեան յուսալից գոյով տեսանել զայնս յետ սակաւոց ի լաւ անոր վիճակ վերածեալ և ահա խնդրութեամբ բազմալ իմանամք զարդիս, զի չենք բնաւ վրիպեալ ի յուսոյ անոյ Մերմէ:

Զի դու ո՛չ միայն վարժ մտաւոր կրթութեանց զանձն ընծայեցուցանես արժանաւոր գոյ Մերս հայրական համակրութեան այլ և ի գործս հոգևոր գործունեութեանց գոյով ժիր և յարարթունակն յայտնի երևեցուցանես Մեզ զհոգեկան և զմտաւոր բազմատեսակ բարեմասնութեանց քոյոց զգեղեցիկ ապացոյցս, որոց երաշխատոր է յայլ մի կողմանէ նաև անշահախնդիր վաստակք գործունեայ վանահայրութեան քո ի վանս ս. Գայիանեայ, յորում տքնիս յաւետ պայծառութեան և բարեզարդութեան... նորոգելով զխարխալեալ մասունս նորին»⁴:

Մանկավարժական գործունեությունը

Դեռևս ուսանողական տարիներից նա տեսնում է հայ դպրոցի ու մանկավարժության անմխիթար վիճակը: Այդ շրջանին դպրոցի ու ժողովրդական լուսավորության հարցը գտնվում էր հայ մտավորականության ուշադրության կենտրոնում: Ահա թե ինչու դեռ ճեմարանի հիմնդիրը դասարանում սովորելիս 1861 թ. իր դասընկերներ Ստ. Միքայել Տեր-Գրիգորյանցի և Գաբրիել Ստամբոլյանցի հետ ձեռնամուխ է լինում «Մանկական ընթերցարան» պատկերազարդ ամսագրի հրատարակմանը, սակայն կովկասյան կոմիտեն և ճեմարանի վարչությունը չեն թույլատրում:

Հոգևոր կոչում ընդունելուց հետո նրա առջև մանկավարժական լայն ապարեզ է բացվում: 1872 թ. օգոստոսի 10-ին ուղարկվում է Սոմախ քաղաքի դպրոցի գործերը ստուգելու: «Քննությունս ս. Սահակյան հոգեվոր ուսումնարանի ներքին և արտաքին կառավարության» հոդվածում նա վեր է հանում այդ քաղաքի դպրոցներում տիրող թշվառ ու վերափոխման կարոտ վիճակը: Նույն թվականի դեկտեմբերի 12-ին հայրապետական կոնդակով (№ 535) կարգվում է Վաղարշապատի երկսեռ դպրոցների վերատեսուչ: Այդ թվականից սկսած մինչև իր կյանքի վերջը Վահան վարդապետը դառնում է հայկական դպրոցների ղեկավարության հարցում Գևորգ Դ կաթողիկոսի խորհրդատուն: Նա է ոռւերեն լեզվով գրում և պատասխանում դպրոցական հարցերին վերաբերող բոլոր գրություններին: Բաստամյանցի ջանքերով 1873 թ. սկսվում է Վաղարշապատի իգական դպրոցի նոր շենքի

կառուցումը, իսկ 1879 թ. նա իր վանքում չքավոր երեխաների համար մասնավոր դպրոց է բացում: Նա էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի հիմնադիրներից ու դասախոսներից մեկն է եղել, իսկ Կ. Եզյանի խորհրդով 1878 թ. հունիսի 27-ին, Գևորգ Դ կաթողիկոսի հատուկ կոնդակով, նշանակվում է ճեմարանի ուսումնապետ: Նա թեև շատ կարճ է մնում այդ պաշտոնում, այնուամենայնիվ, մի շարք բարեկարգություններ է մտցնում ճեմարանի ուսումնական կյանքում: Նա դասավանդում էր ոռւերեն լեզու, եկեղեցական պատմություն և իրավաբանություն:

Բաստամյանցի մանկավարժական գործունեության մասին խոսելիս անհրաժեշտ է կանո. առնել նրա հրատարակած «Դպրոց» ամսագրի վրա:

Վահան վարդապետը մոտիկից շփվելով հայ դպրոցների հետ և իր ամբողջ էությամբ միջոցառելով դպրոցական գործին, գիտակցում էր դպրոցների անմխիթար ու ծանր վիճակը և ուզում էր իր համեստ լուսման քերել այդ գործին: «Ծրջապատող համաճարներից քաջ համոզված լինելով, որ

⁴ Մատենադարան ձեռ. № 8899, թ. 29:

թե ամենայն ուրեք և թե մանավանդ Ռուսաստանում մեր ազգությունը և մեր կրոնը պահպանելու գլխավոր հիմնաքարը և զենքը ազգային ուսումնարաններն են, որ նույն մանկունք պիտի կրթվեն և զարգանան հայկական հոգով, հայկական մտքով և հայկական սրտով, հարկավոր համարեցի նույնիսկ գործի և ազգի օգտի համար, որ մեր ուսումնարանները բարեկարգված և առաջադեմ լինեն—առաջարկել կաթողիկոսին հրատարակել հոգևոր վարչության կողմից մի առանձին մանկավարժական ամսագիր»⁵:

Եվ ահա նա 1874 թ. ձեռնամուխ է լինում մանկավարժական «Դպրոց» ամսագիրը հրատարակելու գործին: Բաստամյանը «Դպրոց» ամսագիրը նյութական մեծ զոհողություններով ու միայնակ իր սեփական տպարանում հրատարակել է 1874 թ. ապրիլից մինչև 1876 թ. հուլիս ամիսը: Եվ փաստորեն «Դպրոցը» արևելահայերի առաջին մասնագիտական մանկավարժական ամսագիրն էր և նշանակալից հետք թողեց հայ դպրոցի ու մանկավարժության կյանքում: Նա նպաստեց մանկավարժական գիտելիքների զարգացմանն ու տարածմանը: Իր էջերում առաջադրեց նոր ու վերափոխիչ բազմաթիվ խնդիրներ, որոնք հիմք ու խթան հանդիսացան հետագայում էջմիածնի կողմից ընդունված դպրոցական կանոններին:

«Դպրոց» ամսագիրը բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասը յուր մեջ պարունակում է.

1. Մանկավարժական խորհրդածություններ.
2. Քննություն դպրոցական կանոնադրությունների, դասագրքերի և առհասարակ մանկավարժական մասնագրության.
3. Տերության և ազգային հոգևոր իշխանության կարգադրություններ, հատկապես ազգային ուսումնարաններին վերաբերմամբ.
4. Պատմական և վիճակագրական տեղեկություններ հայոց, ռուս և օտար ազգի դպրոցների մասին.
5. Ազգային դպրոցների վարչությունների հաշիվներ, հայտարարություններ և այլն:

«Դպրոցի» երկրորդ մասն կապարունակել յուր մեջ.

1. Հաղվածքներ ազգային եկեղեցական պատմությունից.
2. Հաղվածքներ հայոց, ռուս և ընդհանուր պատմությունից.
3. Համառոտ տեղեկություններ քնական (ֆիզիկական) և քաղաքական ընդհանուր աշխարհագրությունից.
4. Մասնավոր տեղեկություններ քնական գիտության ամենայն ճյուղերից.
5. Համառոտ քաղվածքներ զանազան երկրներում կատարած ճանապարհորդություններից.

⁵ Մատենադարան, ձեռ. № 8899, թ. 27:

6. Համառոտ կենսագրություններ երևելի մարդոց.

7. Համառոտ հատվածներ ազգային ընտիր շարադրություններից հին (գրոց) և նոր (աշխարհիկ) ոճով.

8. Մանկական վեպեր, ոտանավորներ, առակներ և այլն⁶:

«Դպրոց» ամսագրի առաջին համարի խմբագրականում Վահան վարդապետ Բաստամյանը գրում է. «Դպրոցի նպատակն է ձեռնառն լինել ազգային դպրոցների հառաջդիմության... ուղեցույց լինել դպրոցական վարժապետներին, տեսուչներին և հոգաբարձական վարչություններին... տալ աշակերտներին ընթերցարան հարուստ զանազան օգտակար և հարկավոր տեղեկություններով»⁷: Ամսագրի հոդվածների մեծ մասը գրել է Բաստամյանը, թարգմանել ընտիր հոդվածներ, հայ աշակերտությանն ու մանկավարժներին տվել է մտավորական և հոգեկան սնունդ: Նա («Դպրոցը»—Ս. Բ.) առաջինը եղավ, որ ծանոթացրեց հայ հասարակությանը մեր ազգային ծխական ուսումնարանների ներքին կազմակերպության հետ...: «Դպրոցն» էր, որ տալիս էր հայ ընթերցողներին դպրոցական հաշիվներ, վիճակագրական տեղեկություններ, ծանոթացնում էր գերմանական մանկավարժների կյանքերի հետ, գրում էր ուսուցչական ժողովների մասին, հետաքրքրվում էր ուսումնարանական-առողջապահական կանոններով, անում էր մանկավարժական դասախոսություններ:

Վերջապես «Դպրոցն» էր, որ Բ բաժանմունքում տեղավորում էր մանկական ընթերցանության հարմար գեղեցիկ նյութեր, որ ոչ մի մանկական հրատարակություն (եթե միայն ունի) այդ բանը չի կարող անել⁸:

Ամսագրի տպաքանակը եղել է 200 օրինակ և ունեցել է 150 բաժանորդ: Մեկ տարվա 32 հիմնական հոդվածներից 22-ը գրել կամ ռուսերենից թարգմանել է Բաստամյանը: «Դպրոց» ամսագրի համարներում տպագրվել են մոտ 105 հոդված, որոնցում բազմակողմանիորեն շոշափվում են դպրոցական բազմապիսի և խիստ ուսանելի հարցեր:

Վահան վարդապետ Բաստամյանը մեծ գրկանքներով ու զոհողություններով է կատարել ազգօգուտ այդ գործը: Նա եղել է առաջադեմ ու այդ գաղափարների ջերմ ու կրքոտ պրոպագանդիստ: Ահա թե ինչու ցարական իշխանությունները կասկածել են, որ Բաստամյանը կարող է Հայաստանում

⁶ «Դպրոց», 1874, № 1, էջ 6—7:

⁷ Նույն տեղը, էջ 5:

⁸ Գ. Լևոնյան, «Հայոց պարբերական մամուլը», Ալեքսանդրապոլ, 1895, էջ 355:

կազմակերպվող ազատագրական խմբակներին մասնակից լինել:

1875 թ. ապրիլին Երևանի նահանգի ժանդարմական վարչության պետ մայոր Զոլոտովսկին Հայաստանի մի շարք շրջաններում քննություն ու խուզարկումներ է կատարում և զեկուցագրեր ներկայացնում իր ղեկավարներին: Այդ զեկուցագրերի մի մասը պրոֆ.-դոկտ. Վ. Ա. Պարսամյանը հրատարակել է իր «Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից» գրքում:

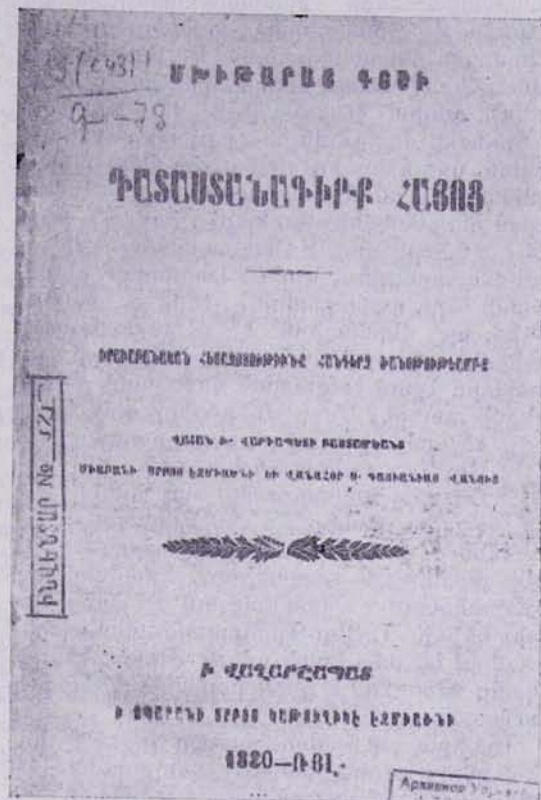
Մայոր Զոլոտովսկին իր 25 օգոստոսի 1875 թ. № 127 զեկուցագրում, որն ուղղված է «Նորին կայսերական մեծության անձնական դիվանատան 3-րդ բաժանմունքին» տեղեկացնում է, թե ինչպես հայերը դրան են հավաքում, դպրոց, տպարան հիմնում, գրքեր հրատարակում: Նա իր ղեկավարների ուղարկությունն է հրավիրում նաև Վահան վարդապետ Բաստամյանցի «Դպրոց»-ի վրա:

«Երևանի նահանգում բացի Էջմիածնի վանքի տպարանից, անցյալ տարվանից բացված են նաև երեք տպարաններ, մեկը բացել է Էջմիածնի վանքում վարդապետ Բաստամյանը, որն երեք տարի առաջ ընդունել է վարդապետական կոչում:

Բաստամյանցն ավարտել է Պետերբուրգի համալսարանը, ազատ մտածողության տեր է և համարձակ քննադատում է ռուսական կառավարության գործողությունները: Վարդապետ Բաստամյանը հրատարակում է հալերեն լեզվով «Դպրոց» ամսագիրը: Բացի այդ ամսագրից, ինչպես ինձ հաղորդեցին, նա իր տպարանում ոչինչ չի տպագրում: «Դպրոց» ամսագիրը կարելի է հրատարակել նաև Էջմիածնի տպարանում: Տպարանի բացումը Բաստամյանի կողմից շատերին զարմացնում է. ևս առավել զարմացնում է այն պատճառով, որ նա գտնվում է Էջմիածնի վանքի պատերում, ուր արդեն տպարան գոյություն ունի: ...Իմ կարծիքը տպարանների հսկողության մասին անձամբ հայտնել եմ նահանգապետին: Մայոր Զոլոտովսկի»⁹:

«Դպրոցը» չկարողացավ երկար ապրել: Հետապնդումները, նյութական ծանր պայմաններն ու քայքայվող առողջական վիճակը Բաստամյանցին ստիպեցին դադարեցնել այդ շնորհակալ գործը: Նա 1876 թ. ամսագրի հունիս ամսվա համարում գրում է. «Անձնական տկարությանս պատճառով մըտադիր լինելով գնալ արտասահման, ես ստիպված եմ առ ժամանակ դադարեցնել

⁹ Վ. Ա. Պարսամյան, «Հայ ազատագրական շարժումների պատմությունից»: Ուսումնասիրություններ և փաստաթղթեր: Երևան, Հայպետհրատ, 1958, փաստ. № 6, էջ 202:

«Դպրոց» ամսկավարժական ամսագրի հրատարակությունը»¹⁰:

Վահան վարդապետ Բաստամյանցը իր քրտնաջան և բեղմնավոր գործունեությամբ մի նոր ու լուսավոր էջ բացեց հայ մամուլի պատմության մեջ: «Դպրոց» ամսագիրը մի վարժարան էր իր կրթիչ, օգտակար և հետաքրքրական բովանդակությամբ: Նրանում կան շատ արժեքավոր էջեր, որոնք այսօր էլ առանձին հետաքրքրությամբ կարդացվում են և ունեն մնայուն արժեք:

Բանասիրական գործունեություն.— Հայ մշակույթի բազմավաստակ բանասերներից մեկն է Վահան վրդ. Բաստամյանցը: Նա իր մանկավարժական գործունեությանը զուգընթաց զբաղվել է նաև գրական և մատենագիտական աշխատանքներով: Նա դեռևս ուսանողական շրջանից սկսել է ուսումնասիրել, հետազոտել, քննել մեր պատմական անցյալի անտիպ գանձերը:

1861 թ. «Մեղու Հայաստանի» շաբաթաթերթում հրատարակում է մի ընդարձակ թարգմանություն՝ «Կենսագրություն Բենիամին Ֆրանկլինի», իսկ նույն թվականին «Կոունկ»-ի մեջ՝ մի այլ թարգմանություն՝

¹⁰ «Դպրոց», 1876, № 12, էջ I:

Հակստհաուգենի ճանապարհորդությունից Արևմտյանի համառոտ կենսագրությունը: Չափածո ոտանավորներով և արձակ գրքավածքներով «Հայ» ստորագրությամբ հանդես է գալիս «Մուսքաթ»-ի մեջ: Գրում է «Տրդատի մահը» վերնագրով մի ողբերգություն, որը հետո իր ընկերները ճեմարանում բեմադրում են: Մատենադարանի «Ջանազան հեղինակներ» ֆոնդում (վավ. 58, թղթ. 65) պահպանվում է Բաստամյանցի մի ուսումնասիրություն՝ գրված Լազարյան ճեմարանի 6-րդ դասարանում, 1862 թ. մարտի 7-ին, որ վերնագիրն է «Համառոտագիծ պատկեր հայկական դպրության», որի առանձին էջում Լազարյան ճեմարանի հայոց լեզվի ուսուցիչ Մսեր Մսերյանը գրել է.

«Ջարժանին գով թե այլ չըտան
Այդ վաստակող գիշերաջան,
Ես վարժապետս ահա այդ տամ
Բանիս հակիրճ, ո՛ր իմ Բաստամ»:

1866 թ. նա թարգմանաբար կազմում է թվաբանության դասագիրք, ֆրանսերենից թարգմանում է «Պատմություն մի կտոր հացի» գիրքը: Մ. Տեր-Գրիգորյանի հետ թարգմանում են անգլիացի բժիշկ Կոբի «Մանկանց սևուցման և դաստիարակման մասին» աշխատությունը:

Սովորաբար Բաստամյանը գրում էր երկու բնույթի հոդվածներ՝ քաղաքական և ազգային կամ ուսումնական: Առաջինը նա տպագրում էր «Մշակում» 1876—78 թթ., իսկ երկրորդը՝ «Արարատ»-ի և «Դպրոց»-ի մեջ, որոնցից են.

Մի քանի խոսք իմ արեղայության առիթով, «Արարատ», 1872, էջ 139—146:

Թե ինչպես կազմվեցավ հայոց ազգը, «Արարատ», 1872, ապրիլ, էջ 197—207, հունիս, էջ 249—251, օգոստոս, էջ 312—319:

Ի Փարիզէ: (Փարիզահայ կյանքի նկարագրությունը), «Արարատ», 1877, փետրվար, էջ 77—80:

Զմեռնի Գաղղիա (բանասիրական), «Արարատ», 1877, մարտ, էջ 102—107:

Եվրոպացվող գաղափարք հայոց վերա (բանասիրական), «Արարատ», 1877, մայիս, էջ 185—193:

Արգարի նամակը առ Հիսուս Քրիստոս և նորա պատասխանը առ Արգար, «Արարատ», 1877, հունիս, էջ 201—208, օգոստոս, էջ 286—293, սեպտեմբեր, էջ 325—330:

Հանգուցյալ Սարգիս վարդապետ Թեոդորյան, «Արարատ», 1877, հուլիս, էջ 271—278:

Ֆրանսիայի և Գերմանիայի մեջ եղած տարբերությունը, «Արարատ», 1877, սեպտեմբեր, էջ 337—342:

Ա. Ղազարու վանք, «Արարատ», 1877, հոկտեմբեր, էջ 388—395:

Մանչեսթերաբնակ հայք, «Արարատ», 1877, էջ 464—468:

Փարիզի ազգային մատենադարան և հայոց ձեռագիրներ, «Արարատ», 1878, փետրվար, էջ 54—58:

Ի Վիեննայէ, «Արարատ», 1878, մարտ, էջ 112—116:

Թեև «Դպրոց» ամսագրի հոդվածների մեծ մասը ինքն է գրել, այնուամենայնիվ, հարկ ենք համարում նշել մի քանիսը:

Ազգային դպրոց, «Դպրոց», 1874, № 1, էջ 9—18:

Դասագիրքի մանկավարժական նշանակությունը, «Դպրոց», 1874, № 1, էջ 19—25:

Մայրենի լեզվի մանկավարժական նշանակությունը, «Դպրոց», 1874, № 2, էջ 44—48:

Պատմական տեղեկություններ ազգային հին և նոր դպրոցների վրա, «Դպրոց», № 1, էջ 26—36, № 2, էջ 69—80:

Ուսումնարանի ազդեցությունը աշակերտների խելքի, բնավորության զարգացման վրա, «Դպրոց», 1874, № 2, էջ 49—54:

Հայտարարություն: («Դպրոց» ամսագրի մասին), «Դպրոց», 1874, № 1, էջ 5—8 և 1875, № 1, էջ 1—8, 1876, № 12, էջ 1—8:

Ազգային դպրոցների այժմյան դրությունը, «Դպրոց», 1876, № 9, էջ 325—333:

Վիճակագրական տեղեկություններ ազգային ուսումնարանների, «Դպրոց», 1876, № 4, էջ 125—142 և այլն:

Առանձին հրատարակվել է նաև «Նկարագրություն Մայր եկեղեցուն հայոց ա. էջմիածնի» հայ և ռուս լեզուա, աշխատ. Վահան վարդապետ Բաստամյանց, Վաղարշապատ, 1877, էջ 29:

Ղ. Աղայանը իր հուշերում գրում է. «Նա գրել էր և Թիֆլիս քաղաքի ընդարձակ պատմությունը, որ եթե տպվեր, մի ահագին հատոր դուրս կգար: Ո՛ր մնացին այդ աշխատությունները—հայտնի չէ ինձ»¹¹:

Բաստամյանցի արխիվի ձևատապիրտը մինչև օրս հայտնի չէ: Նա բազմաթիվ աշխատություններ և թարգմանություններ էր թողել, որոնցից Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 8899-ի տակ է գտնվում Բաստամյանցի անտիպ աշխատություններից միայն «Տարեգրություն»-ը, որը պատմական արժեք է ներկայացնում նրանով, որ մանրամասնորեն նկարագրում է իր ժամանակի դեպքերն ու դեմքերը, Գևորգ Դ կաթողիկոսի օրոք էջմիածնում կատարված իրադարձությունները: Հայկական ՍՍՀ պետական կենտրոնական պատմական արխիվի Կ. Եղյանի ֆոնդում (միկրոֆիլմ) պահվում են Վահան վրդ. Բաստամյանցի 25 նամակները, որոնք մի տեսակ գեկուցագրեր են ս. էջմիածնի գործունեության և ընդհանրապես այդ շրջանին վերաբերող դպրոցական և բազմաթիվ այլ հարցերի վերաբերյալ:

Բաստամյանցը ընդհատելով «Դպրոց»-ի հրատարակությունը, 1876 թ. վերջերին ու-

¹¹ Ղ. Աղայան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, Հայպետհրատ, 1963, էջ 441:

դեվորվում է արտասահման բուժվելու, եվրոպական երկրների նշանավոր ուսումնական հաստատությունների դրվածքին ծանոթանալու և իրավագիտության վերաբերյալ ուսումնասիրություններ կատարելու, հատկապես մագիստրոսական քննություն տալու համար իր պատրաստելիք «Մխիթար Գոշի դատաստանագիրքը» ընդարձակ ուսումնասիրության համար նյութեր հավաքելու:

Ներկա ժամանակներում հերթի վրա է կանգնած մեծ և երևելի հարցը, որոշել սահմանը եկեղեցու և պետության իրավասության, անշուշտ հարկավոր էր հիմնական կերպով ուսումնասիրել, մշակել և ծաղկեցնել եկեղեցական իրավաբանությունը, որը որոշում է և պարզում մի կողմից եկեղեցու ներքին և արտաքին կազմակերպությունը, վարչությունը և այլն, մյուս կողմից՝ նրա և պետության փոխադարձ հարաբերությունները, իրավունքները և պարտավորությունները, մի խոսքով իրավասության սահմանները:

Ահա այս իսկ պատճառով և ի նկատի ունենալով այն մեծ բարոյական և պատմական ազդեցությունը, որը ունեցավ քրիստոնեությունը և Հայաստանյայց եկեղեցին հայոց ազգի կրոնական, բարոյական, մտավորական և քաղաքական զգացմանը վերա, ես խորհրդաբար ընտրեցի եկեղեցական իրավաբանությունը իբրև մասնագիտություն¹²:

Դեռևս Եվրոպայում շրջագայելիս նա մեծ եռանդով աշխատում էր «Մխիթար Գոշի դատաստանագրքի» վրա: Հայրենիք վերադառնալուց հետո բազմաթիվ աշխատանքների մեջ իր գլխավոր հոգան է լինում ավարտել Մխիթար Գոշի դատաստանագրքի գիտական ուսումնասիրությունն ու հրատարակումը: 1879 թ. իր այդ գիտական աշխատության առաջաքանը հրատարակում է «Փորձ» ամսագրում հետևյալ վերնագրով.

«Դատաստանագիրք Մխիթար Գոշի», իրավաբանական հետազոտություն, «Փորձ», 1879, № 6, էջ 65—125, № 7—8, էջ 60—110, № 9, էջ 51—106:

Այնուհետև հրատարակում է ամուսնությունը ըստ հայոց եկեղեցու իրավաբանության, «Փորձ», 1880, № 6—7, էջ 148—167, № 8—9, էջ 51—90, № 10, էջ 11—12, 1881, № 4, էջ 5—6:

1880 թ. ավարտում է Մ. Գոշի դատաստանագրքի գիտական ուսումնասիրության աշխատանքները և հանձնում է տպագրության: Այդ աշխատության համար 1880 թ. ստանում է ծայրագումության աստիճան: Եվ երբ 1881 թ. Էջմիածնի տպարանում տպվում էր նրա տարիների փայփայանքը՝ Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը», Բաստամյանցը փակում է աչքերը ընդմիջում և չի կարողանում տեսնել իր աշխատասիրության ավարտումը: 1880 թ. վականին այդ աշխատությունը արժանացել է Իզմիրյանց գրական մրցանակին:

Կարճատև հիվանդությունից հետո, 1881 թ. հին տոմարով նոյեմբերի 30-ին, վախճանվում է Մայր Աթոռի գիտնական վարդապետ Վահան Բաստամյանցը, որի «մարմինն ամփոփեցավ ս. Գայանեի վանուց տաճարի արտաքին սրահում, հարավային դրան մոտ»¹³:

Մահվանից տարիներ հետո «Լումայ»-ում տպվում է նրա թարգմանած «Մորեի իշխան» [հունական պատմավեպ], (տես «Լումայ», 1898, № 2, էջ 1—110, 1899, № 1, էջ 111—222):

Հայ մատենագիտության, բանասիրության, տպագրության, դպրոցի ու մանկավարժության պատմության մեջ պայծառ կմնա ս. Էջմիածնի երախտավոր միաբան, Գայանե վանքի արդյունաշատ վանահայր Վահան ծայրագույն վարդապետ Բաստամյանցի անունն ու հիշատակը:

¹² Մատենադարան ձեռ. № 8899, «Տարեգրություն», թ. 79:

¹³ «Արարատ», Էջմիածին, 1881, էջ 80:

Գ. Մ. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

«ԼԱՍՏԻՎԵՐՑՈՅՆ՝ ՄԵԿՆՈՒԹԻԻՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՈՑ»

11-րդ դարի ակամավոր մատենագիր Ար. Լաստիվերցին¹ իր հանրահայտ Պատմության մեջ հայրենասիրական փոթորկումն սրտով գովերգել է Բագրատունյաց Հայաստանի փառավոր անցյալը, խորն ու սրտակեղեք ողբով ողբացել քաղաքամայր Անիի, վաճառաշահ քաղաքներ Արծնի, Կարինի և ընդհանրապես հայոց ամբողջ բարեջեն աշխարհի ավերումն ու ապականումը Բյուզանդիայի ու թուրք-սելջուկյան հրոսակախմբերի կողմից։ Նա միաժամանակ խարանդել է այդ ապականմանը նպաստողներին և երազել կենտրոնական, ինքնուրույն մի պետականություն, որտեղ արդարություն, առաջադիմություն, ազատություն ու քարեկեցիկ կյանք լինեն, ուր ի մի հավաքվեն «զօրեն աստեղաց մոլորական կոչեցեղոց» աշխարհի տարբեր կողմերը ցրված հայորդիները։

Ար. Լաստիվերցին մույնպիսի կրքոտությամբ, մույնպիսի հայափունջ գեղեցիկ լեզվով գրել է ճառեր ու մեկնություն, որոնք շատ նշանավոր մատենագիրների գործերի հետ տարբեր դարերում արտագրվել են Ճառընտիրներում։ Նրա ստեղծագործության անքակտելի մասը կազմող այդ գործերն ունեն դավանաբանական բովանդակություն, որտեղ դարի նշանավոր վարդապետներից մեկը պաշար է մղել մաս քաղկեդոնականության դեմ, որը հայ ժողովրդին այլ ճանապարհով ցանկանում էր գրել ինքնուրույնությունից և հայոց աշխարհը դարձնել Բյուզանդիայի հավելվածային մի երկրամաս։ Այդ գործերում Լաստիվերցին հիմնավորում է հայ ուղղափառ եկեղեցու անգրունդները, միաբնակության ընդունման հետ կապված ծեսերն ու տոնակատարությունները, որոնք դարձյալ անհաշտ պայքարածն են

ընդդեմ քաղկեդոնականների։ Հետևաբար, սույլաժամանակում ակնհայտ է եղել դրանց հայրենասիրական նշանակությունը, մի բան, որը պետք է ամբողջ խորությամբ հասկացվի ու արժեքավորվի հայ մնացած երախտապարտ սերունդների կողմից։

Միջնադարյան Հայաստանում շատ են եղել Արիստակես անունով վարդապետներ, որոնցից մի քանիսը այլ գործերի հետ գրել են ճառեր, քարոզներ, մեկնել Աստվածաշնչի ընթերցվածները։ Եվ քանի որ նրանց ապրած ժամանակ կամ հետագայում գրիչները այդ աշխատանքները արտագրելիս բաց են թողել հեղինակների մականունները, ստեղծվել է կատարյալ շփոթ։ Մինչև օրս, ըստ հեղինակների, չեն քննվել հաճախ իրարից մի քանի դար ուշ կամ շուտ ապրած Արիստակես վարդապետների այդ գործերը, հատկապես չեն առանձնացվել և ուսումնասիրվել Ար. Լաստիվերցու գրածները։

Որքան մեզ հայտնի է, առաջինը Հ. Միք. Չամչյանն է հայտնել, որ Ար. Լաստիվերցին բացի Պատմությունից գրել է մասնաշաղկապական բնույթի գործեր. «Գրեաց սա (Ար. Լաստիվերցին—Գ. Մ.) ըստ վաղեւահին շարագրութեան իրում և զայլ բազում ճառ գեղեցիկս. որոց զմեմս մ'արթ է տեսանել ի հին ճառընտիրս»²։ «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի» (հտր. առաջին, Վենետիկ, 1836, էջ 9—10) կազմողները խոսելով դրանցից երկուսի՝ «Ճառ Արիստակեսի վարդապետի ի մկրտութիւն Տեսան և ի փորձութիւն անապատի, կամ յութօրեայ անապատիս զկնի յայտնութեան» և «Լաստիվերցուն՝ Մեկնութիւն ընթերցութեան»-ի մասին, բուն քառաբանում ձևագրերից օգտագործել են նրանց հարուստ քառապաշարո՞ք։

² Հ. Միք. Չամչյան, «Պատմութիւն Հայոց», հտր. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 988։

³ Ար. Լաստիվերցու «Մեկնութիւն ընթերցութեան»-ը դեռևս անտիպ է։

¹ Մենք Արիստակեսին Լաստիվերցի ենք անվանում, ոչ թե Լաստիվերցի, մկատի ունենալով մինչև 17-րդ դարի ձևագրերը, որոնցում մա այդպես էլ կոչվել է։ Տե՛ս «Պատմա-քանասիրական հանդես», Երևան, 1967, № 1, էջ 184—186։

Այնուհետև, մասնակի տեղեկություններ կան մի շարք բաժաներների մոտ⁴, սակայն ինչպես հարկն է, ոչ միայն չեն ուսումնասիրվել Ար. Լաստիվերցու դավանաբանական աշխատանքները, այլև նրա «Մեկնութիւն ընթերցումաճոց»-ի շուրջը շփոթ է ստեղծվել:

Հր. Աճառյանը⁵ ըստ Ֆ. Մակլերի⁶ նշել է, որ Փարիզի ազգային գրադարանում է պահվում Ար. Լաստիվերցուն վերագրվող ծննդյան վերաբերյալ մի գրվածք, սակայն նույն բառարանի վերջին հատորի «Հավելված»-ում (էջ 285) գրել է, որ Լաստիվերցու անունով կա դարձյալ «Մեկնութիւն ընթերցումաճոց», որպես աղբյուր նշելով Բ. Սարգիսյանի Ձեռագրացուցակը⁷, իսկ այդտեղ Բ. Սարգիսյանը նկատի է ունեցել Փարիզի ազգային գրադարանի ձեռագիրը: Եվ այսպես, նույն գործը կրկնվել է երկու անգամ՝ ստեղծելով այն տպավորությունը, թե Փարիզի ազգային գրադարանում Ար. Լաստիվերցու անունով (մեկը նրան վերագրվող, իսկ մյուսը փաստացի նրանը) երկու աշխատանք է պահվում:

Համամասն շփոթի տեղիք է տալիս Բ. Սարգիսյանի վերոհիշյալ Ձեռագրացուցակը, որտեղ (էջ 1061) նա հաղորդել է. «Մատիս գաղափարողը (ճառը Լաստիվերցու «Մեկնութիւն ընթերցումաճոց»-ն է, իսկ գաղափարողը՝ Արս. Բագրատունին—Գ. Մ.) կը ծանոթագրէ, թե զանի պարունակող քանի մը հնուտեպ թուղթերը, որոնք շատ վաղնիս գրչութեամբ գրուած են, գետեղում են յիշեալ Մատենադարանի Հին թիվ 93 (հմտ. F. M. Catalogue, p. 100, № actuel 179), որ սակայն Ցանկիս յօրինողը յիշած չէ սոյն ճառը: Եվ քանի որ Ֆ. Մակլերի այդ Ձեռագրացուցակում (էջ 156) 303 համարի տակ նշված է «Fragment d'Aristakes de Lastiverl, sur la nativite» («Արիստակես Լաստիվերցուց մի հատված Ծննդի վերաբերյալ») ստացվում է, որ իսկապես Փարիզի ազգային գրադարանում Ար. Լաստիվերցու անունով երկու ճառ կա, որից մեկը Ֆ. Մակլերը մոռացել է. նշել իր Ձեռագրացուցակում, 179 համարի տակ:

Վերջերս Փարիզից ՀԱՄՀ գիտությունների ակադեմիայի արտասահմանյան անդամ Սիրարոփի Տեր-Ներսիսյանը ի պատասխան Մաշտոցի անվան

Մատենադարանի դիրեկտոր Լ. Խաչիկյանի՝ մեր խնդրանքով գրած նամակին հայտնել է, որ Փարիզի ազգային գրադարանի նախկին № 93 ձեռագիրը երկու մասի է բաժանված, մի մասը այժմյան 179 համարի ձեռագիրն է, մյուսը կրել է «Հայկական հավելված, 106» համարը (այժմ № 303), որտեղ գտնվում է Լաստիվերցու «Մեկնութիւն ընթերցումաճոց»⁸: Միաժամանակ նա հաստատել է, որ այնտեղ Ար. Լաստիվերցուց միայն մեկ մեկնություն կա: Ֆ. Մակլերն էլ իր Ցուցակում դիտել է այս բաժանումը. նա այժմյան № 179 ձեռագրի հին համարը 93-ն է նշել (էջ 100, 180), իսկ ներկա № 303 ձեռագրի նկարագրի սկզբում գրել է. «Ժողովածուն կազմված է № 179 ձեռագրից դուրս մնացած թղթերից» (էջ 155), իսկ վերջում որել է № 303 ձեռագրի նախկին համարը՝ «Հայկական հավելված, 106» (էջ 156, 182):

Սակայն 1824—25 թվերին, երբ № 93 ձեռագրից այս մեկնությունը արտագրել է Ա. Բագրատունին⁹, իսկ 1864 թվականին՝ Ս. Պարոնյանը¹⁰, սույն հիմք ձեռագիրը դեռևս ամբողջական վիճակում էր: Այսպիսով, արդեն պարզ է, որ Փարիզի ազգային գրադարանում եղել է և այժմ էլ պահվում է Ար. Լաստիվերցու միայն մեկ Մեկնությունը, որը նշված է Ֆ. Մակլերի Ձեռագրացուցակում:

Մինչև այժմ տարբեր է նշվել նաև այդ Մեկնությունը պարունակող ձեռագրի գրչության թիվը: Ֆ. Մակլերը նշել է 13-րդ դարը¹¹, Բ. Սարգիսյանը հայտնում է, որ ամբողջ ժողովածուն Բագրատունին արտագրել է 1274—1382 թվերի քնագրից, միաժամանակ տեղեկացնում է (ըստ Բագրատունու հաղորդածի), որ մեկնությունը ավելի հին գրչությամբ է գրված¹²:

Բ. Սարգիսյանի մյուս տեղեկությունից պարզվում է, որ Փարիզի հիշյալ ձեռագիրը գրվել է հայոց ՈԶ (1281) թվականին, Հոռմկլայում, Թորոս գրչի ձեռքով, ի վաղելումն Դավիթ եպիսկոպոսի¹³ (այս հիշատակարանը բառացի բերել է Ֆ. Մակլերը)¹⁴:

⁸ Հարգարժան Ա. Տեր-Ներսիսյանը ուղարկել է նաև այդ մեկնության մեծադիր լուսանկարը, որի համար հայտնում ենք խորին շնորհակալություն:

⁹ Հ. Բ. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 1057:

¹⁰ Հ. Բ. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 1223:

Ա. Բագրատունին և Ս. Պարոնյանը տարբեր ժամանակներում իսկապես արտագրել են նույն ձեռագրից, քանի որ նրանք նշել են միևնույն համարը (93): Նրանք առանձին-առանձին հաղորդել են, որ այս մեկնության ձեռագիրը քայքայված է և կիսատ, ու երկուսն էլ բերել են ավարտի նույն տողերը: Ար. Լաստիվերցու «Մեկնութիւն ընթերցումաճոց»-ի ընդօրինակությունները այժմ պահվում են Վենետիկի 294 և 310 համարի ձեռագրերում:

¹¹ F. Macier, նշվ. աշխ., էջ 156:

¹² Հ. Բ. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 1058, 1061:

¹³ Հ. Բ. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 1223:

¹⁴ F. Macier, նշվ. աշխ., էջ 100:

⁴ Մ. վրդ. Մուրադյանց, «Պատմութիւն Հայաստանեայց առաքելական ս. եկեղեցւոյ», Երուսաղեմ, 1872, էջ 426: Հ. Գ. Զարբանալյան, «Հայկական հին դարերի», Վենետիկ, 1897, էջ 595:

⁵ Հր. Աճառյան, «Հայերէն արմատական բառարան», յոթերորդ հտոր., Երևան, 1935, էջ 42: «Հայոց անձնանունների բառարան», հտոր. Ա, Երևան, 1942, էջ 279:

⁶ Հր. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 279—80:

⁷ F. Macier, „Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens de la bibliothèque nationale“, Paris, 1908, էջ 156:

⁸ Հ. Բ. Սարգիսյան, «Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի վեներիկ», հտոր. երկրորդ, Վենետիկ, 1924, էջ 1061:

Հր. Աճառյանը¹⁵ նշել է 1228 թվականը, չհայտնելով իր աղբյուրը: Բոլոր դեպքերում, երբ այլ փաստացի տվյալ չկա, որպես այս Մեկնության ձեռագրի գրչության ժամանակ պետք է ընդունել Թորոս գրչի հիշատակարանի 1231 թվականը:

Մեկնության ձեռագիրը, դատելով նրա լուսանկարից, խիստ քաղաքաված է, միջից և վերջից որոշ թերթեր ընկել են, առանձին էջերի սկիզբը և վերջը անընթեռնելի են: Ձեռագիրը թղթյա է, գրված է անցման բոլորգրով, լուսանկարն ունի 29,3×18,5 մեծություն, որը տարբեր է Փարիզի ազգային գրադարանի № 179 և № 303 ձեռագրերի չափսերից (ըստ Ֆ. Մակլերի նրանց չափսերն են 29,5×15):

Այն ունի «Լաստիվերցուն» Մեկնություն ընթերցում (ոց)» խորագիրը, որն, հարկավ, հիշատակում է Ար. Լաստիվերցուն, քանի որ տվյալ մականունով մեկ այլ մատենագիր չի եղել հայ հին և միջնադարյան գրականության մեջ: Թերևս հենց այդ պատճառով էլ մեր որոշ պատմիչներ ու գրիչներ քավարարվել են Արիստակեսին միայն Լաստիվերցի անվանելով: Մատթ. Ուոհայեցին 11-րդ դարի նշանավոր հայ վարդապետների թվում գրել է նաև «Սալյահանն և կամ Լաստիվերցին»¹⁶, իսկ Մխ. Անեցին իրեն ծանոթ պատմիչների շարքում հիշատակել է. «...և Ասողիկ, և Լաստիվերցին, և Կոզուման»¹⁷: Ինչպես երևում է, Ստ. Տարոնեցին, Ար. Լաստիվերցին և Հովհ. Տարոնեցին 12-րդ դարում այնքան հանրաճառ էին եղել, որ մատենագիրը քավարարվել է միայն նրանց մականունները նշելով: Հետևաբար հիմնավոր չէ «Նոր քաղաքի» Հայկազեան լեզուի» հանրաճառ քառաբանը կազմողների այս առթիվ ունեցած կասկածանքը. «Լաստ. ընթերց. Մեկնություն ընթերցում»-ը պիտի հարթ և ընտիր ոճով: Գուցե սա է և նշանակալի ի վեր անդր՝ Արիստակ. («Նախադրում», էջ 18): (Վերևում նշված են Ար. Լաստիվերցին և նրա Պատմությունը):

Ար. Լաստիվերցու «Մեկնություն ընթերցում»-ը սկսվում է հետևյալ ստղերով. «Տերն մեր Յիսուս Գրիստոս ծնա ի սուրբ Կուսն, զի զհնացեալ արարածս վերստին նորոգեսցէ», իսկ վերջը, ինչպես սովոր, թերի է. «Զի երբևից Տերութեան Ամենասուրբ Երրորդութեան արքութեամբ արծանի լիցուք ծառանգել ուրախութեամբ զպատրաստեալ արքայութիւն նորա ի սկզբանէ աշխարհի արքոց իւրոց, որոց լիցի մեզ...»: Մեզ թվում է, որ Մեկնության վերջից առանձնապես շատ պակաս չէ, քանի որ Հիսուսի Մընընդյան և Հայտնության 8-րդ օրվա կապակցությամբ (Թլփատություն) արդեն ընդարձակ տրված է: Եվ քանի որ 5-րդ, 6-րդ, 7-րդ օրերի մասին գրածները շատ ծավալուն չեն (այդ օրերի ընթերցվածների մեկնությունը համեմատաբար ամբողջական է մեզ հա-

սել), ուրեմն դժվար թե Լաստիվերցին միայն վերջին օրվա կապակցությամբ շատ լայն մեկնություն գրեր:

Տոնացույցը, որի սկզբնական օրինակի կարգողն ու սահմանողը համարվում է Սահակ Պարթևը, սկսվում է Գրիստոսի Մննդյան և Հայտնության կանոնով¹⁸: Այս կանոնը կա նաև «Ճաշոց գիրք» սկզբում. «Կանոն արքայ ծննդեան և յայտնութեան Գրիստոսի աստուծոյ մերոյ»¹⁹: Ծիշտ է, շարակնոցները սկզբում ունեն Աստվածածնի Մննդյան կանոնը, սակայն, ուշադրության կենտրոնում Գրիստոսի Մննդն ու Հայտնությունն են, նման պատկեր ենք տեսնում նաև «Յայսմատուրք»-ներում, ժառընտիրներում, Ժամագրքերում ու Ժամանակագրություններում: «Արդ սկիզբն և զլուխ ամենայն տառնից տերունականաց՝ տնայրեմության որդւոյն աստուծոյ՝ է տառն ծննդեան և յայտնութեան տեսուն...»²⁰. սա շատ վաղուց է սահմանվել և իրագործվել: Ահա թե ինչու տերունական այս կարևոր տոները (Գրիստոսի Մննդն ու Մկրտությունը) վաղուց գրավել է օտարազգի հայ եկեղեցական շատ նշանավոր մատենագիրների ուշադրությունը, որոնք այս տոնին նվիրել են մեթոդական ճառեր, մեկնել նրա խորհուրդը: Ինչպես տեսնում ենք, Գրիստոսի Մննդյանը և Մկրտությանը անդրադարձել է նաև Ար. Լաստիվերցին, որը գրել է այդ տոնի ընթերցվածների մեկնությունը: Բ. Սարգիսյանը իր Ձեռագրացուցակում այսպես է գնահատել այդ Մեկնությունը. «Յոյժ հետաքրքրական է Մեկնաբան ճառս, յորում մրթիմ աստուածաբանութեամբ կը ցուցնէ վարդապետս, թէ Յիսուսի Գրիստոսի հրաշափառ ծննդեամբ ինչպե՞ս նորոգեցան վերինք և մերքինք, քաղդատելով Մննդեան և Աստուածայայտնութեան եօթն օրերը արարչութեան օրերուն հետ»²¹: Այս «Մեկնություն ընթերցում»-ը չնայած ամբողջական չէ, քայք եղածից էլ հնարավոր է եզրակացնել, որ այն իսկապես ճշգրիտ հետաքրքրական, ինքնուրույն և ինքնատիպ աշխատանք է՝ տարբեր Կ. Երուսաղեմացու «Կոչումն ընծայութեան»²² ընթերցվածների մեկնությունից և Գր. Արշարունու «Մեկնություն ընթերցում»-ից²³: Կ. Երուսաղեմացին, օրինակ, առանձին ընթերցումներ է քաղել Աստվածաշնչից և տվել է դրանց մեկնությունը: Իսկ Գր. Արշարունու «նպատակն է, գրքին խորագրին համաձայն, ծիսական երկու մեծագույն տօներու, յատկապես Յայտնութեան և Յարութեան իբր պատրաստութիւն՝ երգում Մարգարէական ընթերցումներու մեկնութիւնը գրել, տրամադրելու համար հաւատացեալներու արտերը քրիստոնէական երկու

¹⁸ «Տօնացույց», աշխատասիրությամբ Սիմեոն Երևանցու, 1774, էջ 25:

¹⁹ «Ճաշոց գիրք», Վաղարշապատ, 1872, էջ 7:

²⁰ Ձեռ. № 7448, էջ 327ա:

²¹ Հ. Բ. Սարգիսյան, նշվ. աշխ., էջ 1061:

²² «Երանելոյն Կիրոյի Երուսաղեմայ հայրապետի Կոչումն ընծայութեան», Վիեննա, 1832:

²³ «Գրիգորիսի Արշարունոյ քորեպիսկոպոսի Մեկնութիւն ընթերցում», 1964, Վենետիկ, աշխատասիրությամբ Հ. Բ. Չրաքյանի:

¹⁵ Հր. Աճառյան, «Հայոց անձնանունների քառաբան», հտր. Ե, Երևան, 1962, էջ 285:

¹⁶ Մատթ. Ուոհայեցի, «Ժամանակագրություն», Վաղարշապատ, 1898, էջ 179:

¹⁷ Ձեռ. № 2678, էջ 240ա:

գլխավոր յիշատակները արժանատի պատրաստություններ կատարելու²⁴։ Իր մեկնության երեսուցորս գլուխներում, համաձայն Քառասներորս պահի օրերի, մա Հին կտակարանի դեպքերը, մարգարեությունները համեմատում է Նոր կտակարանի նյութին, միաժամանակ բացատրում է Ծննդի և Մկրտության մեկ տոն լինելը, Աստվածաբանության և Հարության տոների միմյանց լրացնելը և այլն։

Անշուշտ, Ար. Լաստիվերցին նկատի է ունեցել Կ. Երուսաղեմացու և այլոց համապատասխան մեկնությունները, սակայն նրա նպատակը չի եղել ընթերցվածներ քաղել Աստվածաշնչից և բացահայտել նրանց իմաստը, այսինքն՝ չի ձգտել մեկնելու ս. Գիրքը։ Ար. Լաստիվերցու. «Մեկնություն ընթերցումաց»-ը ավելի մոտ է Գր. Արշարունու մեկնությանը, այն տարբերությամբ, որ Լաստիվերցին առաջ է դրել միմյանց Ծննդի և Մկրտության տոների ութ օրերը և բացատրել այդ օրերի խորհուրդը՝ առաջնորդվելով Աստվածաշնչի համապատասխան ընթերցվածներով. Լաստիվերցին իր մեկնած առանձին օրերին ավելի լայն է անդրադարձել, ստեղծել է ոչ միայն մեկնություն, այլև ներքող է Քրիստոսի Ծնունդն ու Հայտնությունը։

Նա ավելի համարձակ ու լայնորեն է Հին և Նոր կտակարանների համապատասխան հատվածների միջև գուգաֆոններ անցկացրել՝ նպատակ ունենալով ցայտուն դրսևորել Ծննդի և Հայտնության տոնի էությունը, ընդգծել Աստծու Որդու առաքելությունը, փառաբանելու նրան։ Արարչության յոթ տոների օրերի դիմաց («զվեցն գործոց եւ զեւթերորդն հանգիստ») մա ընդունված կանոնին հետևելով՝ դնում է ութ օրեր և առանձին-առանձին մեկնում է դրանց նշանակությունը։ Լաստիվերցին միայն ակնարկում է Քրիստոսի Ծննդյան և Մկրտության մեկ տոն լինելը, սակայն ավելի մանրամասնում է մարդու կողմից աշխարհի և ինքն իրեն ճանաչումը՝ «...այս ար երկին ոչ մոր ստացեալ եղև յանգոյից, այլ մոր ստացեալ եղև ի գիտութիւն մարդկան, իմանալով զմա, թէ արարած է եւ ամենայն, որ ինչ ի մմա, ոչ անել ըստ հեթանոսական բարբառմանցն»։

Այնուհետև, երկիրը և նրանում եղած ամեն ինչ մա գոյացած է համարում այդ օրը՝ ի տես մարդկանց։ Պաշարի սայրերը ուղղելով հերձվածողներին, մա ժխտում է աշխարհի ինքնու կամ տարբեր արարչներից ստեղծված լինելու հանգամանքը։ Այս ամենի մասին մեկնելիս մա ոչ միայն ելնում է Աստվածաշնչից, այլև արձագանքում է ըստ ձեռագրերի Գր. Լուսավորչին, այժմ Մ. Մաշտոցին համարվող «Յաճախապատում ճառք»-ում և Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ում առաջ քաշված հարցերին, որտեղ ևս շոշափված է մարդու և բնության ոչ ինքնու լինելու խնդիրը՝ պաշարն ուղղելով հեթանոսների դեմ, որոնց ասածները բարբառանքներ են համարվել։ «Յաճախապատում ճառք»-ի և «Եղծ աղանդոց»-ի ազդեցությունը կա նաև Լաստիվերցու «Մեկնություն ընթերցումաց»-ի այլ հատվածներում։

²⁴ Գր. Արշարունի, նշվ. աշխ., էջ 50—51։

Այն մեկնությունը, որն Արարչության և Հայտնության չորրորդ օրերի գուգաֆոնում է, ձեռագրի էջերի ու տողերի եղծման պատճառով աղճատվել է։

Դրանից հետո Լաստիվերցին բացահայտել է 5-րդ օրվա խորհուրդը, «Եւ զարն հինգերորդ պարտ է առաջի դնել քանիս և ախա...»։ Հիշատակելով Արարչության 5-րդ օրում ջրերից կենդանիների առաջանալը, մա Հայտնության 5-րդ օրվա մասին գրում է. «Հինգերորդի հրամայի ժողովել ի լեառն Ջիթենեաց եւ անդ տանախմբել եւ լերանց քարձանց լեալ յիշատակ սաղմոսիւք եւ առաքելական եւ աւ- (ետարա)նական ընթերցումածովք, քանզի երգեն սաղմոս քարձարցումանց...», եւ ոչ էք մատուցեալ առ լեառն շաշափելի²⁵ եւ զմաց, աւե, Մարիամ (1) - եռնակող²⁶ ընթերցեալ լինի»։ («Բարձրացումանց») (Սաղմ. ԻԷ, 9, ՀԳ, 5, 8) գրչագրական սխալ պիտի լինի, քանի որ Սաղմոսի այդ հատվածները Ջիթենյաց լեռը քարձարանալու հետ առնչություն չունեն, իսկ մինչև այժմ այդ օրվա համար երգվում է Սաղմոսի²⁷ «Բարձր արարեալ» (Սաղմ. ՂԸ, 9, մակ՝ ՂԸ, 5)։ Արիստակեսը շարունակում է մեկնել Արարչության 5-րդ օրում ջրերից թռչունների ու ձկների ծննդի և Հայտնության մույն օրում մարդկանց Ջիթենյաց լեռը քարձարանալու և «լերանց քարձանց» հիշատակելու միջև եղած կապը։ Նա գրել է, «Հինգերորդի աստ աւոր ելանել ասի մեզ ի լեառն Ջիթենեաց սաղմոսիւք եւ ընթերցումածովք...»։

Մեզ թվում է, որ Ծննդի ու Մկրտության (մակ տերունական այլ տոների) տոնակատարման շատ տարածված մի կանոն է եղել այս, քանի որ անգամ այսպիսի խորագրով առանձին մեկնությունների ենք հանդիպում ձեռագրերում²⁸։ Ըստ որում այս կանոնը կատարվել է օրվա տարբեր ժամերին. «Եւ աշոյն ժողովին ի Սուրբ լեառն Ջիթենեաց եւ այս կանոն կատարի...»²⁹։ Աստվածաբանության մյուս օրերի կապակցությամբ Լաստիվերցին դարձյալ մեծ կանոններ է առաջ բերում. «Արդ տեսցուք եւ զխորհուրդ վեցերորդ աւորս, քանզի անդ ասաց արաացուք մարդ ըստ պատկերի մերում եւ աստ այսար հրամայի մեզ ժողովիլ (ի) Ղազարուն եւ անտարանալ յիշատակել զարութիւնն Ղազարուն...»։ Ղազարի հարության մույն հատվածը, որը մենք գտել ենք Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 7443 մեծադի Ծառնետի-րում, բացատրված է հետևյալ ձևով. «Վասն այսր վե-

²⁵ Թուղթ առ երրայեցիս, ԺԲ, 18։

²⁶ Ավետարան Ղուկասի, Ա, 39։

²⁷ Սիմեոն Երևանցի, «Տոնացոյց», էջ 81։

²⁸ Ձեռ. № 7443, էջ 470բ։

«Եւ մույն ժամոյն ելանին ի լեառն Ջիթենեաց եւ անդ կատարեն զերկորեան պաշտաման»։ Նույնը տե՛ս Ն. Պողարյան, «Մայր ցուցակ ձեռագրաց արքե Յակոբեանց», հտր. երկրորդ, Երուսաղեմ, 1953, էջ 5։ Ի լրացումն վերը ասածի, այստեղ կա նաև. «...եւ յար ի մույն զհակումն գիշերոյն»։

²⁹ Ա. արք. Սյուրմեյան, «Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Երուսաղեմի արքե Յակոբեանց վանքի», առաջին հտր., 1948, Վենետիկ, էջ 61։

ցերորդ աւուր կանոնն Ղազարու հրաման(յ)է զմեզ ժողովել ի Ղազարոյն և ստոյմունք բարձր առնել զքեզ...»³⁰։ Ընդհանուր է, Լատինիւերցոյ մօտ Ավետարանն է նշված, իսկ այստեղ՝ Սաղմոսը, սակայն «հրամայողը» բոլոր դեպքերում Ղազարի հարության կանոնն է։ Ուրեմն, Ար. Լատինիւերցին ըստ առանձին օրերի մեկնելով Ծննդի և Մկրտության ընթերցվածները, առաջնորդվել է ընդունված կանոններով։

Լատինիւերցին մնացած օրերի մասին նույնպես հետաքրքիր համեմատություններով ու բացատրություններով շարունակել է իր մեկնությունը։ Նա իր Մեկնությամբ ոչ միայն հարվածել է ամեն կարգի հերձվածողների, այլև պաշտպանելով միաբնակությունը, Ծննդյան և Մկրտության մեկ տոն լինելը և այլ հարցեր, փաստորեն կոմկրենտ պայքարել է քաղկեդոնականության դեմ, իսկ այդ պայքարը, ինչպես վերը ասել ենք, ուներ հայրենասիրական նկատառումներ։

«Մեկնություն ընթերցումածոց»-ը կուր է իր լեզվամտածողությամբ։ Առանձնապես ակնառու է մատենագրի մտածողության՝ այստեղ դրսևորված նրբությունն ու պարզությունը, համեմատություններ կատարելու վարպետությունը, խոսքի պատկերավորությունը, պերճ գործարի հետ աշխարհաբարյան ձևերի օգտագործումը և այլ բարեմասնություններ, որոնք միանգամայն բավական են պարզորոշ ընդգծելու Ար. Լատինիւերցու «Մեկնություն ընթերցումածոց»-ի լեզվական բարձր մշակույթը։ Մեկնությունում ոչ միայն օգտագործված են հայոց լեզվի հարստությունները, այլև կազմված են նոր բարդություններ՝ կամ եղածները հազվադեպ կիրառում են գրավոր խոսքի մեջ։ Օրինակ, Ար. Լատինիւերցին իր Պատմությունում ունի «Գագաթն» բառը՝ կատար, ծայր սովորական իմաստով. «Թորձամ գհասկիցն զկերպարանս ի գագաթնումն երևեցուցանեն»³¹։ Նա այդպես էլ բացատրել է իր «Նոր Կիրակէն» գեղեցիկ ճառում. «Որք ի կատար ընթացիցն ցուցանեն գհասկիցն»³²։ Իսկ այստեղ, հավանաբար, հենց ինքը նոր բառ է կազմել՝ «գագաթնանալ», որը չեզոք սեռի բայ է և նշանակել է «վերանալ, բարձրանալ իբրև գագաթն, կամ մինչև գագաթն»³³։ Լատինիւերցին գրել է. «Ոչ կարացին բարձրանալ և գագաթնանալ»։ «Այլ զկնի Քրիստոսի բարձրացեալ ելաք ամենեքեան ի լեւոն տեսուն առ աստուած, գագաթնացեալք ի բարձրութիւն վերին Երուսաղէմի»³⁴։

Լատինիւերցին ունի նաև «որովայնամոլեալ» բայաձևը. «Եւ միւսովն ոչ զաշտոութեամբ որովայնա-

մոլեալ նման Եւայի...»։ Այն կազմված է «որովայնամոլ» ածականից³⁵։

Բազմաթիվ բարդ և ածանցավոր բառերի հետ այստեղ Լատինիւերցին գործածել է «կենդանագործութիւն, կենդանատեղծել, կենդանատեղծություն, կենդանացուցանել (կենդանացոյց)», ինչպես նաև՝ «կենդանեալ, կենդաստեղծել (կենդաստեղծել)»։

«Ծանկարծակի յակաւ թաթախել ի փող յետին և կենդանեալ կացուցանել զամենխեսան»։ «Եւ նա ինքն կենդաստեղծել զամենայն ծնունդս Ադամայ»։ Այս ընդգծված բառերում, մեր կարծիքով «ան» մասնիկի չլինելը գրչի բաց թողումն է։ Երևի միևնույն էջում նույնատիպ բառերից խուսափելու նկատառմով Լատինիւերցին դիմել է նորակազմությունների, կենդանի բառի արմատը համարելով «կենդ»-ը։

(Ըստ Հր. Աճառյանի կենդանի բառի արմատն է «կե(ա)»-ն, նրանից կազմվել է «կեան»-ը, որի անջեշտ ձևն է «կեն»-ը։ «Կենդ» արմատը կազմվել է նախորդից, «Կ» մասնիկի ավելացումով։ Այնուհետև աճել է «կենդան» արմատը՝ «կենդ»-ի վրա «ան» մասնիկի ավելացումով)³⁶։

Մեծահամբավ լեզվաբանի այս բացատրությունը և ձեռագրում եղած կրկնակի փաստը մեզ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Լատինիւերցին «կենդանի» բառի արմատը համարելով «կենդ»-ը, ու նոր բառեր կազմելով, չի սխալվել, հետևաբար թերևս ճիշտ է նրա կազմած այդ բառերից մեկի նոր սրբագրությունը. «Նա ինքն կենդԱնաստեղծել զամենայն ծնունդս Ադամայ յատուր յետունման»³⁷։

Ար. Լատինիւերցու «Մեկնություն ընթերցումածոց»-ի ավելի մանրաքննիչ ուսումնասիրությունը թողնելով հետազային, մենք այստեղ ցանկանում ենք շոշափել բանասիրական երկու կարևոր հարց։ Առաջինը, որ ըստ մեզ, խիստ ուշագրավ է, մարդու բարձրացման, նրա հոգեկան հարստությունների վեր հանման ձգտումն է, որը բազմաթիվ երանգներով դրսևորվել է 10—11-րդ դարերի հայ վաղ վերածնության հոյակապ գրականության մեջ։ Մարդու հոգու փոթորկումները, խորը ապրումներն ու տվյալամբը, որոնք արտահայտել էր հանճարեղ բանաստեղծ Գր. Նարեկացին, արձագանքվել են 11-րդ դարի ակաճավոր մատենագիր Ար. Լատինիւերցու Պատմության, «Մեկնություն ընթերցումածոց»-ի և այլ գործերի մեջ։ Մասնավորապես այս քննվող Մեկնության մեջ Լատինիւերցին, ճիշտ է, աստվածաբանական հայտնի դրույթներից ելնելով, բայց և Քրիստոսի Մկրտության օրինակով շեշտել է մարդու մաքրագործման, ամբողջ էության մորացման և աստվածացման խնդիրը. Քրիստոսը «աստ ոչ հրամանաւ, այլ անձամբ իւրով կատարեաց կրկնակի առաւել, քան

³⁰ Ձեռ. № 7448, էջ 848բ—849ա։

³¹ Ար. Լատինիւերցի, Պատմություն, Երևան, 1968, էջ 104։

³² Ձեռ. № 2715, էջ 6ա։ Այս ճառին մենք անդրադարձել ենք առանձին։

³³ «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուին», հոտ. Ա, էջ 519։

³⁴ Միանք միակ օրինակներ են ՆՀԲ-ում (հոտ. Ա, էջ 519)։

³⁵ ՆՀԲ-ում (հոտ. Բ, էջ 535) այս բառի օգտագործման քննադային փաստ է բերված Մխ. Գոշից և Ար. Լատինիւերցու Մեկնությունից։

³⁶ Հր. Աճառյան, «Հայերեն արմատական բառաբան», հոտ. Գ, Երևան, 1930, էջ 1116—1118։

³⁷ «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուին», հոտ. Ա, էջ 1086։

գառաջինն զկենդանատեղծութիւն մեր, քանզի անդ ձեռաք ստեղծ մարդն, եւ աստ ոչ ձեռաք զայլոք ստեղծ, այլ ինքն անձամբ իրով ի Կուսէն ընկալեալ մարմին, ստեղծագործեցաւ մարդ որպէս եւ ինքն կամեցաւ, եւ եղև երկրորդ սկիզբն ազգի մարդկան,

Ծառընտիր

(Ձեռ. № 7443, էջ 350ա, № 2042, էջ 43ա)

«...Ի Կուսէն առեալ մարմին ստեղծագործեցաւ մարդ որպէս ինքն կամեցաւ: Աստուած միացեալ ի մարմնի. եւ եղև երկրորդ ազգի սկիզբն, մարդ փոխանակ առաջին մարդոյն. ինքն ընդ մեզ և աստուած և մարդ ծննդեամբ ի Կուսէն, զի զմեզ արասցէ աստուած ծննդեամբ առազանին»:

Ուշագրաւ է, որ Գր. Նարեկացին ինքն էլ նախապէս նման ձևով մեծարելով մարդուն, այնուամենայնիւ այդ մասին այդպէս խոսելը «ախարհ» է համարել. «Եւ զոր ահաւորն է ասել, կարգեմ աստուծոյ յիշատակ եղեալ մեծիդ երախտեաց, աստուած իսկ լինել ընտրութեամբ շնորհին, և ընդ հաստողիդ միա՛նալ տերունի մարմնոյդ ճաշակմամբ, և ընդ լուսոյդ կենաց խառնութեամբ»³⁸:

Այն ժամանակաշրջանում մարդու նման բարձրացման ճիշտ ընկալումը մասնավորապէս գտնում ենք 14—15-րդ դարերի ականավոր փիլիսոփա և աստվածաբան Գր. Տաթևացու մոտ: Նա գրել է. «Ջայն է իմանալ՝ զի թէպէտ հրեշտակք չորիք պատւարք են, քան զմարդիկ. այլ գալստեամբն Քրիստոսի մարդիկ գերապատիւք եղեն, քան զհրեշտակս. որպէս ասէ սուրբն Գրիգոր Նարեկացին: Եւ զայս ցուցանեմ տասն կերպիս»³⁹: Այստեղ Գր. Տաթևացին իրեն հատուկ խորությամբ ու մտքի ճկունությամբ հոյակապ մեկնություն է տվել, որտեղ բացահայտել է մարդկանց տալը առավելությունները հրեշտակների նկատմամբ: Այդ մեկնություններից մեկը ձևակերպված է իր մեծ նախորդ վարպետների բացատրությունների հետևությամբ. «Հորորդ» զի ուտելով և ըմպելով զաստուած՝ աստուածանամք. և նոքա ոչ ունին զայս»⁴⁰:

Բանասիրական հետաքրքրություն ներկայացնող մյուս խնդիրը Լաստիվերցու «Մեկնութիւն ընթերցուածոց»-ի՝ այլ վարդապետների գործերի հետ միավորված՝ Ծառընտիրների և «Յայնամարտք»-ի մեջ թափանցելն է: Այս կարևոր է ոչ միայն որոշելու այդ միավորման մոտավոր ժամանակը, այլև վերականգնելու Լաստիվերցու այս մեկնության առանձին հատվածները, որոնք, ինչպէս ասացինք, միակ հիմք ձեռագրի տեղ-տեղ եղծման պատճառով անընթեռ-

փոխանակ առաջին մարդոյն ինքն ընդ մեզ եղև մարդ ծննդեամբ ի Կուսէն զի զմեզ ընդ իւր արասցէ աստուած ծննդեամբ առազանին»: Հետաքրքիր է, որ այս հատվածը թափանցել է Ծառընտիրների և «Յայնամարտք»-ի մեջ:

Գիրք, որ կոչի Այնամարտք

(Կ. Պոլիս, 1730, արացի Ե, հունվարի ԺԲ)

«...Ի Կուսէն առեալ մարմին ստեղծագործեցաւ որպէս և ինքն կամեցաւ, ծննդեամբ մարդ ի Մարիամայ՝ զի զմեզ աստուած արասցէ ծննդեամբ սուրբ առազանին»:

Նկի եւն դարձել, կամ մոտավորապէս մշելու այդ ձեռագրից կորած 3—4 էջերի բովանդակությունը: Մի շարք Ծառընտիրներում կան Լաստիվերցու «Մեկնություն ընթերցուածոց»-ի ազդեցությամբ գրված Ծննդի և Հայտնության ութ օրերի մեկնություններ⁴¹:

Ամենամաքոքականները Մաշտոցի Մատենադարանի № 7443 ձեռագիր մեծ Ծառընտիրն (1352—53 թթ.) ու Երուսաղեմի ա. Հակոբյանց վանքի նույնպէս մեծադիր № 145 Տոմարատնոն⁴² են (1358 թ.), որոնք համարյա նույն ժամանակ արտագրվել են Դրիմում: № 7443 ձեռագրում (էջ 322բ) նախորդ նյութերից գլխագարդով անջատված կա հետևյալ խորագիրը. «Սուրբ վարդապետացն առացեալ վասն յայտնութեան և ծննդեան տեսուն և հաւատոյ հաստատութեան ընդդէմ երկաթնակացն վկայություններն Տեսնեղբարն և Կիւրդի Երուսաղեմի հայրապետին»: (Սկզբնատողը. «Յորժամ ոք կամիցի...»): Այնուհետև կան հետևյալ նյութերը. «Յեկեղեցական պատմութեանէ զոր երկրորդեալ է Սարկաազի վարդապետի» (էջ 325ա): «Սամուէլի և Պաղոսի և այլոց վարդապետացն վերալուծութիւն ընթերցուածոց գրոց» (էջ 326բ): 328ա—362ա էջերում նույն թեմայի շուրջը այլ նյութեր կան, որոնց մեջ են նաև Լաստիվերցու Մեկնության ազդեցությամբ գրված «Պատճառ սուրբ»-ները (էջ 334բ—355ա):

Դրված է նոր գլխագարդ, որից հետո սկսվում է

⁴¹ Ձեռ. № 2042, № 7443, էջ 334բ—355ա: № 2042 ձեռագիրը (ԺԲ դար) գրված է ավելի հմուտ գրչի ձեռքով, քան սկզբնագիրը, ինչպէս երևում է, տեղ-տեղ եղծված է եղել: Ահա թե ինչու կան հատվածներ, որոնք ավելի ճիշտ են տրված, քան № 7443 ձեռագրում, սակայն որոշ տեղեր էլ հասկացվում են մյուս ձեռագրի զուգարդությամբ. առանձին բառեր քան են թողնված, հետո ավելացված են ենթադրաբար, որոնք այնպէս չեն ձուլվում բնագրին, ինչպէս № 7443 ձեռագրում է:

⁴² Ն. Կապ. Պողոսյան, «Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց», հոբ. երկրորդ, Երուսաղեմ, 1953, էջ 4:

³⁸ «Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1840, էջ 133—134:

³⁹ Գր. Տաթևացի, «Գիրք բարոգութեան, որ կոչի Ամատան հատոր», Կ. Պոլիս ԻժԴ (1741), էջ 661:

⁴⁰ Գր. Տաթևացի, նշվ. աշխ., էջ 661:

այլ նյութ. «Պատճառք առաջադր պահոցն» (էջ 382ա):

Ծառ փոքր տարբերությամբ նյութերի մասն դասավորություն կա ման Երուսաղեմի ա. Հակոբյանց վանքի № 145 Տոնապատճառում և Մաշտոցի Մատենադարանի ԺՂ դարում գրված № 2042 ձեռագրում: Այս խոսում է անշուշտ մի այնպիսի հիմք ձեռագրի մասին, որտեղ իսկապես եղել են միևնույն նյութերը և այն էլ մասն դասավորությամբ⁴³: Այստեղ ամենաուշագրավը «Սամուելի եւ Պաղոսի եւ այլոց վարդապետացն...» է, քանի որ նրա նյութը համընկնում է Լատինիկերու «Մեկնություն ընթերցում»-ին: Տարբեր վարդապետների գործերը ի մի բերող մեզ անհայտ հեղինակը այդտեղ գրում է. «Արդ բազումք ի վարդապետաց եկեղեցւոյ վասն խնդրոյս այսորիկ մեծաւ աշխատութեամբ փոյթ ի յանձն առեալ երկայնաձիգ պատմութեամբ զասացելոցս բացայայտեցին զխորհուրդս և ոչ եթէ մեք մերով աղքատ և հի(ւ)ծ քանիս զանոց ջանն աղարտել կամիմք, գործ առաջի եղաք, այլ ի մոցանէ յամենեցունց զագուտակարն ի մի հաւաքելով իբր ի բազմագունակ ծաղկանց պսակ հիւսելով կամ ըստ արիմակի երկոտասան ականցն ընդլուգանելոցն ի պատմութեան քահանայ(ւ)իս, որով շքեղանայր ի ձեռն վակասին, գոր կրծանոցս կոչեն: Այսպես և իմ ի մոցա աշխատութեանցն զկարևորսն համառատաբար հաւաքելով ի զարդ վայելչութեան ուսումնասէր անձանց»⁴⁴: Արդյո՞ք բնական է, որ այսքան ընդարձակ խոսքից հետո բերվի շատ փոքր մի նյութ, եթե հաշորդը (էջ 328ա) մի այլ հեղինակի համարենք: Անշուշտ, անբնական կլիներ, մանավանդ, որ հաջորդ նյութերն էլ իրենց թեմայով Ծննդի և Մկրտության վերաբերյալ են և այն էլ հավաքված մի քանի վարդապետների գործերից: Անգամ խորագրով անջատված «Պատճառք առաջադր պահոցն» աշխատանքի նյութը ձևափոխված է հավանաբար նույն հեղինակի ձեռքով: Հայտնի է, որ Հովհ. վարդապետ Տառնեցի (Վանական վարդապետ) 1181—1251) ունի «Պատճառք վասն առաջադրաց պահոցն»⁴⁵, որն սկսվում է «Յոյութ եմ բանք վասն այսր պահոց, այլ զասկանսն ասացուք փոխանակ բազմացն...»⁴⁶: Ահա այս գործն է, որ արտագրված է Ծառընտիրում, ըստ որում նոր հեղինակից կրելով

փոփոխություն. «Բազում պատճառք են առաջադր պահոցն, բայց զասկանսն ասա(ս)ցուք ուսումնասիրաց»⁴⁷: Հիշենք, որ «Սամուելի և Պաղոսի և այլոց վարդապետացն...» նյութի սկզբում հեղինակը նույնպես մտահոգվում էր «ուսումնասէր անձանց» համար: Պրպտումները ցույց են տալիս, որ մասն մի գործ պետք է, որ գրված լիներ 18-րդ դարի առաջին տասնամյակից⁴⁸ մինչև 1281 թվականը, քանի որ այդ ժամանակի մի ձեռագրում կա «Սամուելի և Պաղոսի և այլոց վարդապետացն վերալուծութիւն ընթերցում»-ը⁴⁹:

Իսկ թե Փարիզի ազգային գրադարանի № 93 ձեռագրում, երբ այն չէր բաժանված, ամբողջովին կ'ար մեզ հետաքրքրող հատվածը, դժվար է հաստատ որևէ բան ասել: Սակայն մեզ թվում է, որ այն այդպես էլ պակասավոր է եղել, քանի որ այդ նույն ժողովածուում է եղել Ար. Լատինիկերու «Մեկնություն ընթերցում»-ը: Մի՞թե նույն ձեռագրում գրիչը միևնույն թեմայի վերաբերյալ կարտագրեր համարյա իրար կրկնող երկու նյութ (նկատի ունենք Լատինիկերու այս Մեկնությունը և նրա ազդեցությամբ գրված Ծննդի և Հայտնության տոնի «Պատճառք առաջադր»-ը):

Ձեռագրական նոր տվյալները, իհարկե, կարող են ավելի պարզ դարձնել այս վիճելի հարցը: Այնուամենայնիվ, դատելով առկա նյութից, մեզ թվում է, որ այն միևնույն անձնավորության ձեռքով է ի մի հա-

⁴⁷ Զեռ. № 2042, էջ 57ա, № 7448, էջ 382ա:

⁴⁸ Վանական վարդապետի «Պատճառք վասն առաջադրաց պահոցն» այս ժամանակից շուտ գրված լինել չէր կարող:

⁴⁹ Հ. Բ. Մարգարյան, նույնը, էջ 1230:

Այստեղ Բ. Մարգարյանը տեղեկացնում է, որ այս մեկնությունը կիսատ է. «Մնացեալսն ամբողջ կը պակսի, և կամ զաղափարողն զանց ըրած է օրինակել: Վամուելս՝ Կամբջաձորեցին է հաւանօրէն, իսկ Պաղոսն՝ Տարօնացին»: Այս նյութը գտնվում է վենետիկյան № 810 ձեռագրում, որը, ինչպես վերևում ասել ենք, 1864 թվին արտագրված է Փարիզի Ազգային գրադարանի հին թիվ 98 (ըստ Բ. Մարգարյանի նոր թիվ 179 ձեռագրից): Սակայն Ֆ. Մակլերի ծուցակում այդ նյութը չկա: Որ այդպիսի նյութ չկա № 179 ձեռագրում, կարող ենք բերել Ա. Տեր-Ներսիսյանի վերջերս գրած մամակի հետևյալ տողերը.

«Այդ ձեռագիրը կաթարմակե միայն Ներսես Ծնորհալու և Գրիգոր Տղայի մամակները, որոնք արդեն հրատարակված են ծուցակին մեջը: Ասված է, թե Մխիթար Գռչի Դատաստանագրքի վերջավորությունը կա, բայց այդ ճիշտ չէ, այդ մասը կորսված է, և միայն էջ 1-ի հիշատակարանին մեջ դատաստանագրին ակնարկությունը կա»: Այս փաստը մեկ ավելորդ անգամ ապացուցում է, որ Փարիզի Ազգային գրադարանի № 98 (հին թիվ) ձեռագիրը երկու մասի բաժանելիս (№ 179 և № 808), հավանաբար հենց այս ժամանակ, այդ ձեռագրից վերցվել են որոշ նյութեր, այդ թվում «Սամուելի և Պաղոսի և այլոց վարդապետացն...» մեկնությունը:

⁴³ № 2043 ձեռագրի (ԺՂ դար) նյութերը նույնպես ունեն մասն դասավորություն, սակայն «Սամուելի և Պաղոսի եւ այլոց վարդապետացն վերալուծութիւն ընթերցում»-ից հետո այլ նյութ է հաջորդում. չկան Ծննդի և Հայտնության օրերի մեկնությունները: Իսկ № 2045 ձեռագիրը (ԺՂ դար) ավարտվում է այդ նյութով, որտեղ ևս չկա հիշյալ ութ օրերի մասին:

⁴⁴ Զեռ. № 7448, էջ 326բ:

⁴⁵ № 1952 (ԺՂ դար) և № 4822 (1491 թ.) ձեռագրերը նույն նյութի վերնագրում ունեն «Պատճառք վասն առաջադրաց պահոցն արարեալ (կամ ասացեալ) վանական վարդապետի վասն հակառակացն և ալպանողացն զուրք պահա»:

⁴⁶ Զեռ. № 714, էջ 105ա:

վաքված, ըստ որում նա եղել է նշանավոր և բանիմաց մի վարդապետ, քանի որ այլ հեղինակներից քաղելով նյութը, ինքն էլ է լրացրել, դրել մի կուտ ամբողջության մեջ: Նա միաժամանակ Ծննդի և Հայտնության ութ օրերին վերաբերող հատվածներին առանձին-առանձին ավարտում տեսք է տվել, մինչդեռ Ար.

Լաստիվերցու «Մեկնություն ընթերցումածոց»-ում այդ ամենը խիստ շաղկապված են միմյանց հետ: Այդ հեղինակը Լաստիվերցուց հաճախ քաղել է ոչ թե նույնությամբ, այլ կրճատելով կամ նոր հավելումներ կատարելով: Բերենք զուգահեռ մի բնորոշ օրինակ.

Ար. Լաստիվերցի, «Մեկնություն ընթերցումածոց»

Ձեռ. 7448

Էջ 885ա

«...Յառաջին արարչագործության գոյացոյց գերկինս վերին և գերկիր, գջուր, գաւղ, գիւր, գիրեշտակ: Եւ գիրեշտակս⁵⁰ եւթն արարածոց յանգոյիցն ըստ ասացելոցն աւուրս եւթն կարգեաց. զվեցն գործոց և զեթներորդն հանգիստ աստուծոյ անուանեալ: Եւ աստ դարձեալ ի նոր արարչութեանս այնմ թուով ասուրց տաւնախմբեմք, միով միայն առաւելեալ թուով, որ ի հանդերձեալսն հայեցուցանէ զամենիսեան և փոխանակ...»:

«Ըստ առաջնոյն տեսանեմք կարգեալ զամենայն, զի յառաջին աւուրն գոյացոյց գերկինսն հրեղէն, զվերին և ըզհրեշտակս և զլոյս և ապա գերկիր և ըզջուր և զաւղ և գիւր և ըստ եւթն արարածոց կարգեաց աւուրս եւթն. զվեցն գործոյ և զեթն հանգիստ աստուծոյ կոչեաց և դարձեալ ի նոր արարչութեանս զնոյն թիւս տաւնախմբեմք, մի առ աւել թիւ և մի որ ի հանդերձեալսն հա(յ) եցուցանէ զամենիսեան և փոխանակ...»:

Կարող ենք այսպիսի շատ օրինակներ բերել, ապացուցելու մեր ասածը, բայց կարծում ենք արդեն պատկերը պարզ է:

Եթե Ար. Լաստիվերցու «Մեկնություն ընթերցումածոց»-ից հանենք այս ժառանգորդում եղած գործի նման հատվածները, ապա տեղում քիչ բան կմնա: Սա կողմնակի ճանապարհով ապացուցում է, որ ժառանգորդի այդ նյութը կազմողը իսկապես օգտվել է Լաստիվերցուց, ոչ թե մեկ այլ աղբյուրից, որից գուցե և օգտված լիներ Լաստիվերցին:

Այսպես դուրս կգա, որ Արիստակեսը մեծ մասամբ քաղել է ուրիշից, մինչդեռ հենց ինքը յոթերորդ օրվա մեկնությունում խոսել է իր գործի ինքնուրույնության մասին: Նա գրել է.

«Արդ որպիսութիւն խորհրդոյն հզարագունիցն և իմաստնոցն յայտ է, բայց մեզ տկարագունիցս որպէս հասանելի է ողորմութեամբն աստուծոյ, ասացուք...»:

Ինչպես ասացինք, Ար. Լաստիվերցու «Մեկնություն ընթերցումածոց»-ի ազդեցությունը կա նաև «Յայսմաւորք»-ի վրա, սակայն ոչ բոլոր խմբագրությունների: Այդ կա միայն Գր. Խլաթեցու խմբագրած «Յայսմաւորք»-ում⁵¹, քանի որ տեղ Իսրայելի⁵² և

Կիրակոս Արևելցու (Գանձակեցի)⁵³ խմբագրածներում չկա Ծննդյան և Մկրտության տոմի «Պատճառաւորք»-ը: Ըստ որում Ծննդի և Հայտնության ութ օրերի մասին ժառանգորդների և «Յայսմաւորք»-ների այս նյութերի կազմողները տարբեր մարդիկ են և աչքի առաջ չեն ունեցել միմյանց գործերը: Նրանք իրարից անկախ օգտվել են Ար. Լաստիվերցու Մեկնությունից. «Յայսմաւորք»-ում այնքան մեծ չէ այս Մեկնության ազդեցությունը, որքան ժառանգորդներում է:

Այն փաստը, որ Ար. Լաստիվերցու «Մեկնություն ընթերցումածոց»-ը այսքան լայնորեն օգտագործված է ժառանգորդներում և «Յայսմաւորք»-ում, ցույց է տալիս դարեր շարունակ այդ գործի հարգի լինելն ու անհրաժեշտությունը հայ առաքելական եկեղեցու ոչ միայն սկզբնաղբերի պաշտպանության առումով, այլև առօրյա ծիսական պետքերի համար:

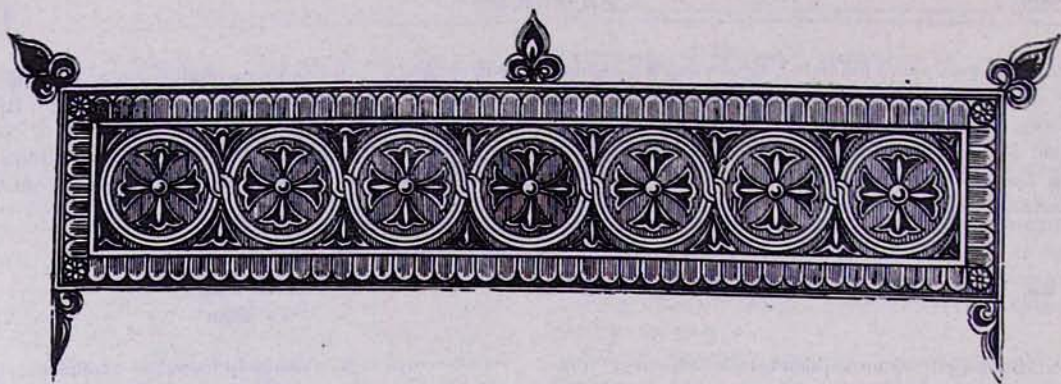
Ամփոփելով վերը շարադրածը, ավելացնենք, որ այսքանով չի ավարտվում «Մեկնություն ընթերցումածոց»-ի արժանիքների բացահայտումը: Ար. Լաստիվերցու գեղեցկահյուս Պատմության հետ միասին ինչպես այս, այնպես էլ նրա դավանաբանական մյուս գործերի ավելի խորն ու մանրաքննի ուսումնասիրությունը միայն հնարավոր կդարձնի իսկապես ճանաչելու 11-րդ դարի հայ մեծ հայրենասեր մատենագրին և արժեքավորելու մեզ հասած նրա գրական անուրանալի վաստակը:

⁵³ Ձեռ. № 4684, (1407 թվ.):

⁵⁰ Հատվածի աղճատումը հնարավոր է վերականգնել ըստ ձեռ. № 7448-ի:

⁵¹ «Գիրք որ կոչի Այսմաւորք», Կ. Պոլիս, 1780: (Այս ազդեցությունը տե՛ս Ծննդյան և Հայտնության հինգերորդ (արացի Գ, հունվարի Ժ), վեցերորդ (արացի Դ, հունվարի ԺԱ) և յոթերորդ (արացի Ե, հունվարի ԺԲ) օրերի «Պատճառաւորք»-ներում):

⁵² «Յայսմաւորք; ըստ կարգի ընտրեալագոյն օրինակի յայսմաւորաց տէր Իսրայելի», Կ. Պոլիս, 1834:

«ԱՐԱՐԱՏ»-Ն ՈՒ ԵՐԳ-ԵՐԱԺԾՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ*

Այստեղ ևս առկա է թե՛ աղբյուրների բազմազանությունը և թե՛ միաժամանակ, միջնադարյան հայ մշակույթի մույն կենտրոնի կատարած ավելի քան վճռական դերը: Հայտնի է, որ Հովհաննես Կոլոտի աշակերտների թվում կան և չորս սարկավագներ՝ Մարտիրոս սարկավագ, Պետրոս Թերզիօղլու, Պողոս Ախրորյան և Կարապետ Չիլիկիրյան⁶⁸: Մի կողմից, այստեղ եթե՛ Հովհաննես Կոլոտի դարոցում՝ պաշտոնավարում է նաև Գասպար դպիր Սեբաստացին, որը Կոլոտի խոսքերով առած՝ «քաղում երախտիս ունի ի վերայ մանկանց մերոց համբակաց»⁶⁹: Մյուս կողմից, Գրիգոր դպիր Գապասաքայանը, ԺԸ—ԺԹ դարերի մեր անվանի երաժիշտների մեջ ժամանակագրական կարգով «ամենն հինը»⁷⁰, 1790-ական թվականների սկզբներին, 35—40 տարեկան հասակում Կեսարիայից գալով Կ. Պոլիս (ինչպես պարզաբանեց Ար. Ալպոյաճյանը)⁷¹, հանդիսանում է «անդրանիկ» հեղինակը, որ «երաժշտական արվեստին վրա ուշադրություն կդարձնե երեք տպագրյալ հատորներով»⁷²: Մի երրորդ կողմից էլ սակայն, ԺԸ դարում հայ երաժիշտների մեջ մի ուրիշ համբավվող դեմք՝ «Պաղտատը Տիրացու կամ Սարկավագ Հովհաննես Մեծն, որ Էջմիածնա Սիմեոն կաթողիկոսի

ձեռնասուններեն էր, կըսվի. սա՛ Պոլիս կուգա և Ծարականի երգոց ոմանց եղանակները կկանոնավորե: Սույն Պաղտատցիին կարդացվածքն այնքան անուշ և սրտորսակ էր, որ լավ գեղգեղող երաժշտին՝ ավանդաբար՝ Պաղտատը աղզը կհորջորջեն ցարդ»⁷³: Ավելին, «ըստ ոմանց՝ Պաղտատցիին աշակերտ կըկարծվի» Կ. Պոլսի նշանավոր սարկավագ Ջեննե-Պողոսը, իսկ «Պաղտացի շարականագետ Կարապետ Վարժապետն» էլ՝ «սույն Պաղտատցիին թողը կհամարվի ըստ երաժշտական արհեստի»⁷⁴: Այստեղ, ուրեմն, կրկին իմաստով հանդիպում են Պոլիսն ու Էջմիածինը, որովհետև, ինչպես հայտնի է, Էջմիածնում ևս հաղեջից եկած վարդապետներ հաստատեցին տեղի մոր դարոցը: Միայն թե՛ Արք. Այվազյանը չի՝ սխալվում արդյոք, երբ Սիմեոն Երևանցու Կ. Պոլիս եկած սարկավագին «Հովհաննես» է անվանում: Վերը տեսանք, որ «Արարատի» խմբագրության պատասխանի մեջ մույն(“) սարկավագի անունն է «Թեոդորոս»: Եվ սա հաստատում են երկու այլ հեղինակներ էլ՝ Մեսրոպ եպ. Սմբատյանը և Մ. Արևելյանը, որոնք մույնպես պնդում են նաև, թե Գեվորգ Դ-ի երգած ու Ն. Թաշճյանի ձայնագրած եղանակների բուն աղբյուրը հենց հիշյալ Թեոդորոսն է: Գևորգ Դ-ի մասին Մ. Արևելյանը գրում է. «Ունենալով երգեցողության հաջող ձայն և մանկությունից սովորած լինելով շարականների եղանակը Գում-Գափուի մայր եկեղեցու դպիրներից, որոնք իրենց եղանակը երևանցի Սիմեոն կաթողիկոսի Թեոդորոս դպրից էին սովորած, շատ շարականներ ինքը՝ Կաթողիկոսը երգում է և Ն. Թաշճյանին կամ մորա հմուտ աշակերտներին ձայնագրել տալի»⁷⁵: Ավելի մանրամասն տեղեկություններ է տալիս Մ. եպ. Սմբատյանը: «Վեհափառ Տ. Տ. Գեորգ Դ կաթողիկոսն

* Ծարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1969 թվականի № Գ-ից:

⁶⁸ Անդ, էջ 72:

⁶⁹ Անդ, էջ 89. Այստեղ տես նաև Հակ. պոր. Նալյանի մույնաման վկայությունը՝ «տիրացու Գասպար մահուեսի մեծ ամուսնա կոչեցեալն Սեբաստացի»-ի մասին:

⁷⁰ Ար. Հիսարյան, Պատմություն հայ ձայնագրության և կինսագրությունը երաժիշտ ազգայնոց (1768—1909), Կ. Պոլիս, 1914, էջ 22:

⁷¹ Պատմություն հայ Կեսարիո, հատ. Բ., Գաֆիլեն, 1937, էջ 1583:

⁷² Անդ, էջ 1582:

⁷³ Արք. Այվազյան, Ծար հայ կինսագրությանց, պր. Ա., Կ. Պոլիս, 1893, էջ 121 (Ջեննե-Պողոս):

⁷⁴ Նույն տեղում:

ուսնալ է զեղանակս Ծարականի հայոց ի Կ. Պոլիս ի Սամաթիա մեծ թաղն հայոց և ի մայր Եկեղեցի պատրիարքարանին ի Գում-Գափու հույնութեամբ որպէս ի հնումն երգէին ի Ս. Էջմիածինն. քանզի Թեոդորոս քաջավարժ շարականագետ և տրամաբան Ասազ Սարկուսազ աշակերտն երջանկայիշատակ Սիմեոն կաթողիկոսի Երևանցոյ ի 1777 ամի ունենալով ի Կ. Պոլիս գրագում աշակերտս ուսնալս զեղանակս Ծարականի ըստ երգեցողութեան միաբանից Ս. Էջմիածնի ի սկզբանէ անտի և հաւորս Սիմեոն կաթողիկոսի. հոքա մինչ ի վերջին ժամանակս ի 1839 ամի երգէին ի Ս. Աստուածածին մայր Եկեղեցոյ Կ. Պոլսոյ զնոյն եղանակ շարականս, որոց մին է ուսուցիչ Վեհ. Հայրապետին մերոյ տիրացոյ Միքայէ վարժապետ քաջ շարականագետ և տրամաբան, որ յետո ըստ թախանձանաց իշխանաց և ժողովրդեան ձեռնարկեալ է քահանայ ի Սամաթիա ի Ս. Գեորգ եկեղեցին անանկելով Յովսէփ, որ ի քահանայութեան և շարունակէր զպաշտօն ուսուցչութեան իբրև քանքարաշահ ծառայէն⁷⁶: Եվ իր ասածներին որպէս ապացոյց, հեղինակը հետևյալ շահեկան փաստերն է բերում: «Վասն զի դեռ գտանին,— գրում է նա,— անկիսն մեծին Հայոց Արարատեան և ի Սիւնեաց նահանգս ծերունի քահանայք և դպիրք (հալֆա կոչեցեալք), որք պահպանելով զհին եղանակն Սրբոյ Էջմիածնի՝ երգեն զԾարականն այնպէս, որպէս այժմեան ձայնագրեալ եղանակն է. զօ. ի Նախիջևանու գաւառի Զուղայեցի Պօղոս և Աստապատցի Աբրահամ քահանայք (վախճանեալք անցեալ ամսն). որոց զերգեցողութիւնս շարականաց լուսնալ են եւ ինքնին և համեմատեալ ընդ այժմու եղանակին, որք և ուսնալ աւելին. 75 ամօք առաջ ի վանս սուրբ Նախավկայի Կարաշաբաթ, նմանապէս և ի Սիւնեաց նահանգի գտանին ծերունի քահանայք և դպիրք ըստ պատմելոյ Գրիգոր եպիսկոպոսի Տաթեւացոյ, որք զհին եղանակն շարականաց երգեն ըստ ձայնագրեալ եղանակին, զօ. Ալիսաթեանցի տիրացոյ Եղիան, Գետաթաղցի Յովսէփ քահանան և այլք, որք ուսնալ են 60—70 ամօք առաջ ի վանս Տաթեւոս»⁷⁷:

Քննարկվող ձայնագրայլ ժողովածուների մասին մեր խոսքն ամփոփելուց առաջ հարկ է նշել հետևյալը ևս: Հայտնի է, որ հայոց եկեղեցական երաժշտության կարգավորության ու ձայնագրայլ ժողովածուների ստեղծման անհրաժեշտությունը նախապես գիտակցվել է պոլսահայ շրջաններում, ուր հայոց պատրիարքարանի նախաձեռնությամբ 1864—1873 թվականների ընթացքում ժողովներ են գումարվել և մասնաժողովներ կազմվել՝ կատարվելիք աշխատանքներին հնարավորին չափով քննական ուղղություն տալու համար: Այդ ժողովները տարիներ շարունակ սպասված արդյունքը չեն տվել լոկ այն պատճառով, որ Կ. Պոլսի մի շարք հեղինակավոր շարականագետ տիրացու-երաժիշտները բոլոր հար-

ցերում համակարծիք չեն եղել: 1878-ին, երբ Գևորգ Դ-ը, արդեն որպես կաթողիկոս, ինքը նախաձեռնեց գործը, Պոլսից Ար. Հովհաննիսյանի հանձնարարությամբ Էջմիածին են գալիս երկու երաժիշտներ, «Պալաթու դպրապետ» տիրացու Կարապետ Պաղտատյանը և Երանյանի աշակերտներեն Նիկողայոս Թաշճյանը, որպեսզի մին երգե, իսկ մյուսը՝ ձայնագրե»⁷⁸: Այս, անշուշտ, արված էր՝ Թաշճյանին հմուտ օգնական տալու մտահոգությամբ, և ոչ թե այն նկատառումով, որ Թաշճյանը լոկ ձայնագրագետ էր, այլ ոչ շարականագետ: Չէ՞ որ գիտենք, թե երբ Թաշճյանը Էջմիածնից վերադարձավ Պոլիս՝ «Մայր Եկեղեցվո դպրաց դասուն թախանձանք տառնձեց տեղվույն երաժշտապետության պաշտոնը»⁷⁹: Քիչ է սա, հայ եկեղեցական երաժշտության հմուտ էր Գևորգ Դ-ն էլ, որը տակավին «Պոլսո պատրիարքության ժամանակ մեծ համբավ մը ունեցած է իբր քաջ շարականագետ»⁸⁰: Եվ որովհետև կաթողիկոսը համոզված էր, որ իր իմացած եղանակները բուն հին հայկական, Էջմիածնական եղանակներն են (և ոչ առանց հիմքի, ինչպես երևում է վերոբերյալ տվյալներից), ամեն ջանք գործադրեց, որպեսզի Թաշճյանը ձայնագրի հիմնականում իր երգածը: Սրա համար է, որ Կարապետ Պաղտատյանն էլ, երբ «տեսավ թե իր երգածին հար և նմանը չի ձայնագրեր Նիկողայոս Թաշճյան», նախամեծար համարելով Վեհ. կաթողիկոսին տուն տված եղանակը, չուզելով իր սկզբունքը զոհել շահահիրության համար, ուստի արհամարհելով իրեն հատկացված թոշակը, անմիջապես թողուց և Էջմիածինը և Պոլիս վերադարձավ⁸¹: Պաղտատյանի հեռանալուց հետո գործին աջակցել է Մանկունի սրբազանը: Այսպիսով, Ն. Թաշճյանի պատրաստած ձայնագրայլ ժողովածուները չենք կարող դիտել որպես համակողմանի քննական աշխատանքության արդյունք (ինչպես ակնարկել ենք տարիներ առաջ ևս)⁸²: Բայց դրանք արժեքավոր են նրանով, որ ներ-

⁷⁸ Ար. Հիսարյան, Պատմություն հայ ձայնագրության, էջ 77:

⁷⁹ Անդ, էջ 119:

⁸⁰ Անդ, էջ 79:

⁸¹ Անդ, էջ 77—78:

⁸² Տես մեր հոդվածը՝ Մակար Եկմայան (ստեղծագործական դիմանկարը), «Էջմիածին», 1958, Դ, էջ 59: Ի դեպ ասենք, որ Ն. Թաշճյանը ինքը ևս գիտակցելով դա, իրապես սիրով ունկնդրել է իր կատարած ձայնագրությունների մասին արվող անաչառ դիտողությունները և աշխատել հաշվի առնել դրանք: Համեմայն դեպս, շատ ուշագրավ փաստ է, որ Թաշճյանն իր հրատարակած ձայնագրություններին հետագայում նորից անդրադառնալով՝ մատիտով սրբագրություններ է թողել դրանց վրա, ինչպես վկայում է Ա. Գոլոյանը. «Անոր՝ Էջմիածին (1875) հրատարակված ձայնագրայլ շարականին մեկ օրինակին վրա մատիտով կատարած փոփոխությունները մինչև 1890 թվականը դեռ Մայր Եկեղեցվո դպրանոցին մեջ կմնար» (տես՝ Ակոբ, Բալու, Գաբրիել, 1932, էջ 279):

⁷⁵ Մ. Արեղյան, Գևորգ Դ Մեծագործ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Վաղարշապատ, 1899, էջ 35:

⁷⁶ Հայկական ձայնագրություն, «Արարատ», 1881, էջ 480—481:

⁷⁷ Անդ, էջ 479—480:

կայացնում: Են հայ եկեղեցական երգերի և անակա-
վորման մի ուղղություն, որի հետեւորդներից է եղել
ճակ Գևորգ Դ-ը, որը ժամանակին պաշտոնապես
վավերացրել է մեր հոգևոր բարձրագույն իշխանու-
թյունը, և որը պատմականորեն իրոք կապված է եղել
նույն երգերի բուն հայ միջնադարյան ու էջմիածնա-
կան եղանակավորման ուղղության հետ: Ուստի
խնդրո՞ւ առարկա ժողովածուների մասնաժողով-
ների վերաբերմունքը համագելու էր այն բանին, որ
մասնագետները՝ ըստ արժանվույն գնահատելով
դրանք, միաժամանակ պետք է բարձրացնեին հայ
հոգևոր երգերի գոյություն ունեցող այլ եղանակա-
րումները ևս գրի առնելու հարցը, թեկուզ և լոկ գի-
տության ծառայելու նպատակով: Ասեմք՝ պոլսահայ
միջակայքի վերոհիշյալ ժողովների ու մասնաժողով-
ների վերաբերմունքը առարկայականորեն դրան էլ
համագել, երբ ի վերջո վճռվեց կանգ առնել Ե. Տըն-
տեւյանի ձայնագրած Ծարակնոցի վրա, որն և հուսկ
ուրեմն տպագրվեց բարեբախտաբար⁸³: Իսկ Արևել-
յան Հայաստանում, ուր եկեղեցական երգեցողության
էջմիածնական ուղղությունը Սիմեոն Երևանցուց և
ճրա Թեոդորոս սարկավազից հետո մի ամբողջ դար
քարացած չէր կարող մնալ, և ուր, բացի այդ, կարող
էր լինել (ու եղել է) ճակ Սյունյաց աշխարհի ավան-
դույթներին կապված մի ուղղություն, դրանք հրա-
պարակելու համար գործնական միջոցների չեն դի-
մել, ինչքան հայտնի է: Հարցը մամուլում բարձրաց-
րել է Ս. Ամատունին, միայն ցավով՝ չափազանց բա-
նավիճողական հոդվածում⁸⁴, ուր նա նույնիսկ կոնկ-
րետ ծրագիր է առաջ քաշել, բայց հաստատ չգի-
տենք, թե իրագործել է արդյոք այն: Սահակ Ամա-
տունու գրավոր ելույթին առիթ է տվել Ն. Թաշճյանի
հոդվածը պոլսահայ «Հայրենիք» լրագրում, որտեղ
անվանի երաժիշտը իր դեմ ուղղված կողմնակալ
բազմաթիվ հարձակումները տարիներ շարունակ վե-
հանձնաբար լուրջաբար մատնելուց հետո, մի սխալ
տեղեկության հիման վրա այն մասին, թե էջմիած-
նում, իբր, անգամ միաբանների ու Սիմեոնի վերա-
բերմունքը խիստ փոխվել է Գևորգ Դ-ի օրոք իրա-
գործված ձայնագրությունների նկատմամբ, համբե-
րությունից դուրս գալով, դժբախտաբար՝ սեփական
գրչին անարժան արտահայտություններով պարսա-
վանքներ է տեղացել աչ ու ձախ, և Արևելյան Հա-
յաստանի եկեղեցական երգերը, իր հերթին, անվա-
նել «պարսկական խառնաշփոթ» եղանակներ: Միև-
դեռ խեղաթյուրված ձևով Ն. Թաշճյանին հաղորդված
փաստը իրականում այն է եղել լոկ, որ էջմիածնում
լուրջ խռակցության առարկա է հանդիսացել Ծա-
րակնի եղանակները ճակ Երևանցիի Գրիգոր երա-
ժիշտ-եպիսկոպոս Հովսեփից ձայնագրելու գովելի
մտադրությունը: Բացատրելով այս ամենը, Սահակ
Ամատունին ինքն էլ, սակայն, չափազանց տարվում

է բանավիճողական կրքերով. Ն. Թաշճյանին նա հա-
մարում է «բաշ ձայնագրագետ», բայց ոչ շարակա-
նագետ, որը մեր եկեղեցական երգերի եղանակները
պետք է գրի առած լինեն հատկապես Կարապետ
Պատուհյանի երգածից, ճակ մի բանի հակասա-
կան դիտողություններ է անում ինչպես Ծարակնի
ձայնագրության ընթացքի, այնպես էլ արդեն հրա-
տարակված երգերից առանձին նմուշների վերաբե-
րյալ, նույնիսկ 1881-ին ծերունի ու կիսահիվանդ կա-
թոլիկոսի կատարումով իր իսկ ձայնագրած «օրհնու-
թյունների քաղվածքները» անվանում է «հարմարեց-
ված», միայն թե շահի բանավեճը և այլն: Ամատու-
նու հոդվածի վերջին մասը, ուր հեղինակը մի ան-
գամ ևս հաստատելով, որ էջմիածնի միաբանների և
Սիմեոնի տրամադրությունների վերաբերյալ Ն. Թաշճ-
յանին տրված տեղեկությունները սխալ են, գրում է.
«Վերջացնելով հոդվածս, ինչպես շատերի, նույնպես
և Սրբազան Սիմեոնի անդամոց ուղադրությունը դարձ-
նում եմ հետևյալ խնդրի վրա, որ ես՝ ամենայն նե-
ղություն հաճեմ առնելով, կկամենամ գնալ Երևան, և
որքան կարելի է շուտով ձայնագրել վերոհիշյալ
եպիսկոպոսի մեր հին շարականների եղանակները,
և այս այն նպատակով, որ եթե տպագրությամբ լույս
տեսնելու քաղող չի ունենա, գոնե իբրև մի հնություն
կպահվի վաճառի մատենադարանի մեջ. ապա թե ոչ
կգա մի օր, որ կորցրած կլինենք մեր հին շարականի
ձայները և իզուր տեղի տված կլինենք մեր հաջորդ-
ներին մեզ վրա ծիծաղելու և մեր անհոգության հա-
մար մեզ իրավամբ հանդիմանելու և նախատելու:
Ուստի ժամանակավորապես վաճառքս հետանալու լոկ
թույլտվություն եմ խնդրում նույն Սրբազան Սիմեոնի
անդամներից»: Կարծում ենք, որ արժե մասնավոր
որոնումներ նախաձեռնել պարզելու համար, թե Ա-
մատունին երբևէ իրագործել է հիշյալ երգերի ձայ-
նագրությունները, և եթե այո, ապա որտե՞ղ են գըտ-
նվում դրանք այժմ: Համենայն դեպս հիմքեր կան
պնդելու համար, որ շարական երգերի եղանակների
էջմիածնական կամ արևելահայկական և կամ «տե-
ղական» կոչված տարբերակներ իրոք գոյություն ու-
նեցել են, և դրանք նույնպես ձայնագրվել են: Արշակ
Բրուսյանը, ամենայն հավանականությամբ, նույնիսկ
ձեռքի տակ ունեցել է այդ ձայնագրությունները և
դրանք համեմատել Ն. Թաշճյանի հրատարակած Ծա-
րակնոցի հետ: Ինչպես ցույց է տալիս հետազոտու-
թյունը, Բրուսյանի դիվանում պահվող վավերաթղթ-
երից մեկում հաստատագրված են ճրա կատարած
հիշյալ համեմատության արդյունքները: Այդ վավե-
րաթուղթը մեծադիր էջեր ունեցող մի տետր է, ուր
«Ծարականներ» ընդհանուր խորագրի տակ յուրա-
քանչյուր երես բաժանված է չորս պոնակի: Դրան-
ցից առաջինում բերվում են երգի սկզբնաբառերը,
երկրորդում՝ եղանակի տեսակի անունը («ԱՎ», «ԲԶ»
և այլն). երրորդում ցույց է տրվում, ինչպես պարզ-
վեց, Թաշճյանի հրատարակած Ծարակնոցի համա-
պատասխան երեսը. իսկ չորրորդում՝ «Պոլսի և տե-
ղականը» ենթախորագրի տակ ամփոփվում են համե-

⁸³ Տես՝ Ե. Տնտեսյան, Ծարակն ձայնագրեալ,
Իսթանբուլ, 1934:

⁸⁴ Սահակ Մարկավազ, Պ. Նիկողայոս Թաշճյանի
հոդվածի առթիվ, «Արարատ», 1883, էջ 804—812:

մատուցանող արդյունքները, հետևյալ արտահայտություններով. «նման», «նման են», «որոշ չափով նման», «որոշ նմանությամբ», և կամ՝ «տարբեր», «տարբեր են», «գրեթե տարբեր», որոշ չափով տարբեր», «որոշ տարբերությամբ»: Այս ձևով համեմատված են գրեթե բոլոր շարականները, հերթակարգով, ըստ կանոնների ու շարքերի⁸⁵: Ընդհանուր պատկերը չափազանց հետաքրքիր է: Կան առանձին, ոչ ծավալուն կանոններ ու շարքեր, որոնք ամբողջությամբ «տարբեր» են: Այսպես, Հովհաննու Մկրտչի կանոնի չորս երգերից չորսն էլ «տարբեր» են: Ավագ օրհնությունների «Ա» շարքի տաս երգերից տասն էլ «տարբեր» են: Նվագ ակնառու չեն, ասկայն, և հակառակ դեպքերը. ասենք՝ նույն ավագ օրհնությունների «Գ» շարքի տասը երգերից տասն էլ «նման» են, դարձյալ՝ «Դ» շարքի տասը երգերից տասն էլ «նման» են և այլն: Իսկ առհասարակ սովորական են հետևյալ տիպի հարաբերությունները: Աղոթագից Գ կիրակիի կանոնի ու դրան հետևող ապաշխարության երգերից 30-ը «նման» են, 6-ը՝ «որոշ նմանությամբ», 4-ը՝ «տարբեր», և 1-ը՝ «որոշ տարբերությամբ»: Եկիրակիի կանոնի ու դրան հետևող ապաշխարության երգերից 15-ը «նման» են, 7-ը՝ «որոշ նմանությամբ», ու 6-ը՝ «տարբեր» և այլն: Թեև Բրուտյանը քննարկվող տեսության երևանների երրորդ պլանակներում բերում է լոկ հրատարակված ձայնագրյալ Ծարակնոցի համապատասխան էջերը, ասկայն այսպիսի մի համեմատություն անելու համար մա ձեռքի տակ ունեցած պիտի լիներ մաս «տեղական» երգերի ձայնագրությունները: Եվ այդպիսիք վաղ թե ուշ կգտնվեն ամբողջ, բայց դրանք այլևս կունենան լոկ գիտական-ճանաչողական նշանակություն:

Բազմաձայնության ճաշակը՝ էջմիածնում սերմանողներից առաջինը դարձյալ Նիկ. Թաշճյանն է եղել: Եվ վաճառված միջավայրն էլ խոսքով թե գործով այս նորությունը ևս ըստ ամենայնի ընկալելու կազմ ու պատրաստ է գտնվել: Տակավին 1874-ին Ստ. վրդ. Մխիթարյանը «Արարատ»-ում թողել է հետևյալ վկայությունը. «Ծատ և շատ ուրախական էր գիշերային հանդեսն մեր տարվո առթիվ Վեհաբանին մեջ, ուր Միաբանությունը հանդիսակից էին յուրյանց բարեխնամ Հայրապետի հետ. նախապես պարոն Թաշճյանը ներկայացուց Նորին Վեհափառության մի մեծ թերթի վերա գծած հայկական ձայնագրեր մի մոր երգի վերա՝ որ իբրև ուխտ-ի մոր տարի հանուն Վեհափառ Կաթողիկոսի շարահյուսյալ էր, հետևաբար ձայնագրություն ուսանող խումբն գրավորապես երգեցին զայն երգը արտառուչ եղանակով եվրոպական քառամյուր ներդաշնակությամբ»⁸⁶: Էջմիածնի սակայն, բազմաձայնությունը լոկ ընկալողի (թեկուզ և ուրախությամբ, պատրաստակամությամբ ընկալողի) դերում չմնաց: Ժամանակն այնպիսին էր, որ

հայ շատ խմբավարների, երաժիշտների, կատարողների և ստեղծագործողների ջանքերը մույնիսկ տարերայնորեն ուղղվում էին հայկական ժողովրդական և հոգևոր երգերը ներդաշնակելու և բազմաձայն երգեցողությունը ժողովրդի մեջ տարածելու նպատակին: Արդեն օրակարգի հարց էր դառնում հայոց պատարագը ներդաշնակելու խնդիրը, և այս բոլորի սունչությամբ, ավելի ու ավելի սուր էր զգացվում ազգային երաժշտության գիտակ ու եվրոպական առումով բարձրագույն կրթություն ստացած մասնագետ երաժիշտների պակասը: Եվ այն հանգամանքը ահա, որ հենց այս շրջանում Գևորգ Դ-ը Թաշճյանի ամենահաջողակ աշակերտին՝ Մակար Եկմայանին, Մայր Աթոռի հաշվին ուղարկում է Պետերբուրգ, կոնսերվատորիայում բարձրագույն կրթություն ստանալու, պարզ ցույց է տալիս, որ էջմիածինը ի վերջո հանդես է եկել որպես բազմաձայնության մշակույթ (ինչպես և առհասարակ արդի կոմպոզիտորական արվեստը) հայ իրականության մեջ արմատապես հիմնավորելու գործին գիտակցորեն աջակցած խոշորագույն կազմակերպությունը: Ոչ միայն պատարագի, այլև առհասարակ հոգևոր տաղերի, երգերի և շարականների մշակման գործին էջմիածին ու «Արարատ»-ի ցույց տված լուսամիտ վերաբերմունքը հայտնի երևում է թեկուզ և Ռ. Ղորղանյանի կատարած ներդաշնակություններին մվիրված գրախոսականից⁸⁷: Ինչ վերաբերում է Պատարագի ներդաշնակության, ապա այս բնագավառում կատարված նախակամայնական փորձերին⁸⁸ ըստ էության չի էլ անդրադարձել ամսագիրը, կարծես արդարացի քննադատությունն իսկ տվյալ դեպքում հետաձգելով՝ ընդհանուր շարժումն ու խանդավառությունը չկանգնելու մտահոգությամբ: Իսկ Եկմայանի աշխատանքներին խմբագրությունը, ինչպես և առհասարակ հոգևոր իշխանությունը հետևել են ուշադիր: Ինչպես գիտենք՝ Եկմայանը Պատարագի եռաձայն ներդաշնակությունը իրագործեց Պետերբուրգում, կոնսերվատորիան ավարտելուց հետո, երբ որպես խմբավար աշխատում էր տեղի հայկական եկեղեցում, ուր և առաջին անգամ կատարեց մա իր «Եռաձայն» էական մասերը: Հառաձայն Պատարագի հատվածները Թիֆլիսում, վանքի Մայր տաճարում Եկմայանը հնչեցրել է Վրաստանի և Իմերեթի հայոց թեմակալ առաջնորդ Գևորգ արք. Սուրենյանցի թույլտվությամբ: Երբ ավարտվում է «Հառաձայն» ևս, նույն առաջնորդի միջնորդության հիման վրա Խրիմյան Հայրիկը 1895 թվականի հունիսի 7-ին հայրապետական կոմիտեով թույլատրում է Եկմայանի Պատարագի տպագրությունը և հայ եկեղեցում մրա գործածությունը: Ծուով Գևորգ արք. Սուրենյանցը հոգում է մաս տպագրության ծախսը: 1896-ին Լայպցիգում լույս է տես-

⁸⁵ Ա. Բրուտյան, Դիվան, ծր. № 28 (տես Գրականության և արվեստի թանգարան):

⁸⁶ Ձայնագրություն և Հանդես, «Արարատ», 1874, էջ 27:

⁸⁷ Ռուբեն Աբեղա, Երգեցողությունը Հայաստանյայց ս. եկեղեցվո բազմաձայն մշակմամբ Ռ. Դ., Մոսկվա, «Արարատ», 1918, էջ 519:

⁸⁸ Տես մեր հոդվածը՝ Մակար Եկմայան (ստեղծագործական դիմանկարը), «Էջմիածին», 1958, Դ, էջ 60—61:

նում Եվմայանի «Երգեցողությունը Ս. Պատարագի» աշխատությունը և կարճ ժամանակում լայնորեն տարածվում⁸⁹։ Այս բոլորից հետո էլ, 1898-ին, ամսագիրը իր էջերը բացում է Կոմիտասի արդեն հիշատակված գրախոսականին։ Վերջինս, որ «Արարատ»-ում երբևէ հրատարակված երաժշտագիտական ամսնալույք հոդվածներից է, բացառիկ տեղ ունի մեր գրականության մեջ։ Այն հնարավոր չէ ընթերցել աշխատանքի մասին, ուշադրությունը սևեռելով նրանում շարադրված մտքերի սկզբունքային կողմի վրա, այն ամբողջապես ընդունում ենք որպես հեղինակի բացառիկ տաղանդի փայլատակունցներից մեկը. իսկ երբ խոսքը Եվմայանի շուրջն է, անվերջ տարվում ենք նրան պաշտպանելու խոնո ցանկությամբ։ Հոդվածում Կոմիտասը նախ, մեր երաժշտագիտության մեջ առաջին անգամ, բացահայտելով հայկական հիմնական ձայնաշարի քառյակային (կվարտային) կառուցվածքը (որ տեսական ինքնուրույն հարց է), Եվմայանի Պատարագը քննում է ըստ եղանակների փոխադրության (եկրոպական մոտաների), տաղաչափության, շեշտադրության, ձայնառության ու ներդաշնակության։ Նա ցույց է տալիս, օրինակ, որ «Այսօր մեռեալք» երգի (էջ 240) «կենդանացա» բառի եացս վանկը բնագրում c-des-c-b է, այնինչ Եվմայանը փոխադրել է՝ b-c-b-as, Ծարականի երգեցողությանը հատուկ երաժշտա-տաղաչափական հիմնական օրենքը (երկար վանկից հետո տվյալ տողը, հատվածը կոճատ թվով պարզ վանկերի օգնությամբ ընդմիջելը կամ վերջավորելը (Պատարագի արարողության մեջ «շատ փոփոխված և այլալված» է, որ շեշտադրության գլխավոր պահանջը (երգում համաձայնեցնել լեզվի ու երաժշտության քերականական ու իմաստային շեշտերը) «այս ձեռնարկում... ամեն տեղ պահված չէ», «ի կոյս վիճեն» մեղեդիում ձայնառությունը սխալ է պահված (fis-cis), եռաձայն արական խմբի համար նախատեսված «Մորմորոյ խորին»-ում ներդաշնակությունը չի համապատասխանում մեղեդիին, որովհետև «եղանակը բաղկացած է երկու moll քառյակից՝ a-h-c-d-e (f-g), որոնք ընդմիջվում են g-a-h-c dur քառյակով. ուրեմն պետք է ներդաշնակել ըստ այնմ», և որ «Պատարագի արարողության վերաբերյալ մի քանի կտոր բաց է թողած. մի քանի մեղեդի, Ավագ հինգշաբթիի սըր-բասացությունը, Ծննդյան և Զատնի թափորի «ավետիս»-ները, բոլոր տաղերը և մի քանի մանր բան»⁹⁰։ Այս և նման ճիշտ դիտողությունների կողքին, որոնք բոլորն էլ, ի դեպ, լույս Եվմայանին չեն վերաբերում, այլ նաև ընդհանրապես այն փաստին, որ «մեր եկեղեցական երգեցողության մեջ խիստ փոփոխման է ենթարկվել մանավանդ պատարագի արարողությունը» (ինչպես օրինակ տաղաչափության առկայության առկածը), Կոմիտասը անում է մի քանի ամսեղի նկատողություններ ևս Եվմայանի հաջող կերպով ներդաշնակած «Սուրբ սուրբ»-ի և «Քրիստոս ի մեջ մեր»-ի մասին, գտնում է, որ ձայնառության գրված մի շարք մեղեդիներում կան հնգյակի և ութնյակի գոգնեցաճ հաջորդություններ (բայց դրանք Եվմայանի մոտ, բոլոր դեպքերում ստացվել են երաժշտական նախադրում և հաջորդ նախադասությունների միջև, մի բան, որ թույլատրվում է հարմոնիայի մուլտիպլ դարձակալման խնդիրներում) և այլն։ Ու առավելապես այս կետով են ժամանակին վրդուկեցնել Եվմայանին, որ երևում է «Արարատ»-ի խմբագրությանը ուղղված իր կարճատև մամուլից էլ։ Բայց Կոմիտասը առհասարակ բարձր է գնահատել Պատարագը, միայն թե իր գրախոսականով ցանկացել է հասկացնել, որ հայոց Պատարագի արարողության մշակումը Եվմայանի կատարած թեկուզև հաջող ներդաշնակությամբ սպառված համարել չի կարելի։ Սրան համամիտ է եղել խմբագրությունը ևս, որը մուլտիպլ ոչ միայն ըստ արժանիւյն գնահատել է Եվմայանի Պատարագը, այլև ամեն կերպ աջակցել նրա տարածմանը, արձագանքել նրա ունեցած փայլուն հաջողություններին։ Այսպես, օրինակ, երբ 1906-ին Կ. Պոլսի Մայր եկեղեցում Գր. Մեմետյանի ղեկավարությամբ կատարվում է Եվմայանի եռաձայն Պատարագը, ամսագիրը իր հաճելի պարտքն է համարում այդ առթիվ հրապարակել տեղից ստացված հիմնալի մի հոդված⁹¹, որին արժեք ծանոթանալ այստեղ գեթ հատվածաբար, բայց տեղի աղության պատճառով զանց ենք առնում։

Եվ այսպես՝ «Արարատ»-ում նրա գոյության հիմնամյա շրջանում հրապարակված ու երգ-երաժշտության վերաբերող գյուղերը բաժանելով չորս խմբի, մենք համատեղակի ծանոթացանք դրանցից առաջին երկուսին։ Գ ու Դ խմբերին ևս անդրադառնալու առիթ կունենանք տակավին։ Մանավանդ որ Գ խմբի նյութերում կենտրոնական տեղը գրավում են Կոմիտասի հոդվածները, որի ծննդյան 100-րդ տարելիցը մշելու է շուտով համայն հայությունը։ Բայց և այն, ինչ բերվել է ընկնել վերևում, մեզ իրավունք է տալիս հաստատելու, որ «Արարատ»-ը երաժշտության հարցերով զբաղված մեր ամենաաչափ ընկնող ամսագրերից է, հարուստ, փոքր ու մեծ հաղորդումների թե կենսագրական ակնարկի, հրապարակախոսության, քննադատության թե գիտության բազմապիսի երևույթներով։ Նա իր էջերում պատասխարկված փաստաշատ մյուսերով մեծապես օգնում է գծելու անցած դարավերջի ու երաժշտա-հասարակական և գիտական մտքի զարգացման իրական պատկերը, որով և արժանի տեղ է գրավում հայոց երաժշտական մշակույթի պատմության մեջ։

⁸⁹ Հմմտ. մեր հոդվածը՝ Մակար Եվմայան, «Էջմիածին», 1958, Բ-Գ, էջ 55-57։

⁹⁰ Երգեցողությունը Ս. Պատարագի, «Արարատ», 1898, էջ 111-117։

⁹¹ Տաճկահայք, Եռաձայն Մայր եկեղեցով մեջ (Եվմայան և Մեմետյան), «Արարատ», 1906, էջ 518-523։

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ «ԱՐԱՐԱՏ» ԱՄՍԱԳՐԻ

(1868—1919)*

2768. [ՐԱՅՅՈՒՆ՝ Հակոբ Մելիք-Հակոբյանի հոգեհամալստան կատարումը Պատիվգրականի հայ եկեղեցում: Եկեղեցական կարգի խախտում. Րաֆֆու դիմակարը ծաղկապսակի մեջ եկեղեցում, առանձին սեղանի վրա դնելու համար, տեղի քահանային պատժի ենթարկելու մասին: Արարքը համարվել է անտիսակապառություն: 1889, էջ 64:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնականը» խորագրի տակ:
2764. ՅՈՒՅԱԿ վաճառելի մատենից գրատան տպարանիս ս. Էջմիածնի: 1889, № 4, 5, 9, 10, 11, 12, շակ. դարձերեսները:

2765. ԲԱՂՈՒԱԾ-Բ կոնդակաց Վեհափառ Հայ-

րապետի [Մակար] ազգիս արձակելոց լընթացս 1889 ամի: 1889, էջ 585—587, 672—686:

2766. ԲԱՂՈՒԱԾ-Բ յօրագրութեանց Սիմոնի: 1889, էջ 63—64, 121—123, 183—184, 238—240, 296, 587—588, 672—687:

2767. ԲՐԻՍՏՈՆԵԱՆ ու ժամանակը: [Բարոզ]: Թարգմ. Գ. Ե. Ա. [Գրիգոր եպիսկոպոս Աղափիրյանց]: 1889, էջ 241—252:

2768. [ՕՏԱՐԱՎԱՍԱՆ քրիստոնյաների, պապարություն ժամանակ, խաչերթալը լինելու պարտավորությունների մասին]: 1889, էջ 63:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնականը» խորագրի տակ:

1890

2769. ԱԶԳԱՅԻՆ: 1890, էջ 48—52, 273—278, 408—407, 472, 521, 576—581, 695:

2770. ԱՂՈԹ-ԲԻ ներգործութեան մասին: [Բարոզ]: Թարգմ. Եղիշե քահանայ Գեղամեանց: 1890, էջ 418—436:

2771. ԱՆՀԱՆԱՏՈՒԹԻՒՆ: [Բարոզ]: Թարգմ. Գ. Ե. Աղ. [Գրիգոր եպիսկոպոս Աղափիրյանց]: 1890, էջ 585—598:

2772. ԱՆՈՒԱԾ-Բ նուիրատուաց լաղազս վերադարձութեան Մայր Աթոռոյս սրբոյ Էջմիածնի: 1890, էջ 350—352:

2773. ԲՈՂՈՒԱԾ-Բ եւ Արեւելեան եկեղեցիք: [Բողոքական աղայությունների քաղվածներ արևելյան եկեղեցիների մասին և այդ տեսությունների քննադատություններ]: 1890, էջ 11—27:

Վերնագիրը՝ բովանդակությունից:

2774. ԲԵՐՍԻԷ [ԵՎԳԵՆԻՍ]:—Եղիա մարգարեի տեսիլը: [Բարոզ]: 1890, էջ 474—491:

Թարգմանիչը հայտնի չէ:

2775. ԲԵՐՍԻԷ [ԵՎԳԵՆԻՍ]:—Նուիրատուութիւնը ժողովը առաքելոց ժամանակ: [Բարոյախոսություն]: 1890, էջ 290—309:

Թարգմանչի անունը նշված չէ:

2776. ԲԵՐՍԻԷ [ԵՎԳԵՆԻՍ]:—Պօղոս առաքելի տեսիլը: [Բարոզ: Թարգմ.]: 1890, էջ 170—189:

Թարգմանիչը չի նշված:

2777. ԲԵՐՍԻԷ [ԵՎԳԵՆԻՍ]:—Ստրուկ Ոճեսիմոս: [Բարոզ]: Թարգմ. 1890, էջ 226—243:

Թարգմանչի անունը նշված չէ:

2778. ԲԵՐՍԻԷ [ԵՎԳԵՆԻՍ]:—Քանդարների առակը: [Բարոյախոսություն]: 1890, էջ 351—366, 1891, էջ 57—72, 118—129:

Թարգմանչի անունը նշված չէ:

2779. ԲԵՐՍԻԷ [ԵՎԳԵՆԻՍ]: Ֆրանսիացի աստվածաբան: Մահախոսական: 1890, էջ 218—219:

2780. Գ. Ա.:—Սուրբ Լուսավորիչ եւ Հայաստանեայց ս. եկեղեցի: [Հայ եկեղեցու առաքելական ծագման մասին]: 1890, էջ 114—129:

2781. ԴԵՕՒԼԻՆԳԵՐ [Իգնատիոս: Գերմանացի կաթոլիկ աստվածաբան: Մահախոսական]: 1890, էջ 217—218:

2782. ԷԲԵՐՏ: Գերգայական գաղափարները գիտություն հայեցակետից: [Փիլիսոփայության կապը բնական գիտությունների՝ ֆիզիկայի, մաթեմատիկայի, աստղաբաշխության հետ]: 1890, էջ 338—349, 366—386:

2783. Ս. ԷԶՄԻԱՇԻՆԻ մատենադարանը: 1889, էջ 219—221:

* Ծարուհակված «Էջմիածին» ամսագրի 1968 թ. №ՆՁ ԺԱ—ԺԲ-ից և 1969 թ. №ՆՁ Ա—Դ-ից:

[Հերքում «Արևելք»-ի № 1838 հոդվածին, Էջմիածնի մատենադարանը բարվոք վիճակում չգտնվելու մասին]:

2784. ԹԵՄԱԿԱՆ տեղեկագիր: [«Моск. перк. Вед.» առաջարկությունը թեմերի մասին պատմական-վիճակագրական տեղեկություններ տպագրելու մասին]: 1890, էջ 576—581:

2785. Ի ԶԳՈՒԹՈՒԹԻՒՆ: [Գանձակի ծխական ուսումնարանի ուսուցիչներին՝ հոգևոր իշխանությանը կողմից հայ դպրոցի ղեկավարության և ուղղության մեջ որևէ փոփոխություն չմտցնելու մասին]: 1890, էջ 162—167:

2786. ԻՏԱԼԻԱՅԻ զահաժառանգ, Նեապոլիս իշխան Վիկտոր Էմմանուելի այցը Հայաստան՝ Էջմիածին—Սևան—Էջմիածին: 1890, էջ 273—278:

Անվերնագիր՝ «Ազգային» խորագրի տակ:

2787. ԼՈՒԹՍԻՐԻ:—Մարդը եւ իր բնական ու բարոյական եակութիւնը: [Բարոզ]: Թարգ. Կ. սարկաւազ [Կարապետ Տեր-Մկրտչյան]: 1890, էջ 529—555:

Հեղինակի անունը՝ թարգմանչի ծանոթությունից:

2788. ԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆ Ի վարչութեան ճեմարանի: [Հնդուներության քննությունների մասին]: 1890, էջ 414—416:

2789. ԿԱՐԱՊԵՏ եպիսկոպոս Տեր-Գալստեանց:—[Մայր Աթոռի միաբան: Մահախոսական]: 1890, էջ 56:

2790. ԿԵՂԵՄԱԿՈՐԻ կեանքը: [Բարոյախոսություն]: Թարգմ. Գ. Ե. Ա. [Գրիգոր եպիսկոպոս Աղափիրյանց]: 1890, էջ 647—657:

2791. ԿՈՍՏԱՆԵՆԱՅ Յովսէփ:—[Ավագ քահանա՝ Ալեքսանդրապոլից: Մահախոսական]: 1890, էջ 111—112:

2792. ԿՈՒԿԻՈՑ նորաշէն ս. Աստուածածին եկեղեցու տղայոց միդասեան ուսումնարանի եռամեայ հաշիւը 1886 ամի և սեպ.: 1890, էջ 279—281:

2793. ՀԱՄԱՌՈՏ հաշիւ եղից և մտից եկեղեցական-ծխական ուսումնարանաց Հայոց Մօզդոկայ, լընթացս 1889/90 ուսումնական շրջանի: 1890, էջ 521—523:

2794. ՀԱՇԻԻ եղևմտից Հայոմեաց բարեգործական ընկերութեան Թիֆլիզում, սկսեալ 1 մարտի 1889 թ. ց 1 յունուարի 1890 թ.: 1890, էջ 407—408:

2795. ՀԱՇԻԻ եղից և մտից դրամոց եկեղեցական-ծխական երկրասեան երկսեռ ուսումնարանաց Հայոց Նոր-Բալազիտ քաղաքի վասն 1887—88 ուսումնական տարւոյ: 1890, էջ 281—284:

2796. ՀԱՇԻԻ եղից և մտից դրամոց եկեղեցական-ծխական երկրասեան երկսեռ ուսումնարանաց Հայոց Նոր-Բալազիտ քաղաքի վասն 1889/90 ուսումն. տարւոյ: 1890, էջ 523—524:

2797. ՀԱՄԱՍԱՐԱՄԻՏ լինելը: [Բարոյախոսություն]: Թարգմ. Գ. Ե. Ա. [Գրիգոր եպիսկոպոս Աղափիրյանց]: 1890, էջ 1—11:

2798. ՁԵՆՈՒՄԱՐՈՒԹՅՈՒՆ Մայր Աթոռում՝ ճեմարանի չորս շրջանակարտներ, որոնց թվում Սողոմոն Սողոմյան, ապա Կոմիտաս վարդապետ, սարկալագ ձեռնարկելու մասին]: 1890, էջ 472:

2799. ԺՈՒՂԱՐՈՒԹԻՒՆ տոմսին Օրբելեան: 1890, էջ 694:

2800. ՄԱԿԱՐ կաթողիկոս:—Շրջաբերական կոնդակ համոն Ռուսաստանի թեմական առաջնորդների, թեմական դպրանոցների ուսումնական մակարդակը բարձրացնելու համար արձակել բոլոր ուսուցիչներին և ապա նոր ընտրություն կատարել հմուտ և կրթված ուսուցիչներ ընտրելու համար]: 1890, էջ 411:

2801. ՄԱԿԱՐ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:—Շրջաբերական կոնդակ: Տ. Տ. Մակարայ սրբազնագույն կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց ի հրահանգությամբ թեմական առաջնորդաց վանք կառավարության եկեղեցական-ծխական ուսումնարանաց հայոց: 1890, էջ 409—[415]:

408-ից հետո էջերը համարակալված չեն:
2802. ՄԱԿԱՐ կաթողիկոս:—Օրհնության կոնդակ՝ Գրիգոր Բալանդուրյանցին, Ծավաքաթի եկեղեցու գանգակատունը կառուցելու համար: 1890, էջ 167:

2803. ՄԱԿԱՐ կաթողիկոս:—Օրհնության կոնդակ: Հայ և Ռուսաստանի հայաբնակ մի շարք գյուղերում եկեղեցական միության ծխական ուսումնարաններ, բացելու մասին]: 1890, էջ 53, 284, 409, 411, 583, 584:

2804. ՄԱՆԿԻՆԵԱՆ ՍԵՂՐԱԿ:—Միացեալ բաժանմունքներում առանձնելու եղանակ: [Դասավանդման մեթոդիկա]: 1890, էջ 615—625:

2805. ՄԱՆԿԻՆԵԱՆ ՍԵՂՐԱԿ:—Շարադրական վարժարաններ: [Լեզվի ուսուցման մեթոդիկա]: 1890, էջ 458—471, 499—516:

2806. ՄԱՆԿԻՆԵԱՆ ՍԵՂՐԱԿ:—Քերականական լուծում: [Լեզվի դասավանդման մեթոդիկայի մասին]: 1890, էջ 243—253, 810—828:

2807. ՄԵՄ Արխուայի գիտ: Նուիրատուությամբ յաղազս վերաշինության Մայր Աթոռու և Էջմիածնի: 1890, էջ 695:

2808. ՄԻ ԲԱՆԻ խոսք և Աթոռոյս վիճակի մասին: [Կապված ճեմարանի նյութական դրության հետ]: 1890, էջ 27—38:

Ամերկացի թանաքիական բաժնույն:
2809. ՄԻԱԲԱՆ [Տեր-Մկրտչյան Գալուստ]:—Խորենացու պատմության ուսումնասիրություն:—Հայկական: 1890, 567—576, 674—682, 1891, էջ 87—106, 147—155, 196—207, 277—284, 384—392, 447—448, 1894, էջ 22—26, 55—59, 89—94, 128—130, 154—158, 187—190:

2810. ՄՈՒՂԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՅՈՒՍԻԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ (Կարս):—Կարսի վիճակի հնությունների մասին համառոտ տեղեկություններ: 1890, էջ 47—48, 102—110, 155—162, 205—217, 254—264:

Բովանդ. ի տեղի լուսաբանի:—Անի:—Ա. Տեղադրություն Անույ:—Բ. Անույ մասին յիշատակություն:—Գ. Անիին տիրողները:—Անույ նշանաւոր հնությունները: Ա. Պարիսպ: Բ. Անույ դռները: Գ. Կամուրջներ: Դ. Ապարանք թագաւորաց: Ե. Ապուղարներ: Զ. Գրիգոր եկեղեցի: Զ. Առաքելոց եկեղեցի: Է. Միջնաշտարակ: Ը. Կաթողիկէ Անույ: Թ. Մատուռն և Հոփիսիսի: Ժ. Ս. Լուսաւորիչ:—ԺԱ. Ս. Փրկիչ եկեղեցի: ԺԲ. Մզկիթ: ԺԳ. Միջնաբերդ կամ Ներքին բերդ Անույ: Դ. Մաղաւս բերդ: Դ. Այւսման (Սկւժ): Դ. Բագնաւ (Լուզիշա): Ե. Ղօշավանք կամ Հռոմոսի վանք: Զ. Տաղար: Է. Կարմիր վանք կամ Ղլլլլլիլիս: Ը. Ուղուգու: Թ. Ծիրակաւան կամ Երազգաւորս: (Բաշ-Շորագեալ): Ժ. Արգինա: ԺԱ. Կարս: ԺԲ. Խծկօնից վանք կամ Բէշ-Քիլիսա:—Ա. Ս. Լուսաւորիչ: Բ. Ս. Ստեփաննոս: Գ. Ս. Սարգիս: Դ. Ս. Աստուածածին: Ե. Ս. Կարապետ մատուռն:

ԺԳ. Տիկոն: ԺԴ. Ս. Ստեփաննոսի վանք Ագարակու: ԺԵ. Մրէն (Ղարաբաղ): ԺԶ. Բագարան: ԺԷ. Կաղգուան: ԺԸ. Ղարաբաղ: ԺԹ. Վարդի հեր:

2811. ՅԱՂԱԿԱՍ անձնագրական: [Բարոզ]: Թարգմանություն: 1890, էջ 57—83:

Հեղինակը և թարգմանիչը նշված չէ:

2812. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ գործադիր-մնայուն լանձնատնային կտակին Յովսէփայ Իզմիրեանց: [Հայտարարությունը տրված է]: համար 81 յՁ 60-յնքեր ի Պատրիարքարանի Հայոց Կ. Պոլիս: 1890, № 1, 2, շալ. դարձերես:

2813. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ-Բ: [Երևանի թեմական դպրոցի հոգաբարձության՝ դպրոցի համար ուսուցիչներ և տեսուչ հրավիրելու մասին]: 1890, էջ 412—413:

2814. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ: [Թեմական դպրոցն ալարտած աշակերտների, ճեմարանի Ա լսարանը, ընդունելության պայմանների մասին]: 1890, էջ 413—414:

2815. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ: [Ծանփի գալտի Սեյարա գաղտում քահանա ձեռնադրելու և ուսուցիչ հրավիրելու մասին]: 1890, էջ 228:

2816. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ Տ., ՊԱՆՏՈՒԱԶԵԱՆՑ (Երևան):—Խմբագրության Արարատ ամսագրու: [Հոգաբարձուների ամսակ-հաշվետվությունը: Երևանի թեմական դպրոցի 50-ամյակի առթիվ շնորհավորական հեռագրեր, նվիրատվությունների ցուցակներ]: 1890, էջ 48—52:

2817. ՆՈՒՐԱՏՈՒԹԻՒՆ-Բ: [Երևանի Հակոբ Վարդանյան եղիազարյանց՝ Երևանի դպրոցներին և եկեղեցիներին, ինչպես և Էջմիածնի ճեմարանին և Մայր տաճարին]: 1890, էջ 695:

2818. ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԱԿԱՆ-վարչական լանձնատնային կողմից: [Միական-եկեղեցական ուսումնարանների կանոնադրության մի քանի հոդվածների մասին]: 1890, էջ 517—521:

2819. ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ-Բ: Հաղորածք կոնդակաց Վեհափառ Հայրապետի ազգիս արձակելոց յընթացս 1890 ամի: 1890, էջ 52—54, 167, 221—224, 284—286, 409—411, 524—527, 582—584, 696—699:

2820. ՍԵՐՈՎԱԷ Էպիսկոպոս Արարատեան, վաճառար Երեւակայ Ս. Կարապետի վանուց: [Մահախոսական]: 1890, էջ 188:

2821. ՍՏՐԿՈՒԹԵԱՆ վիճակը հին աշխարհում և քրիստոնեության ազդեցությունը նորա վերա: Թարգմ. Ս.: 1890, էջ 436—453, 491—498, 556—567, 598—615, 657—678, 1891, էջ 19—36, 72—87:

Բովանդ. Հին աշխարհի ստրկատիրությունը Քրիստոսի ծննդից առաջ:—Ստրկության բարոյական ազդեցությունը հին հասարակության վերա:

Հեղինակը նշված չէ:

2822. ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Հոգեւոր ճեմարանի Մայր Աթոռոյս և Էջմիածնի: 1889—90 ամի: 1890, էջ 625—646:

2823. ՏՕՆ կաթողիկէ և Էջմիածնի: 1890, էջ 406—407:

Վերագիրք՝ թովանդակությունից:
2824. ՔԱՂՈՒՄԵՔ յօրագրութեանց Սիմոն: 1890, էջ 54—55, 286—288, 411—412, 527, 567—576, 699—700:

2825. ՔԱՐՈՂԻՉ Բերսիէ [Եվգենիոս, ֆրանսիացի բողոքական քարոզիչ: Մահախոսական]: 1890, էջ 218—219:

2826. ՔՐԻՍՏՈՆԷԻ միայնություն: [Բարոյախոսություն]: Թարգմ. Նիկիշ քահանայ Գեղամեանց: 1890, էջ 129—144:

2827. ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ սրբադոյս միտոնի: Մանուցում: 1890, էջ 118, 169, 225, 289, 353, 417, 473:

2828. ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ սրբադոյս միտոնի: [Մայր Աթոռում, սեպտեմբերի 30-ին: Հանդիսության նկարագրում]: 1890, № 10, էջ 584-ից հետո, առանց էջաճամարի:

1891

2829. ԱԶԳԱՅԻՆ: [Խառը լուրեր]: 1891, էջ 164—166, 333, 449, 559—560:

2830. ԱՂՕԹԱԳԻՐՔ ըստ ժամակարգության Հայաստանեայց ա. եկեղեցու: Դասադրեալ և բացառորեալ ի Տէր-Յովհաննէս քահանայէ Մկրեան: Երկրորդ տպագրութիւն, սրբագրեալ և յանդիւս. տպագրութիւն. 3. Պաշտատեալ: 1891: [Տպագրութեան առթիւ: Նաև՝ մատենագիտական տեսութիւն]: 1891, № 11, հավելած, էջ Ա.—Բ:

2831. ԱՆՈՒՆԱՐՔ հոփրատուաց և քանակութիւնը հայաստից հոգա գրեց ի 19. Յուլի 1889 թիւ Շրջաբերականը ք. Արծ. Խաչ. Խաչատուր վարդապետի Կարապետեան փոխ առաջնորդի Ամենափրկչեան սրբոյ վանաց, որ ի Ջուղայ, յանուն վերանորոգութեան Մայր Տաճարի սրբոյ Էջմիածնի ի Նոր-Ջուղայ յԱմենատուր վան 1891 ի 12 փետրուար: Անուանը: 1891, էջ 393—394:

2832. ԱՆԵՏԱՐԱՆԻ դուռն անձուկ է: [Հարող]: 1891, էջ 285—305:

Առանց հեղինակի և թարգմանչի:
2833. ԲԵՐՍԻԷ [ԵՎԳԵՆԻՈՍ]:—Երկրի աղը: [Հարող խոստովություն]: Թարգմ. Ն. ք. Ն.: 1891, էջ 2—18:

2834. ԲԵՐՍԻԷ [ԵՎԳԵՆԻՈՍ]:—Հարստութիւն եւ աղքատութիւն: [Հարող]: Թարգմ. Ն. ք. Ն.: 1891, էջ 507—525:

2835. ԲԵՐՍԻԷ [ԵՎԳԵՆԻՈՍ]:—Հնազանդութիւն: [Հարող]: Թարգմ. Պ. Ա.: 1891, էջ 639—660:

2836. ԲԵՐՍԻԷ [ԵՎԳԵՆԻՈՍ]:—Յիտա Բրիտտոսի թագաւորական արժանիքը: Պատասխան է Ուենանին եւ Լե Տոլարտին: 1891, էջ 337—354, 396—417:

2837. ԲԵՐՍԻԷ [ԵՎԳԵՆԻՈՍ]:—Ունակույալ: [Հարող]: 1891, էջ 453—473:

Թարգմանիչը չի նշվում:

2838. ԳԵՐՄԱՆԱՅԻ գիտնական դոկտոր Բելքի կողմից Արեւմտահայաստանում սեպագիր արձանագրությունների հավաքման, վերծանման, ինչպես նաև լիմ անապատում հին հայկական ձեռագիր տեսած լինելու մասին: 1891, էջ 678—679:

Անվերնագիր՝ «Ազգային» խորագրի տակ:

2839. [ԵՄԱՅԻ] եպիսկոպոս Աստվածատրյանցիին Պարսկա-Հնդկաստանի առաջնորդ նշանակելու առթիւ Մակար կաթողիկոսի գրությունը Պարսից շահին ու ստորագրւած պատասխանները: 1891, էջ 164—166:

2840. ԵՐԵՄԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ կաթողիկոսի տեղակալ:—Ամենապատիւ Տեղակալ Ատենապետի Սինոդի Սրբոյ Էջմիածնի Սրբազան Երեմիա եպիսկոպոսն յարող տօնի անուանակոչութեան օգոստոսափառ կայարանոյ Ամենայն Ռուսաց հեռագրեաց նախարարին ներքին գործոց այսպէս: [Հեռագրի քննգիրը, նաև՝ պատասխան հեռագիրը]: 1891, էջ 561:

2841. ԵՐԵՄԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ կաթողիկոսի տեղակալ:—Հեռագիր Ամենապատիւ Տեղակալ Ատենապետի Սինոդի սրբոյ Էջմիածնի սրբազան Երեմիա եպիսկոպոսի առ Տէր նախարար ներքին գործոց ի պատճառս միջոցառման մեծի իշխանի Նիկողայ Նիկողայեւիչի երիցու: [Նաև պատասխան հեռագիրը]: 1891, էջ 333:

2842. ԵՐԵՄԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ—կաթողիկոսի տեղակալ:—Պետերբուրգ. պարոն նախարարին ներքին գործոց: [Հեռագիր թագաւոր կայսեր անվանակոչության առթիւ: Նույն տեղում պատասխան հեռագիրը]: 1891, էջ 635:

2843. ԹԵՄԱԿԱՆ պատգամաւորների ընտրութիւնը: [Կաթողիկոսական ընտրութեան ժամանակ, ըստ պիղծենիայի, յուրաքանչյուր թեմից մի-մի աշխարհական ներկայացուցիչ ընտրելու մասին: Նաև այդ առթիւ տրված շրջաբերական կանոնները պատգամաւորների ընտրության մասին]: 1891, էջ 671—676:

2844. ԹԻՅԼԻՉԻ հայտնեաց բարգ. ընկերութեան միջոցները: 1891, էջ 334—336:

2845. ԼՈՅՍ տեսալ եւ վաճառում է Մոսկուայում տպագրութեան Սոխալ ազգային լիակատար երգարանի առաջին հատորը: [Հայտարարություն]: 1891, էջ 508:

2846. ԵՄԱՆՈՒՅԻՆ ի վարչութեան ձեռնարանի: [Ընդունելության պայմանների մասին]: 1891, էջ 395—396, [453—454]:

Տեսուչ ձեռնարանի՝ Սարգիս եպիսկոպոս:
2847. ԵՄԱՆՈՒՅԻՆ: Ռուսմանական վարչական լանձնաժողովից: [Հրահանգներ]: 1891, էջ 337:

2848. ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ կարգադրություն՝ Սինոդի անդամ և Մայր Աթոռի գանձապահ Ներսէս եպիսկոպոս Խոյապետրոյանին Ռուսաստան աքսորելու մասին: 1891, էջ 532:

Անվերնագիր՝ «Պաշտօնական» խորագրի տակ: Տպագրական սխալ, էջ 532-ի փոխարեն պետք է լինի 632:

2849. ԺԱՆԱՆՈՒՄ հոգիով: [Հարող]: 1891, էջ 229—243:

Առանց հեղինակի և թարգմանչի:

2850. [ՄԱԿԱՐ] կաթողիկոս:—Օրհնության կոնդակ՝ Ալեքսանդրապոլի երկսեռ ուսումնարանի հոգաբարձությանը, քաղմալա ուսուցիչ Մկրտիչ Արաքսյանին, ցմախ տարեկան 300 ու արծաթով կենսաթոշակ նշանակելու մասին: 1891, էջ 168:

Անվերնագիր՝ «Պաշտօնական» խորագրի տակ:

2851. [ՄԱԿԱՐ] կաթողիկոս:—Օրհնության կոնդակ՝ Ալիխանյանց երայրներին, Գորիի հայոց ա. Աստվածածին եկեղեցու գալթում երկհարկանի շէնք կառուցելու առթիւ, ի նպաստ տեղի ծխական երկսեռ ուսումնարանի: 1891, էջ 167:

Անվերնագիր՝ «Պաշտօնական» խորագրի տակ:

2852. [ՄԱԿԱՐ] կաթողիկոս:—Օրհնության կոնդակ՝ Աստրախանի հայուհիաց խնամատար ընկերության կանոնադրության հաստատման առթիւ: 1891, էջ 167:

Անվերնագիր՝ «Պաշտօնական» խորագրի տակ:

2853. [ՄԱԿԱՐ] կաթողիկոս:—Օրհնության կոնդակ՝ Ջաքարիա Գրիգորյան Մերիանյանցին, իր հարուստ հանքային հավաքածուն ձեռնարանի թանգարանին նվիրելու առթիւ: 1891, էջ 167:

Անվերնագիր՝ «Պաշտօնական» խորագրի տակ:

2854. [ՄԱԿԱՐ] կաթողիկոս:—Օրհնության կոնդակ՝ Համգաչիման և Մեծ-Արիվալի գյուղում միջառաջան եկեղեցական ուսումնարան քացելու մասին: 1891, էջ 167, 168:

2855. [ՄԱԿԱՐ] կաթողիկոս:—Օրհնության կոնդակ՝ Պոլսի հայոց պատրիարքին, Պոլսում և հայ գալթներում մի խումբ քաղաքական հայ քանատրկյալների ազատության առթիւ: 1891, էջ 168:

Անվերնագիր՝ «Պաշտօնական» խորագրի տակ:

2856. [ՄԱԿԱՐ] կաթողիկոսի մահը 1891 թվի ապրիլի 16-ին: Արձանագրություն վեհափառ Հայրապետի մահվան առթիւ: Մակար կաթողիկոսի կենսագրականը, վերջին օծումն ու թաղման հանգիստությունը, դամբանականներ, ցավակցական հեռագրեր, նվիրապետական Աթոռներից, թեմերից, պետական ու պաշտոնական անձնավորություններից: 1891, № 4, հավելված, էջ Ա.—Լ.:

2857. [ՄԱՅՐ] Աթոռի ուսումնարանական հանձնաժողովի քաղաքատրյունը՝ «Նորին կայսերական մեծութիւնը 1890-ի մարտի 22-ին բարեհաճել է բարձրագոյնս հրամայել: Ռուսաց լեզուի, պատմութեան և աշխարհագրութեան Ռուսաստանի ուսուցիչներ և ուսուցչուհիներ Հայ-Լուսաւորչական եկեղեցական ծխական ուսումնարաններում պէտք է կարգով միայն սահմանեալ ուսուցչական արտօնութիւն ունեցող անձինք»: Մնացած առարկաների համար կաթողիկոսի թույլտվությամբ, 5 տարի ժամանակով: Հրաւ.

մանի ժամկետը լրանում է 1894 թվի մարտի 22-ին]: 1891, էջ 444:

Անվերնագիր՝ «Ազգային» խորագրի տակ:
2858. ՄԱՐՏԵՆՍԷՆ:—Քրիստոնեական բարոյագիտություն: 1891, էջ 207—210, 210—228, 244—267, 319—382, 384—388, 418—486:

Թարգմանի անունը նշված չէ:
2859. ՄԻՃԿԵՆԻՉ Յ. (փոխ վերատեսուչ): Նորին բարձր սրբազնության տեղակալի Առեմապետի լուսատրչական Հայոց Սինոդի էջմիածնի: [Պատասխան հեռագիր՝ թագավորի անվանակոչության առթիվ]: 1891, էջ 635—636:

2860. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ: Ծեմարանի վարչությունից: [1891 թվի փետրվարի 15-ին ճեմարանից դուրս գնացած ուսանողներին կրկին ընդունելու մասին]: 1891, էջ 452:

2861. ՆԱԽԱՆՁ: [Բարոյախոսություն]: Թարգմ. Գ. Ե. Ա. —Գրիգոր եպիսկոպոս Աղափիրյանց: 1891, էջ 169—182:

2862. ՆՈՒԻՐԱՏՈՒԹԻՒՆ-Է: Յաղագս վերանորոգության Մայր Աթոռի և լանում Սրբալոյս Մեռոնի: 1891, էջ 53—55:

2863. ՆՎԻՐԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ՝ Ավագ Թորոյա՛հ Ֆիլանդից Գևորգյան ճեմարանին և հայ դպրոցներին: 1891, էջ 631:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
2864. ՆՎԻՐԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ Մայր Աթոռի միաբանությունից, 1000 ուրիշ, ի նպատակ Ռուսաստանի սովյակներին: 1891, էջ 634:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
2865. ՆՎԻՐԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆ, Նունե Ղափարյանի՝ Ներսիսյան դպրոցին: Նվիրատվության նպատակով է՝ Ներսիսյան դպրոցի և Գ. ճեմարանի շրջանավարտների գիտական և պատմական արժեք ներկայացնող առաջին աշխատանքների հրատարակությունը: 1891, էջ 559—560:

Անվերնագիր՝ «Ազգային» խորագրի տակ:
2866. ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ-Է: Քաղոսածք կոնդակաց վեհապետ Հայրապետի ազգիս: 1891, էջ 56, 111—112, 187—188, 450—451, 561—562, 627—634, 680—695:

2867. ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ-Է: Քաղոսածք յօրագրությանից Սինոդի: 1891, էջ 12:

2868. ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ: 1891, էջ 474—481, 491—494, 526—546, 581—605, 660—668:

Բովանդ.՝ Պետություն և արդարություն:—Ազգային պետություն:—Դասակարգեր:—Քրիստոնեայ պետություն:—Հեթանոսություն և հրեություն Քրիստոնեայ պետության մեջ:—Պետություն և քաղաքական հասարակություն:—Պետություն և հասարակական բարոյականություն:—Իրատուների խախտումն և պատիժ:—Մահապատ պատիժ:

Հեղինակի և թարգմանի անունը հայտնի չէ:
2869. ՄԱԼԱԿ արեղա Ամատունուն, Մայր Աթո-

ռի դիվանատան կառավարիչ նշանակելու մասին]: 1891, էջ 164:

Անվերնագիր՝ «Ազգային» խորագրի տակ:
2870. ՄԱՐՏԻՆՈՒՆ՝ Որոշումը՝ «Արարատ» ամսագրի աշխատակից Պետրոս Միմոնյանցին աշխատանքից ազատելու մասին: Այս առթիվ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանցի բացատրությունը: 1891, էջ 681—691:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
2871. ՄԱՆՈՒԹԻ Որոշումը՝ Ռուսաստանի բոլոր կոնսիստորիաներին և հոգևոր կառավարություններին Ռուսաստանի ներքին 20 նահանգների բնակիչներին օգնություն հասցնելու և հանգանակություն կազմակերպելու համար: 1891, էջ 681:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
2872. ՄԱՆՈՒԹԻ Որոշումը՝ Սահակ արեղա Ամատունուն մատենադարանապետ նշանակելու մասին]: 1891, էջ 694:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
2873. ՏԱՏԻՉԵՆԻ ԿՈՄՍ:—(Գեներալ լեյտենանտ կառավարչապետի օգնական): ՄԻՃԿԵՆԻՉ Յ.—(Փոխ վերատեսուչ): Նորին բարձր սրբազնության Տեղակալի Առեմապետի Սինոդի սրբոլ էջմիածնի: [Պատասխան հեռագիր՝ թագավորի անվանակոչության առթիվ]: 1891, էջ 561—562:

2874. ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Գեորգեան ճեմարանի, ա. էջմիածնի: 1891, էջ 606—627:

Բովանդ.՝ Գեորգյանի Սարգիս սրբազանի ճառը:—Սաղաթելեանի ներկայացրած տեղեկագիրը:—Ցուցակ ճեմարանի դասարանների աշակերտների թուի ըստ դասարանների և բնակության տեղերի:—Ուսուցիչների և ճոցա աւանդած առարկաների ու դասերի թուի ցանկը:—Ս. Լ. Մանուելեանցի (ճառը):

2875. ՏԻԳՐԱՆ Ծառնազարեան: Օրոշեցի: Ծեմարանի ուսանող: Մահախոսական: 1891, էջ 507:

2876. ՏՕՆ օրերին վաճառականությունը դադարեցնելու մասին: Թարգմ. ***: 1891, էջ 552—558:

2877. ՃՅՈՒՑԱԿ Հայերեն ձեռագրաց կայսերական Մատենադարանի ի վիճակ, կազմեց Զ. Յակովբոս Տաշեան, Մխիթարեան ուխտեն: Գրքի առաջման մասին, նաև՝ մատենագիտական տեսությունը: 1891, էջ 677—678:

Անվերնագիր՝ «Ազգային» խորագրի տակ:
2878. ԲՐԻՍՏՈՆԵՆԻԹԱՆ Երաքերությունը դեպի քաղաքակրթությունը: [Բարոյ]: Թարգմ. Ս. Ե. Ս.: 1891, էջ 563—581:

2879. ՅԱՐԱՐԱՐ:—Տիեզերական հարք: Թարգմ. ռուս. Յուսիկ վարդապետ Մովսիսեան: 1891, էջ 157—164, 188—195, 267—277, 304—319, 495—506, 547—552:

Բովանդ.՝ Ս. Գրիգոր Նազիանզացի:—Կրթություն և մանկություն Գրիգորի:—Սուրբ Գրիգոր և մեծն Բարսեղ:—Սուրբ Գրիգոր և ուրաջող Յուսիսեան:—Մեծ բարեկամների միջև գծություն:—Գրիգորը Նազիանզում և Սելեուկայում:

1892

2880. ԱԶԻ: [Հովսեփ Իզմիրյանի կտակի՝ Սահակ-Մեսրոպյան մրցանակաբաշխության հանդեսի կատարման ժամկետի մասին]: 1892, էջ 679, 770, 851, 1026:

2881. ԱԹԱԷԳԵՆԱՅ ՅՈՎԱԷԹ:—Ոռոգման հարցը Երեւանում ճահանգում: 1892, էջ 240—250:

2882. ԱՄԵՆԱՅՆ Հայոց կաթողիկոսի ընտրությունը էջմիածնում: [Երթման Հայրիկի: Ազգային եկեղեցական ժողովի գումարում, ընտրյալների ցանկի կազմություն, պատգամավորների ցուցակ, ընտրության հանդիսություններ Մայր տաճարում, շնորհավորական հեռագրեր]: 1892, էջ 448—472:

2883. ԱՇԿԵՆԱՆ ԽՈՐԷՆ ՊԱՏՐԱՐԱԿ Կ. ՊՈԼՍԻ:—Պատրիարքական կոնդակ: [Օսմանյան կառավարության հանդեպ հայ ժողովրդի հավատարմության գագաթնակետի մասին և դատապարտության խորք ազգային եկեղեցական կյանքը խանգարողների դեմ]: 1892, էջ 49—53:

2884. ԲԵՐՍԻԷ [ԵՎԳԵՆԻՍ]:—Այրիք և նրա կատարելա տուրքի մասին: [Բարոյ]: Թարգմ. Խորեն քան. Խանգաղեանց: 1892, էջ 493—510:

2885. ԳՐԻԳՐԻՍ ԿԱՌՈՂԻԿՈՍ:—Հան պիտանի Գրիգորիսի կաթողիկոսի:—Այ ինչ Գրիգորի: [Հնագիր: Հրատարակություն Արշակ Տեր-Միքելյանի,

հանված մագաղաթյա հին գրչագրից]: 1892, էջ 1096—1099:

Սկ. 1. Ի՞նչ լույս և լույս, զի՞նչ լույս...

Սկ. 2. Տեսակը իմաստից գիտություն...

2886. ԳԵՕՂԻՆԳԵՐ [ԻԿՆԱՏԻՍՈՒՄ].—Դեռլինգերի մամուլները եւ լայտարարությունները վատիկանի հրովարտականների մասին: Ռուս թարգմանչի լատիշաբանը: Հրատարակչի լատիշաբանը: Թարգմ.՝ ռուս.՝ Սկեբանցի Զուբարեան և Յակոբ Խաչվանքեան: 1892, էջ 283—323, 385—409, 573—610, 681—709, 777—789:

2887. ԵՐԶՆԿԵՆՆՑ ԳՐԻԳՈՐԻՍ.—Դասաւանդման խորհուրդներ: [Տարբեր աւարկաների գծով. մեթոդական ցուցումներ]: 1892, էջ 638—659, 728—747, 788—815, 875—882, 990—998, 1059—1072:

2888. ԶԱՐԳԱՐԵԱՆՑ Մ.:—[Բժիշկ]: Խղերի մասին: 1892, էջ 531—548:

2889. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ Ժախք Մայր Աթոռոյ 1889—1891 թթ.: 1892, էջ 190:

2890. [ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ], 1892 թվի հունվարի 6-ին, ջրորհների ժամանակ, Կուր գետի վրա կառուցված ժամանակակից կամրջի փման մասին]: 1892, էջ 58—59:

Անվերնագիր՝ «Ազգային» խորագրի տակ:

2891. [ԻՆՊԱՍՏ Հաղարծին վանքի կալվածական ծախքերի, Լարաբաղի կոնխատորիայից պահանջվում է 400 ռուբլի]: 1892, էջ 67:

Անվերնագիր՝ «Պաշտօնականը» խորագրի տակ:

2892. [ԻՆՖԼՈՒԷՆՑԻԱՆ] հիվանդության համաճարակը Մայր Աթոռում և ճեմարանում: 1892, էջ 66:

Անվերնագիր՝ «Ազգային» խորագրի տակ:

2893. [ԿԱՌՈՂԻԿՈՍՄԱԿԱՆ ընտրության առթիվ Սինոդի դիտողությունները մի շարք թեմերի աշխարհական պատգամավորների ընտրության հարցի առթիվ]: 1892, էջ 484—487:

Անվերնագիր՝ «Պաշտօնականը» խորագրի տակ:

2894. ԿԱՌՈՂԻԿՈՍՄԱԿԱՆ ընտրություն: [Խորհրդանշաններ]: 1892, էջ 383—384:

2895. [ԿԱՌՈՂԻԿՈՍՄԱԿԱՆ ընտրության առթիվ, պատգամավորների ընտրությունները տեղայնացնելու մասին]: 1892, էջ 55—57:

Անվերնագիր՝ «Ազգային» խորագրի տակ:

2896. [ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ժողովի գումարումը Մայր տաճարում, Խորհրդանշանները կաթողիկոսության թեմանում առաջադրելու առթիվ]: 1892, էջ 487—488:

2897. ՀԱՆԴԻՍ Սահակ-Մեսրոպեան մրցանակաբաշխութեան: [Կ. Պոլսում, Լալաթիայի խորհրդարանում]: 1892, էջ 660—663:

2898. ՀԱՇԻԻ եղից և մտից դրամոց եկեղեցական ծխական երկդասեան երկսեռ ուսումնարանաց Հայոց Նոր հայագիտ քաղաքի վրան 1890—91 ուսումնական ամի: 1892, էջ 755—756:

2899. ՀԱՇՈՒԵԿՇԻՍ: Համառոտապես կազմեալ վասն մտից և ծախսոց Մ. Փրկիչ եկեղեցոյ Ախլցխայի լընթացս 1891 ամի: 1892, էջ 919—921:

2900. [ՀԱՇՎԵՏՈՒՑԱԿՆԵՐ ա. Էյմիածնի վանքի տնտեսության գանձազան ճյուղերի վերաբերյալ՝ ճեմարանի, վեհարանի, տպարանի, գումանցի և եկամտի արդյունքների]: 1892, էջ 190:

2901. [ՀԵՆՈՒԳԻՐ Մայր Աթոռին Ռաֆայել Պատկանյանի մահվան և թույլտվություն նրա դին Նոր-Նախիջևանի ա. Խաչ վանքի գավթում թաղելու մասին]: 1892, էջ 756:

Անվերնագիր՝ «Ազգային» խորագրի տակ:

2902. ՀԵՆՈՒԳԻՐՆԵՐ: Տէր տեղակալի [Երմիա եպիսկոպոս] ուղարկած հեռագիրը Պետերբուրգ ներքին գործերի պ. նախարարին: [Պատասխան հեռագիր]: Կովկասեան կառավարչապետի գրութիւնը Տէր տեղակալին 28 դեկ. 1891 ամի Ն 11965: [Թա-

գուհի կապեր ծննդյան տոնի առթիվ]: 1892, էջ 84:

2903. [ՀՈԳԵՀԱՆԳԻՍ Գևորգ Դ-ի գերեզմանի վրա]: 1892, էջ 550—556:

Անվերնագիր՝ «Ազգային» խորագրի տակ:

2904. [ԾԵՄԱՐԱՆԻ 18-րդ տարեդարձի տոնակատարություն]: 1892, էջ 900—919:

Անվերնագիր՝ «Ազգային» խորագրի տակ:

2905. ՄԱՀԱՏՈՒՑԱԿ: Հանգեալ ի Տէր Մկրտիչ արքեպիսկոպոս հարամեանց: [Մահախոսական]: 1892, էջ 85—86:

2906. ՄԱՄԱՐԵՆ եպիսկոպոս Սահասարեան [Մահախոսական]: 1892, էջ 768:

2907. [ՄԱՅՐ Աթոռ: Երուսաղեմ 607 ռ. գանձանակադրամ ուղարկելու մասին]: 1892, էջ 68:

Անվերնագիր՝ «Պաշտօնականը» խորագրի տակ:

2908. [ՄԱՅՐ Աթոռ: Հաշվապահական տվյալներ ֆինանսական վիճակի մասին]: 1892, էջ 67:

Անվերնագիր՝ «Պաշտօնականը» խորագրի տակ:

2909. [ՄԱՅՐ Աթոռ: Սինոդի քննարկումը՝ տեղակալ Երեմիա եպիսկոպոսի և Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձության գրադրությունները՝ կապված ռուսաց լեզվի երկու ուսուցիչների արձակման խնդրի հետ]: 1892, էջ 68—78:

Անվերնագիր՝ «Պաշտօնականը» խորագրի տակ:

2910. ՄԱՀԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ գրադարան: 1892 թ. յունուարից լույս է տեսել Մոսկուայում պ. Յովհաննես հարխոյարեանցի տպարանից: [Երկհատուրյակ]: 1892, № 1, Եպլ. էջ 4:

2911. МАПП Н. Ю. «Из летней поездки в Ар-мению»: [Գրքի առաջումը խմբագրությունում. Անս մատենագիտական տեսություն: Գրքին կից՝ Ներսես Գրչի կամ Սահմանի Խորենացու օրինակի բաղդատությունը Թիֆլիսի հրատարակության տպագիր օրինակի հետ]: 1892, էջ 66:

2912. ՄԻ համառոտ պատասխան: [Թիֆլիսի հայ թերթերին, խնամիական 5-րդ ատիճանի պատկառության մասին Սինոդի որոշման առթիվ: Նաև Մայր Աթոռի տնտեսական հաշիվների մասին]: 1892, էջ 1008—1009:

2913. ՄԻԱԲԱՆ. —ՏԵՐ-ՄԿՐՏԵԽԱՆ ԳԱՆՈՒՍ): Անանիա Նարեկացի: Ժ-րդ դար: [Բնագիր: Ուսումնասիրություն]: 1892, էջ 1—18:

Բնագիր՝ Երանդու հար Մանգիայի գիր խոստովանութեան լաղազս տուտ կարծեացն որ վասն ճորա: էջ 6—18:

Սկ. Որպես զի ծանցի իմոց բանց ճշմարտութիւն որոց կամցինք ներհում լինել լաւագոյն մտածութեամբ բովանդակ իմանալ զհաւատիս հաւատոց իմոց...

Ուսումնասիրողի կարծիքով այս թուղթը սխալմամբ վերագրվել է Անանիա Ժիրակացուն, մինչդեռ նա Անանիա Նարեկացու գրվածքն է՝ ուղղված Անանիա Մոկացի կաթողիկոսին, որի մեջ Նարեկացին դատապարտում է թոնդրակեցիներին և հարկ է համարում դնել իր հավատի խոստովանությունը հապաղույց իր ուղղափառության:

2914. ՄԻԱԲԱՆ. —ՏԵՐ-ՄԿՐՏԵԽԱՆ ԳԱՆՈՒՍ): Արմատիքեան ճոր բեռնագիր: [Գտնված Սարգսրապատում, մի գյուղացու ձիաբանների պատի մեջ: Նոր գտնված արձանագրության և Արմատիք բառի ստուգաբանության մասին]: 1892, էջ 423—427:

Բեռնագրի բնագիրը էջ 555:

2915. ՄԻԱԲԱՆ (ՏԵՐ-ՄԿՐՏԵԽԱՆ ԳԱՆՈՒՍ): Գիրք հերձուհաց: [Բնագիր: Ուսումնասիրություն]: 1892, էջ 91—114:

Բնագիր՝ [Ձեռագիր. Մայր ցուցակ № 2005]: Հերձուհացը երևելիք այսպիսի են եւ այսուհի, զոր սերմանեաց սատանայի ի մարդիկ: էջ 98—114:

Սկ. Բարբաբիմոսք որ կոչին խոմադուք, սկըսեալ, յնդամայ մինչև ի Նոյ, զի ոչ գոյր առաջնորդ և ամենայն ոք ըստ կամաց իւրոց գնալու...

2916. ՄԻԱԲԱՆ (ՏԵՐ-ՄԿՐՏՅԵԱՆ ԳԱՆՈՒՍ): Խոսքովի թարգմանիչ: (Հինգերորդ դար): [Ուսումնասիրություն: Բնագիր]: 1892, էջ 275—282:
Բնագիր՝ Արտասանություն Խոսքովի թարգմանիչի մեծամասնությամբ Դարի եւ Գողիարդու: էջ 280—282:

Սլ.՝ Պատերազմական հանդիսից գումարք միշտ ահա երիւք այտքիւք զանազանութեամբք յաւետացեալ...

Ըստ հոդվածագրի ձեռագրի հեղինակը Ղազար Փարպեցու հիշատակած Խոսքովի թարգմանիչն է, որը եղել է Խորենացու ընկերներից և մահացել է նրանից հետո:

2917. ՄԻԱԲԱՆ (ՏԵՐ-ՄԿՐՏՅԵԱՆ ԳԱՆՈՒՍ): Նոր ծածկագիր նամակներ: [18-րդ դարի Դավիթ-Դանիելյան վեճերի առթիվ Ներսես Աշտարակեցուն գրած ծածկագիր նամակները և այդ նամակների ուսումնասիրությունները]: 1892, էջ 191—199:

2918. ՄԻԱԲԱՆ (ՏԵՐ-ՄԿՐՏՅԵԱՆ ԳԱՆՈՒՍ): Մարդաբանական քննության վերծանություններ: 1892, էջ 663—665:

2919. ՄՈՒՐԱՆԵԱՆ ԳԵՈՐԳ դպիր:—Мандиан С. Материалы к первоначальному устному усвоению Русской речи и с помощью ее к изучению русской грамоты. Сост. С. Мандиан. 1886: [Գրախոսություն]: 1892, էջ 883—899, 1893, էջ 162—167:

2920. [ՅԱԼԹԱՅՆԻՍՆԱՅ]՝ աղթություն հաստատելու և «Հոգատար ընկերությունն Հայոց Յալուսի» ընկերությունը կաթողիկոսի կողմից հաստատելու մասին]: 1892, էջ 258:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:

2921. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ: [Գ. Ճեմարանի ընդունելության պայմանների մասին]: 1892, էջ 570—571, 677—678, 770:

Ստորագր.՝ Ճեմարանի տեսուչ Արիստակես Եպիսկոպոս:

2922. [ՆԵՐՍԵՍ Ե կաթողիկոսի նամակը գրված 1818 թվին Թիֆլիզի՝ Խաչատուր Բեկ Շահնազարյանցին:—Երիտմ կաթողիկոսի կողակեր՝ գրված 1825 թվին Դավիթ Խան Մելիք Շահնազարյան Օսմանյանյանցին]: 1892, էջ 974—989:

Անվերնագիր՝ «Պատմական» բաժնում:

2923. [ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ և Բեսարաբիայի կոմսիտորիայի ինժեռները՝ Յալթայում հայ գաղթականների համար աղոթատուն բացելու վերաբերյալ]: 1892, էջ 253:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» բաժնում:

2924. ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԱԿԱՆ վարչական լամբանաժողովի կարգադրություններ:—Արձանագրություններ:—Որոշումներ: 1892, էջ 770, 673—678, 843—850, 926, 1025:

2925. ՊԱՏԿԵՐ ընդհանուր մտից և ելից գումարաց թեմական դպրանոցի Նոր-Նախիջևանայ և Բեսարաբիայի վիճակի հայոց քաղաքի ի հաշուեմատներից հոգաբարձության նորին և տեսչության վաճառ 1890—91 ուսումն. աճին: 1892, էջ 47—49:

2926. ՊԵՍԱԿՈՎՍԿԻ: Բազմամեայ և երջանիկ կեանքի պայմանները: (Ըստ Պետակովսկու): Անելի ընդարձակ և սրբագրած (Ինտելիգենցիայի ֆիզիկական աշխատությունը բժշկական տեսակետից առնուած): Թարգմ. Գ. Մուրադեան: 1892, էջ 816—834:

2927. ՌԱՅԱՅԷԼ ՊԱՏԱՆԵԱՆ: [Մահախոսական]: 1892, էջ 769:

2928. ՌԷՎԻԻ ԷԼԻՋԷ: Լազիստան, Հայաստան եւ Բուրդիստան: [Հատվածներ հեղինակի «Նոր ընդհանուր աշխարհագրություն» գրքից: Թարգմ. ֆրանս.՝ Միսրան—Տեր-Մկրտչյան Գալուստ]: 1892, էջ 115—188, 218—239, 326—346, [847—854 թարգմանի ծանոթությունները] 410—422, 521—530, 611—637, 710—727, 780—797:

2929. ՍԱՂԱԹԵԼԵԱՆ Յ.—(Ճեմարանի տեսչի օգնական): Հայերի և պարսիկների մեջ կրօնական

ընդհարման պատճառները և նոցա կրօնական խտրության հետեւանքը երկու ազգերի ապագայի վերաբերմամբ: [Ճառ արտասանված Վարդանանց տոնի առթիվ]: 1892, էջ 170—177:

Հեղինակի անունը համված է հոդվածի նախաբանից:

2930. [ՄԻՆՈՂԻ] գրագրությունը Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձության հետ, տեսչի իրավասությունը ճանաչելու հարցի շուրջը: 1892, էջ 68—78:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:

2931. [ՄԻՆՈՂԻ] թույլատվությունը Երևանի Համաբարձու Եղիազարյանցին իր ծախքով Շաղկաձորում կեչատիսի վանքի տանիքը երկաթյա թիթեղով կամ սրբատաշ քարով նորոգելու մասին: 1892, էջ 768:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:

2932. [ՄԻՆՈՂԻ] որոշումը Ազգիքմանցի պաճեւտի պարույշիկ Մկրտիչ Երեմյանցի պապի մասին Եղիազար Սիմոնյանի հետ ազգականության 5-րդ աստիճանում: Այդ առթիվ Սիմոնի պարագրաֆությունը: 1892, էջ 865—880:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:

2933. [ՄԻՆՈՂԻ] որոշումը՝ 5-րդ աստիճանի պրակների թույլտվության մասին: 1892, էջ 762—763:

2934. [ՄԻՆՈՂԻ] որոշումը՝ Մայր Աթոռում 7 ժապավիճակ մատյաններ հաստատելու մասին: Մայր Աթոռի տնտեսական գործունեության համար: 1892, էջ 251:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:

2935. [ՄՍԲԱՆ] Շահադիզյանի մանկավարժական, գրական-գործունեության 30-ամյակը կատարելու մասին: 1892, էջ 177:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:

2936. [ՍՈՒԼԹԱՆԻ] նվերը, չորս հարյուր ոսկի, նոր տարվա առթիվ. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանին: 1892, էջ 55:

Արտատպված «Արևելք» թ. 2883:

Անվերնագիր՝ «Ազգային» խորագրի տակ:

2937. [ՍՈՒՔԻՍԱՆ] եպիսկոպոս Պարսեանցի և Ներսես եպիսկոպոս Խոյալեղդյանի աքսորման պատճառների և այդ առթիվ հայ մամուլի արձագանքների մասին: 1892, էջ 139—170:

Անվերնագիր՝ «Ազգային» խորագրի տակ:

2938. ՍՏԵՓԱՆՈՍ եպիսկոպոս Մխիթարեան: [Մահախոսական]: 1892, էջ 767:

2939. ՍՐԱՊԵՆՆ Կ. Վ.—Ի Շամախի: Ընթերցումը սրբյ Անտ որ ըստ Ղուկ. Է. 36—Ը. 25, Ը. 26—57. Թ. 1—27: [Քարոզ]: 1892, էջ 857—874, 929—948, 1029—1048:

2940. [ՎԵՃ Սիմոնի] և Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրանոցի հոգաբարձության միջև կաթողիկոսի տեղապահական հարցի շուրջը: 1892, էջ 59—65:

Անվերնագիր՝ «Ազգային» խորագրի տակ:

2941. [ՎՐԱՍՏԱՆԻ] հայոց թեմի 42 պատգամավորների բողոքագիրը բարձրագույն ատյանին՝ թեմի առաջնորդի և Սիմոնի դեմ, պատգամավորների ընտրությունների բեկամման առթիվ: 1892, էջ 855—865:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:

2942. ՏԵՂԵՎՈՂԻ: Ընթացից Նոր-Նախիջևանայ և Բեսարաբիայի թեմական դպրանոցի վաճառ 1890—91 ուսումնարանական աճին, տունայ խորհրդարանի հոգաբարձուաց ի տեսչի նորին ի Գալուստ Կարապետեան շարիխեան: 1892, էջ 27—46:

Նույն տեղում՝ ծուցակ թույլ աշակերտաց թեմական դպրանոցի ըստ դասարանաց վաճառ 1881—1891 տասնամեայ ընթացից:—Ծուցակ թույլ աշակերտաց... ընթացա: 1890—1891 ուսումն. աճին:

2943. ՏԵՐ-ՄԻՔԷԼԵԱՆ ԱՐԾԱԿ:—(Փարիզ): Ասողկալ պատմության «Կորած» գլուխները: Գլ. Ե.

Յալմէ պատմագրէ-յաղագա Ամիրմուսնեացն տաճկաց: Գլոխ Զ.՝ [վերնագիր չունի: Բնագիր: Ուսումնասիրություն: Գտնվել է Փարիզի ազգային գրադարանում]: 1892, էջ 748—754:

Ալ. Գլ. Ե. Որպէս յառաջն սասցաք՝ ի ԿԸ (=619) թուականին երևեցաւ Մահմէտ ժադգարէ տաճկաց...

Գլ. Զ. Կայսերք Յունաց ի Կոստանդինոսէ և այսր, անուանք ի ժամանակն ճոցին:

2944. ՏԵՐ-ՄԻՔԷԼԵԱՆ ԱՐՇԱԿ:—Թովմա Մեծփեցու յիշատակարանը: Հրատարակեց իւր յառաջաբանով Կ. Կոստանդանք: Թիֆլիզ Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի տպարան. 1892: [Գրախոսություն]: 1892, էջ 1090—1096:

2945. ՏԵՐ-ՄԻՔԷԼԵԱՆ ԱՐՇԱԿ:—Կոնստանդին Ա կայսրիկոսի մի թուղթն առ Հէթում թագաւորը: [Բնագիր. հրատարակչի տողատակի ծանոթություններով: Կոնստանդին կայսրիկոսի և Հոռմի պապի միջև կատարված թղթակցությունները դավանաբանական հարցերի շուրջը: Համեմատություն էջմիածնի մատենադարանի նշանավոր մի քանի ձեռագրերի հետ]: 1892, էջ 944—978, 1044—1058:

Ալ. [էջ 946]: Թուղթ տեառն Կոստանդեայ կայսրիկոսին Հայոց, գոր գրեաց առ Հէթում թագաւորն ի յատուածապահ դղեակէն Հոռմիլայէ ի մայրաքաղաքն Սիւս: Պատասխանի թղթին որ ի պապէն Հոռմիլայէ քերաւ առ թագաւորն Հէթում ի ձեռն յիկատին [պատուիրակ, դեսպան] որ կոչի Տիմանջ ի թուին Հայոց ՈՂԷ...:

2946. ՏՐԱՊԷԶՈՆԻ Զեֆանոզ Կոսմիյա հայ գիւղորէից սովորութիւններ ու բառապաշար: 1892, էջ 428—447:

Ստորագր.՝ ***

2947. ՔԱՂՈՒՍԺՔ Սիմոն օրագրութիւններից:

1898

2952. ԱԶԳԱՅԻՆ: 1898, էջ 77—92, 184—196, 280—285, 357—371, 472—474, 578—588, 644—648, 780—782:

2958. ԱՄԱՇԵԲԵՐՏԻ. հայ քննչության դեպի Ռուսաստան պատրաստվող գաղթի, և քուրդ՝ «Համիդիե» գնդերի կողմից նրանց թալանելու մասին]: 1898, էջ 579—580:

Անվերնագիր՝ «Ազգային» խորագրի տակ:

2954. ԱՂԷՔԱՆԱԿԻ Երրորդ կայսր և ինքնակալ ամենայն Ռուսաց: Բաթրմազյոն հրովարտակ տունայանուն ծաղրագոյն պատրիարք կայսրիկոսին Մկրտչի: [Խրիչման: Երեք հրովարտակ՝ կայսրիկոսի հաստատման, ադամանդյա խաչ կրելու և Ալեքսանդր Նեվսկու շքանշան պարգևելու մասին]: 1898, էջ [585—587]:

2955. ԱՐՇԱԿ Տեր-Միքելյանի ծանոթագրություններով, Սամվել քահանա Անեցու պատմության հրատարակման մասին: Հրատարակության են պատրաստվում նաև Սոկրատի պատմությունը, ձեռագրի համեմատությունը՝ Փարսադան Տեր-Մովսիսյանի, և Եղիշեի ամբողջ մատենագրությունը]: 1898, էջ 92:

Անվերնագիր՝ «Պաշտօնական» խորագրի տակ:

2956. ԲԵԼՔ ՎՈՂԴԵՄԱՐ:—Մանապրհորդութիւն Հայաստանում և Քուրդիստանում: Թարգմ. գերմ. Ֆ.: 1898, էջ 428—447, 524—551:

Բովանդ.՝ Երեանցի մինչև Իզդիր:—Իզդիրից մինչև Տաճկական սահմանը:—Տաճկական սահմանից մինչև Բալազն:—Բալազնից մինչև Դիադին: Հեղինակի անունը հանված է թարգմանչի ծանոթությունից:

2957. [ԲԵՆՈՒՆԻ համալսարանի աստվածաբանության պրոֆեսոր Հատմակի, հոռմական աշխարհում դարբնված «հավատամբ»-ի անհարգատուության վերաբերյալ, գրքուկի մասին]: 1898, էջ 285:

Անվերնագիր՝ «Ազգային» խորագրի տակ:

1892, էջ 67—83, 251—272, 355—380, 472—589, 556—569, 668—673, 757—766, 885—842, 922—925, 1010—1024, 1110—1119:

2948. [ՕՍՄԱՆՅԱՆ կառավարության պահանջը՝ հայ եկեղեցական գրականությունը գրաքննադատության ենթարկելու վերաբերյալ և այդ առթիվ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի վերաբերմունքը]: 1892, էջ 54—55:

Անվերնագիր՝ «Ազգային» խորագրի տակ:

2949. ՖԻՄԻ:—Ամառային ուղևորութիւնից դէպի Հայաստան—Անատոլիոյի մէջ և քաղաքները հայկական ձեռագրերից: Գրեց Նիկողայ Մառ: Վիեննա: 1892: [Գրախոսություն]: 1892, էջ 1003—1004:

Ստորագր.՝ Ֆ.:

2950. ՖԻՄԻ:—Anecdota oxoniensia. A collation with the ancient armenian versions of the greek text of Aristotle's Categories de interpretatione, de mundo de virtutibus et vitis and of Porphyry's introduction by Fr. C. Conybeare, Oxford. 1892. (Կոնիքեր Ֆ. Ս.—Համեմատություն հին հայերեն թարգմանութեան և լոյն բնագրի Արիստոտելի ստորագրութեանց, յաղագս յաշխարհի, յաղագս առաքինութեանց և ներածութիւն Պորֆիրի: Օքսֆորդ, 1892): [Ուսումնասիրություն—մատենախոսություն]: 1892, էջ 1004—1007, 1100—1108, 1898, էջ 57—64, 146—161, 254—275:

2951. ՖՐԻԶ ՌԻԶԱՐԴ:—Die todtengebrauche der Asitischen Volker von Richard Fritsche, (Oestreichische Monatsaschrift fur den Orient 1887. December No. 12 qag. 186 fl.): Ասիական ժողովուրդների մեռելների թաղման սովորութիւնները: Թարգմ. Ֆ. (Ֆիմի): 1892, էջ 1078—1089:

Նույնի՝ մասին մատենախոսություն տես՝ էջ 1004—1007:

2958. ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ: [Էջմիածնի մատենադարան մուտք գործած գրքերի մասին մատենագիտական տեղություն]: 1898, էջ 49—58:

2959. ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ կայսրիկոսի գրչագրաց մէջ գտնուած ենք: Գոյ յիս գիտութիւն...: [Զապաժոյ]: 1898, էջ 284:

Ալ. Գոյ յիս գիտութիւն, քայց խամրացեալ է:

2960. [ԵՆԱՅԻ համալսարանի աստվածաբանության պրոֆեսոր Հեղինեգլոյի «Գիտական աստվածաբանություն» ամսագրում Գեղեցիկի հրատարակած, «Հայոց եկեղեցու բոլոր թեմերի ցանկը» և հայերեն Գրիգորյան անվանելու տարածված սխալի դեմ]: 1898, էջ 285:

Անվերնագիր՝ «Ազգային» խորագրի տակ:

2961. ԼՈՒՐԵՐ: [Մոսկվայի ուսանողների համալիր և նվիրատվություն Ալաշկերտի գաղթականների օգտին]:

Նույն տեղում՝ Ցուցակ նուիրատուաց վասն հայ սովետոց Երևանայ մահանգի 12-ն հոկտ., 1898: 1898, էջ 886—887:

2962. ԽՐԻՄԵԱՆ ՄԿՐՏԻԶ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅԻ ՆԱՅԻՆ:—Պատե՛ն օրհնութեան անդրանիկ կոնդակի: 1898, էջ 655—668, 956—963:

2963. ԽՕՁԱՅՆԱՆ ԼԵՈՆ՝ ՎԱՐԿԱՊԵՏ:—Դպրոցական դեկավարութեան նշանակութիւնը մանկավարժութեան համակարգութեան մէջ: Ներածութիւն: 1898, էջ 725—744, 829—851, 901—922, 975—986:

Բովանդ.՝ Առաջին մաս. դպրոցական դեկավարութեան էութեան և նպատակի մասին:—Դպրոցական դեկավարութեան մեթոդիկա:—Դաստիարակչութեան անհրաժեշտութիւնը և մարդու դաստիարակչությունը ընդունակությունը:

Հեղինակի անունը հանված է էջ 922-ից:

2964. ԾԱՆՆԻՑՈՒՄԻՆ: [Բաքվի Մարդասիրական ընկերության ժողովի որոշումը՝ 600 ռ. նպատակով

անձանց, որոնք կկամենան մեկ տարվա ընթացքում վերջնական ընտրություն տալ ուսուցչական իրավունք ձեռք բերելու համար]: 1893, էջ 879:

2965. 1898 թ. յուրուար ամսի 11-ին կայացած ուսումնարանական վարչական լաճճաժողովի Ա. Գիստի որոշումներից: [Հայրույթի դպրոցների մասին]: 1893, էջ 99—101:

2966. ՀԱՇԻԻ: Գանձակու Ս. Յովհաննէս Մայր եկեղեցւոյ վառ 1891 և 1892 ամաց. Գանձակ: 1893, էջ 565—566:

2967. ՀԱՇԻԻ Երևանի եկեղեցական-ծխական օրիորդական ս. Գայիանեան ուսումնարանի: 1893, էջ 644—648:

2968. ՀԱՇԻԻ: Լազարեան ճեմարանի Արեւելեան լեզուաց արքեպիսկոպոս Ջալալեանցի դրամագլխի մասին ի 1892 ամի: 1893, էջ 868—869, 484:

2969. ՀԱՇԻԻ մտից և ծախսից ս. Աստուածածին մայր եկեղեցւոյն Շամախոյ քաղաքի 1892 ամի: 1893, էջ 867—868:

2970. ՀԱՇԻԻԵԿԵԻՈՒ Կարսի հայոց ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ 1891 և 1892 թուականների: 1893, էջ 472—474:

2971. ՀԱՇԻԻԵԿԵԻՈՒ համառոտապէս կազմեալ վառ մտից և ծախսից Ախլայի ս. Փրկչի եկեղեցւոյ յունիստ 1892 ամի: 1893, էջ 280—282:

2972. ՀՐԱՆԻՐ: [Էջմիածնի հոգևոր իշխանության Ազգային հանգանակության կազմակերպում ի նպաստ հալ սովյալների]: 1893, էջ [881]:

2973. [ՂԱՐԱՐԱՎԻ Հայրույթ գլուխի դպրոցի մասին: վարչական հարցեր]: 1893, էջ 99—100:

2974. ՃԵՄԱՐԱՆԻ տարեկարճ: Վեհափառ Հայրիկը խօսում է: [Ս. պատարագ և հոգեհանգիստ Մայր տաճարում, Գևորգ Դ-ի հիշատակին: Հանդիսություն ճեմարանում: Խրիմյանի խոսքը]: 1893, էջ 817—828:

2975. ՄԱՐԳԱՐԷԻՑ սա սերմանում:—[Ներքող գտնված Մովսէս Խորենացու պատմությունից վերցրված հատվածների շարքում ձեռագրերի մեջ, որի սկզբնատուները կազմում են՝ «Մովսէսի է սա»]: 1893, էջ 283—284:

Այլ. Մարգարէից սա սերմանում

ՅԱՆԱՔԵԼՈՅ պտղաբերեալ:

Որպէս խորագիր վերցված է քնագրի առաջին տողը:

2976. ՄԻԱԲԱՆ—(ՏԵՐ-ՄԿՐՏԶԵԱՆ ԳԱՆՈՒՍ): Աշխարհաբարի խնդիր: [Բանավեճ «Արձագանք»-ի խմբագիր Արգաթ Հովհաննիսյանի հետ]: 1893, էջ 777—779:

2977. ՄԻԱԲԱՆ—(ՏԵՐ-ՄԿՐՏԶԵԱՆ ԳԱՆՈՒՍ): Նստոց: Դիտողություն ուսուցչական Նիկողայոս Մառի մի նոր հրատարակութեան առթիւ: Հինգ նոր արձանագրությունը [H. Mapp. «Материалы по Армянской эпиграфике. Անի—Ալամ—Մրեն—Բագարան—Երուսակերտ—Վ. Թալին»: Ս. Պետերբուրգ, 1893: Գրքի մասին մատենախոսություն]: 1893, էջ 765—776:

2978. ՄԻԱԲԱՆ—(ՏԵՐ-ՄԿՐՏԶԵԱՆ ԳԱՆՈՒՍ): Որպարտեան բեռնագրերի լեզուն: 1893, էջ 928—934:

Ատորագր.՝ Միաբան:

2979. ՄԻՆԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ—Մինասայ գորովալէտ վարդապետի մեծի մաղթանք առ սուրբ Էջմիածինն մայրն շնորհաց Աթոռն աստուածեան: Մինաս վարդապետ: Ի վերայ ստորադասականի այս է ի վերայ «Իսկ մեր փառադրեցություն»: [Բրնագիր, հիշատակարան, ուսումնասիրություն: Ուսումնասիրությունը՝ Ա. Տ. Մ.]: 1893, էջ 854—858:

Այլ. 1. Միածին Աթոռ շնորհաց անուն անաւոր...

Այլ. 2. Իսկ մեր հաւատ ուղիղ մտօք...

Սույն երկու ոտանավորները վերցված են մի գրչագրից, որը գրվել է Մայր Աթոռում 1799 թ. մարտի 1-ին:

2980. ՄԻՆԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ—Նորին Մինասայ մեծախորհուրդ վարդապետի մեծի գանձ սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին: [Չափածո]: 1893, էջ 422—424:

Այլ. Մեծապաշտո լոյսն այսօր ծագեալ

Ջիւաւար մեղաց մերոց փարատեալ...

2981. ՄԻՆԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ—Նորին Մինասայ շարուածք տաղից և տողից ի ցոյց իւրումն ըղձից և ի փառս առ ոյս մտաւոր բանքս: [Չափածո]: 1893, էջ 419—421:

Այլ՝ Մերձեա ի քէն նանիր այստ քոյ...

2982. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԵՐ: [Ճեմարանի ուղղունելության պայմանների մասին]: 1893, էջ 40—41:

2983. ՅՈՎԱԿԻՄ վարդապետ Լամբեան: [Մահախոսական]: 1893, էջ 784:

2984. (ՆԵՐՍԵՍ) արեղայ Լազարեան, Վարդապետ Խաչ վանքի և Լիմ անապատի միաբան: [Մահախոսական]: 1893, էջ 872:

Տարագրված է առանց խորագրի:

2985. ՆԻԿՈԼՍԿԻ Մ. Վ.—Վանի թագաւորների Ռուսաստանի սահմաններում գտնուած սեպանէ արձանագրութիւնները:—Տետրիւն Ուրարտու (Արարատեան աշխարհ): Պատմութիւն ըստ Ատրեստանի և Վանի աղբիւրների: Թարգմ. ռուս. Եղիշէ արեղայ Մուրադեան: 1893, էջ 745—784, 852—865, 935—949, 987—996:

2986. ՆՈՐ ստացած գրքեր: [Մատենագիտական տետրություն նոր գրականության]: 1893, էջ 448—467, 561—572:

2987. ՆՈՐ վկայություն պ. պրոֆեսոր Պարրոտի Արարատի գագաթը իսկապէս քարձրանալուն համար: 1893, էջ 359—366:

Նույն տեղում Արովեան Խաչատուր:—Հայոց եկեղեցւոյ դպիր: Ս. Պետերբուրգ, 7 փետր. 1885: «Եթէ իմ հայրենակիցները սնտիապաշտութիւնից և նախապաշտութիւնից դրողում չկամեցան հաւատալ, որ պ. քաղաքական խորհրդական Պարրոտը Արարատի ամենաքարձր գագաթն է քարձրացել...» էջ 361—366:

Բնագիրը գերմաներեն է, գտնվել է Վիեննայում: Մանրագրողի և թարգմանչի անունը չի նշվում:

2988. ՆՈՐ տարի: [Բարոց]: 1893, էջ 1—6:

2989. ՆՈՐԻՆ ՎԵՏԱՓԱՆՈՒԹԵԱՆ Տ. Տ. Մկրտիչ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հաստատութեան առթիւ փոխանակուած հեռագիրները: 1893, էջ 573—578:

2990. ՆՈՐԻՆ ՎԵՏԱՓԱՆՈՒԹԵԱՆ Տ. Տ. Մկրտիչ կաթողիկոս և ծայրագոյն պատրիարք Ամենայն Հայոց: [Խրիմյանի ընտրության հաստատումը կայսրի կողմից]: 1893, էջ 485—486:

2991. ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԱԿԱՆ վարչական լաճճաժողովի որոշումներից: 1893, էջ 99—102, 201—216, 292, 671, 783:

2992. ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԱԿԱՆ վարչական լաճճաժողովի որոշումներից: Նիստ. Դ. փետր. 15—16 1893 թ. [Գանձակի դպրոցի մասին]: 1893, էջ 201—216:

2993. ՊԱՄԱՆ—Թիֆլիզի «Մետել» քանտի ս. «Վարդան» հայոց եկեղեցին և նորա օծման հանդէպ: 1893, էջ 369—371:

2994. [ՄԱՀԱԿ քահանա Սահակյանի «Արրազան պատմություն» դասագրքի գրագողության մասին]: 1893, էջ 570—572:

Անվերնագիր՝ «Բանասիրական» խորագրի տակ: **2995. [ՄԻՆՈՂԻ** որոշումը՝ Արգիագի ս. Խաչ վանքի նորոգության մասին]: 1893, էջ 98:

Անվերնագիր՝ «Պաշտօնական» խորագրի տակ:

2996. [ՄԻՆՈՂԻ որոշումը բոլոր թեմերին՝ տեղեկություն տալու Մայր Աթոռի կալվածքների, հողերի, ազգիների վիճակի և եկամուտների մասին]: 1893, էջ 289—290:

Անվերնագիր՝ «Պաշտօնական» խորագրի տակ:

2997. [ՄԻՆՈՂԻ որոշումը՝ բոլոր կոնսիստորիաներին, կազմելու և ներկայացնելու հարկից ազատված բոլոր հայ հոգևորականների ընդհանուր գույքակը]: 1893, էջ 481:

Անվերնագիր՝ «պաշտօնական» խորագրի տակ: 2998. [ՄԻՆՈՂԻ որոշումը՝ բոլոր վանքերի վանահայրերին ժապավինչալ տուժարներ ուղարկելու վանական ել և մուտքի հաշիվներ պահելու համար]: 1893, էջ 83, 84, 96:

Անվերնագիր՝ «պաշտօնական» խորագրի տակ: 2999. [ՄԻՆՈՂԻ որոշումը՝ Մայր Աթոռի ամեն տեսակ ծախսերի ել և մուտքը 7 ժապավինչալ տուժարներում արձանագրելու մասին]: 1893, էջ 197:

Անվերնագիր՝ «պաշտօնական» խորագրի տակ: 3000. ՍՍՏՏՏՍ գրքեր: [Էջմիածնի մատենադարանի և մատենադարան մուտք գործած գրքերի մասին]: 1893, էջ 276—279:

3001. ՎԱՐՂԱՆ ԱՆԵՂԱՅ:—Գովեստ կաթուղիկոսի: [Չափածո]: 1893, էջ 851—852:

Սլ.՝ Վարդ անթառած ծաղիկ նման կու փայլես... 3002. ՎԱՐՂԱՆ ԱՆԵՂԱՅ:—Վարդ: [Չափածո]: 1893, էջ 425—427:

Սլ.՝ Վարդն է բացուիք առաւօտուն զոյն զզոյն: Սլ.՝ Վարդն է բացուիք առաւօտուն զօրն ի բուն...

3003. ՎԵՆԱՓՈՒՆ Հայրապետի ս. օծումը: Նորին վեհափառության մուտքը ի ս. Էջմիածին եւ ս. օծման հանդէսը: 1893, էջ 791—815:

Ստորագր.՝ Մեսրոպ արեղայ Տէր-Մովսէսեանց. 3004. ՏԱՐԵԿԱՆ հաշիւ Ղարաբաղի Հայոց հոգեւոր թեմական դպրոցի տեսչի 1892—93 ճեմար. տարւոյ համար: 1893, էջ 886—885:

Ստորագր.՝ Տեսուչ դպրոցի՝ Լեւոն Մարգարեանց:

3005. ՏԵՂԵՎԱԳԻՐ: Ընթացից Նոր-Նախիջևանայ և հետարաքիոյ թեմական դպրոցների վասն 1891—92 ուսումնական ամին տուեալ խորհրդարանի հոգաբարձուաց ի պաշտօնականատարտ տեսչի Գ. Կ. Չարիխեանի: 1893, էջ 77—91:

3006. ՏԵՐ-ԳԱՐԻԻԵԼԵԱՆ Ս.:—Տեսութիւն քրիստոնէական եկեղեցու պատմութեան առաջին երեք դարում: 1893, էջ 603—616, 704—724:

3007. ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՂՈՒԱՆԵԱՆ.:—[Մահախոսական]: 1893, էջ 997—999:

3008. ՏԵՐ-ՄԻՔԷԼԵԱՆ ԱՐՇԱԿ.:—Աստուածաբանական գիտութիւնները: 1893, էջ 7—24, 107—128, 219—235, 299—318, 388—403, 487—506, 567—602, 679—708:

Բովանդ.՝ Յառաջաբան:—Ընդհանուր հայեացք:—Կրօն:—Եկեղեցի և դպրոց:—Աստուածաբանութիւն:—Աստուածաբանութեան նախապատրաստական գիտութիւնները:—Աստուածաբանութեան յարաբերութիւնը փիլիսոփայութեան հետ:—Աստուածաբանական ընդհանուր տրոհումը:—Ա. Մեկնական աստուածաբանութիւն եւ նորա առարկան:—Հին կտակարանը:—Նոր կտակարան:—Մեկնութեան օգնական գիտութիւնը:—Հնաբանութիւն ս. Գրոց:—Հնաբանութիւն ս. Գրոց:—Մեկնաբանութիւն:—Մեկնութիւն:—Պատմական աստուածաբանութիւն:—Իրաւեցացոյ պատմութիւնը:—Վարք Բրիստոսի:—Եկեղեցական պատմութիւն:—Պատմութիւն դաւանանքների:—Հայրաբանութիւն:—Դաւանագիտութիւն:—Բանակարգական աստուածաբանութիւն:—Դաւանաբանութիւն Հայաստանեայց՝ եկեղեցու:—Դաւանաբանութեան շաւիղը:—Բարոյաբանութիւն:—Գործնական աստուածաբանութիւն:—Կրօնատնտեսութիւն:—Պաշտօնաբանութիւն կամ գիտութիւն պաշտամունքի:—Բեմասացութիւն:—Հովուաբանութիւն:—Եկեղեցական իրաւաբանութիւն:—Ամփոփումն բոլոր առարկաների:—Գիտութեան պահանջը:

3009. ՏԵՐ-ՄԻՔԷԼԵԱՆ ԱՐՇԱԿ.:—Եկեղեցական աղմուկները ԺԳ դարի սկզբում: 1893, էջ 412—418, 507—523:

3010. ՏԵՐ-ՄԻՔԷԼԵԱՆ ԱՐՇԱԿ.:—Ինքն երանութիւնները: [Հարոյ]: 1893, էջ 891—900, 984—974:

3011. ՏԵՐ-ՄԻՔԷԼԵԱՆ ԱՐՇԱԿ.:—Միջին դարերի կաթողիկոսների ձգտումները եկեղեցական խաղաղութեան համար: 1893, էջ 25—48, 129—145, 236—253, 319—350, 404—411:

3012. ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ ՓԱՐՍՄԱՆ.:—«Մովսէս Խորենացու մէկ նոր աղբիւրը»: [Հայագետ Կարիերի աշխատության մասին]: 1893, էջ 65—76:

Ստորագր.՝ Փ. Տ. Մ.: 3013. ՏՈՒՍՏՈՅ ԼԵՒ:—Սուրաթի սրճանոցը: Պատմութիւնը: Թարգմ. ռուս.՝ Ս. Տէր-Գաբրիէլեանց: 1893, էջ 635—643:

3014. ՏՈՒՏԱԿ նուիրատուաց վասն հայ սովեղոց երևանայ նահանգի 10-ն օգոստ. 1893: 1893, էջ 781—782:

3015. ՔԱՂՈՒԱՄԷ Սիմոնի օրագրութիւններից: 1893, էջ 93—98, 197—200, 286—291, 372—373, 474—482, 649—670, 951:

3016. ՔԱՂՈՒԱՄԷ Սիմոնի օրագրութիւնից: [Շամախու վիճակի Ղալազի գյուղի հրդեհի պատճառով տուած 180 հրկիցայ ընտանիքներին օգնելու և հանգանակություն կազմակերպելու մասին]: 1893, էջ [951]:

3017. ՔՆՆԻՌԹԻՆ սրբազան Սիմոնոսիան (Ս.): 1893, էջ 185—196:

Բովանդ.՝ Կանօնք վասն ընտրութեան կաթողիկոսի:—Թուղթ միաբանութեան սրբոյ Էջմիածնի:—Վնասաւորութիւն մեծի Սիմոնոսիան:—Անուանք Սիմոնոսիան եպիսկոպոսացն եւ վարդապետաց:

1802-ին 16 եպիսկոպոսներ և վարդապետներ Աղթամարի Կարապետ կաթողիկոսի հետ ժողով կազմելով Սիմոնոսիան անվամբ, հունվարի 25-ին Դանիլին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս օճեցին: Այս առթիվ ժողովի անունից մի շրջաբերական է գրվում թեմերին Դանիլին ճանաչելու և Դավթին մերժելու: Շրջաբերականը ձեռագիր վիճակում խմբագրության է հանձնում Մայր Աթոռի միաբան Եղիա վարդապետ Հասան-Ջալալյանը: Նույն տեղում՝ շրջաբերականի հրատարակությունը:

3018. ՅԱՐՄՈՎՍԿԻ Վ.:—Դպրոցական դեկավարութեան (դիսցիպլինա) մեթոդիկա: Բնիկ համաձայն կազմեց Վ. Յարմովսկի: Դպրոցական դեկավարութեան պատմական նկարագիրը: 1893, էջ 617—634, 736—744, 829—841:

3019. ՅԻՄԻ:—[Աղայանց Ղազարոս: «Երկու բոլոր»: Մատենագիտական տեսություն]: 1893, էջ 52:

Անվերնագիր՝ «Գրախոսական» խորագրի տակ: 3020. ՅԻՄԻ:—Աղթոյք ս. պատարագի: [Գ. Վ. Գալեմբադյան: Վիեննա, 1893: Գրախոսություն]: 1893, էջ 449—450:

3021. ՅԻՄԻ:—Աշխարհաբարի քերականութիւնը ամբողջութեամբ: Կազմեց Ն. Մելիք-Թամզեան: Շուշի, 1893: [Գրախոսություն]: 1893, էջ 580—583:

3022. ՅԻՄԻ:—Դասագիրք կրօնի ուղեցոյց հայ կրօնաւոյցի համար Նոր Ուխտի միայն մշակութիւնը, հատոր Բ, մասն Ա, տետր Ա. Դասախօսեց Ներսիսեան դպրանոցի ստորին դասարանի աշակերտներին, Սահակ քահանայ Սահակեանց: Տփլիս, 1893: [Գրախոսություն]: 1893, էջ 450—467:

3023. ՅԻՄԻ:—Древности восточные. Труды восточной комиссии Импер. Моск. Археол. обществ, издания под редакцией М. В. Никольского, т. I, Москва, 1893. [Մատենագիտական տեսություն]: 1893, էջ 566—568:

3024. ՅԻՄԻ:—Էջմիածնի անտարանը: Ուսումնասիրութիւն հայկական, ռուսական և ասորա-եզրայական գեղարուեստի: Գրեց դր. Յովսէփ Ստրիգիովսկի: Թարգմանեց Հ. Բառնարաս Վ. Պիլեզիկեան. Վիեննա, 1892, [Մատենագիտություն]: 1893, էջ 52—56, 168—178:

Հողվածի առաջին մասը առանց խորագրի:
8025. ՖԻՄԻ:—Քոչառ Եղիաբեկ: Թարգմ. Դ. Տեր-Ղաթեան: Թիֆլիս, 1891: [Գրախոսություն]: 1898, էջ 584:

8026. ՖԻՄԻ:—Ժողովրդական միություն: Գիրք Գ. Փշրանքներ ժողովրդական բանահյուսության: [Գրախոսություն]: 1893, էջ 448—449:
8027. ՖԻՄԻ:—Հայայեանց երուանդ: Զատիկի բուրմունք: [Մատենագիտական տեսություն]: 1898, էջ 51:

Անվերնագիր՝ «Գրախոսական» խորագրի տակ:
8028. ՖԻՄԻ:—Խորինեան Հայրիկ: Դրախտի ընտանիք: [Հրատարակման մասին]: 1893, էջ 51—52:
 Անվերնագիր՝ «Գրախոսական» խորագրի տակ:
8029. ՖԻՄԻ:—Հայրենիքից դուրս: Գրեց Կ. Ապրեղեան Ա. Թիֆլիս, 1898: [Գրախոսություն]: 1893, էջ 564:

8030. ՖԻՄԻ:—Հնություններ: [Էքսիզիկների թանգարանի և ընդհանրապես հնությունների պահպանման մասին]: 1898, էջ 552—559:

Ստորագր.՝ Ֆ.:

8031. ՖԻՄԻ:—Ն. Մառ: Պիտանի ընթերցումը մալանի հայերեն ընդ որում բառարան հայ-ռուսերեն ի պետս անդալարից Ս. Պետերբուրգ: 1898: [Գրախոսություն]: 1893, էջ 565:

8037. [ԱԲԵՂԱՅԱԿԱՆ] ձեռնագրություն Գայանի վանքում. ճեմարանավարտներ՝ Բենիկ, Կոմիտաս, Հուսիկ, Եզնիկ, Տիրայր արեղաների: 1894, էջ 280—291:

Անվերնագիր՝ «Ազգային» խորագրի տակ:

8038. ԱԶԳԱՅԻՆ: 1894, էջ 27—28, 96, 289—296, 347—351, 384—386:

8039. [ԱԶԳԱՅԻՆ] Կենտրոնական վարչության որոշմամբ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի սրնդուկից՝ 50 ոսկի է տրամադրված Կենտրոնական ուսումնական խորհրդին, լավագույն դասագրքերի միջանակարաշխության նպատակով: 1894, էջ 27—28:

Անվերնագիր՝ «Ազգային» խորագրի տակ:

8040. ԱԶԳ: [Ավստրիացի Պուրտլինացի երկրի Սուչավա քաղաքի հայերի խնդրանքը՝ իրենց հայ քահանա ուղարկելու համար]: 1894, էջ 389:

8041. ԱԶԳ: [«Արարատ»-ի բովանդակության և ծավալի բարեփոխումների մասին]: 1894, էջ 2—3:

8042. ԱՂԱՍՏ աշակերտաց սնունդ: [Եվրոպական պետություններում]: 1894, էջ 317—319:

Հեղինակը չի նշվում:

8043. ԱՄՏՏՈՒՆԻ ՍԱՀԱՎ ՎԱՐԳԱՊԵՏ:—Շաբաղների ուսումնասիրություն: 1894, էջ 84—88, 120—127, 176—180, 218—222, 250—256:

8044. ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԱԿԱՆ: Լուսոցք ձեր ձեռքերը: Թարգմ. Ֆրանս. Գ. Չիլիակի: 1894, էջ 63—64:

8045. [ԱՐԱՐԱՏ]—ի հրատարակչական ծրագրի, նոր խմբագրական հանձնաժողով ստեղծելու և աշխատակիցների քանակը ավելացնելու մասին: 1894, № 11, էջ (1—11):

8046. ԱՐՇԷՆ ԵՐԷՏ: Գիտական քահանայի քարոզ: Սիրելի ժողովուրդ: [Բարոզ]: 1894, էջ 71—74:

8047. ԲԵՐՍԻԷ [ԵՎԳԵՆԻՈՍ]:—Ջոջացող առակներ: [Բարոզ]: 1894, էջ 270—278:

Թարգմանիչը հայտնի չէ:

8048. ԲԵՐՍԻԷ [ԵՎԳԵՆԻՈՍ]:—Կալիկի պատասխանը: [Բարոյախոսություն]: Թարգմ. Խորեն քահ. Խանգաղեան: 1894, էջ 303—309, 330—336:

8049. ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ եկեղեցի: 1894, էջ 368—369:

8050. ԳԵԱՆՋԵՑԵԱՆ ՂԵՒՈՂԻ ՍԱՐԿԱՆԱԳ:—Հայաստանի վիճակը Տրդատից յետոյ եւ մեծն Ներսիս ժամանակը: 1894, էջ 52—55, 82—84:

8052. ՖԻՄԻ:—[Աղյան:—«Խան Միրան»: Մի պատկեր 18-րդ դարի առաջին կեսի Պարսից Թահմազ շահի Վասպուրական կատարած արշավանքից: Մատենագիտություն]: 1893, էջ 50—51:

Անվերնագիր՝ «Գրախոսական» խորագրի տակ:

8053. ՖԻՄԻ:—(Միսիլեան Հ. Կոնստն վարդապետ: Դասաորություն Ռուսիան հրամոց: Մեկ լուսանկարատիպ պատկերով վեց վիմատիպ տախտակօք (79 պատկեր) և 58 պատկերք ի բնագիրն, որոնց մեջ կան բազմաթիվ չհրատարակեալներ: Վիեննա, 1892): [Մատենագիտական տեսություն]: 1893, էջ 53, 179—183:

Անվերնագիր՝ «Գրախոսական» խորագրի տակ:

8054. ՖԻՄԻ:—Սմբատ Շահագիզեան: Յօրեղանի տարեդարձ: Մոսկուս, 1893: [Գրախոսություն]: 1893, էջ 468—471:

Ստորագր.՝ Ֆ.:

8055. ՖԻՄԻ:—Универсалы Петра Великого к буджацким и крымским Татарам. Действ. чл. Ф. Ч. Корша: [Մատենագիտական տեսություն]: 1893, էջ 569—570:

8056. ՖԻՄԻ:—Об армянской рукописи IX века, принадлежащей библиотеке Лазаревского Института восточных языков, Чл. коресп. Х. И. Кучук—Иоаннесова. [Մատենագիտական տեսություն]: 1893, էջ 568:

1894

8051. ԳՕԾ:—Արիստակես Լաստիվերտցի վարդապետի հայոց պատմությունը: (Աշխարհաբար թարգմանեց) Միմաս քահանայ Տեր-Պետրոսեանց: [Մատենագիտություն]: 1894, էջ 342—347:

8052. ԴԱԽԹԵԱՆ ՍԱՄ.—(Ճեմ. Զ դաս. աշ.): Ազնի գործողին: [Զափածո: Ձոն միլիված Խրիմյան Հայրիկին]: 1894, էջ 12:

8053. ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ առողջապահական կանոններ: (Մամենառած Հողանդական ազգային լուսատրուքեան մախարարությունից): Թարգմ.՝ Տ. Ս.: 1894, էջ 184—187:

8054. [ԵՎԻՍԿՈՊՈՍԱԿԱՆ] ձեռնագրություն՝ Կյուրեղ վարդապետ Սրապյանի, Մակար Ժ. վ. Բարխուդարյանի, Անանիա վարդապետ Համազասպյանի և Խորեն Ժ. վ. Առեփանեի: 1894, էջ 294—295:

Անվերնագիր՝ «Ազգային» խորագրի տակ:

8055. ԵՐԵՒԱՆԻՈՒՄ գաղթականաց համար հանգանակած հանդերձեղենների ցուցակը: 1894, էջ 164—165:

8056. Ս. ԷԶՄԻՍԵՐԻՆ: 1894, էջ 384—386:

8057. ԹԱԳԱՆՈՐ կայսեր մահը: [Ալեքսանդր 3-րդի մահվան և Նիկոլայ 2-րդի գահակալության առթիվ փոխանակված հեռագրեր]: 1894, էջ [297-ից հետո՝ ա—դ]:

8058. ԹՈՓԵՑԵԱՆ ԵՂԻՇԷ:—Ուսուցիչը իբրև դպրոցական եւ հասարակական գործիչ: 1894, էջ 118—119, 145—148:

8059. ԻՄՍԱՍԱՆԻՑ ասացումներ: 1894, էջ 186, 188:

8060. ԻՆՉ պետք է կարդալ եւ պատմել երեխաներին: Թարգմ.՝ Ղ. Ս. Գ. [Դևոնդ սարկավագ Գյանջեղյան]: 1894, էջ 113—116:

8061. ԽՂԺ դերը: [Բարոյախոսություն]: Թարգմ.՝ Տեր-Անտոնյան Ն.: 1894, էջ 48—50:

8062. [ԽՐԻՄՅԱՆ] Հայրիկ:—Գիր Պարսից շահին, Սուրբաս արքեպիսկոպոս Պարզանցին Ասորի պատակների ընդհանուր առաջնորդ կարգելու մասին: Նույն տեղում շահի և սարդավամի պատասխանները: 1894, էջ 162—163:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:

8063. [ԽՐԻՄՅԱՆ] Հայրիկ:—Կոնդակ Սիմոնին, Մայր Աթոռի եւ և մուտքը կանոնավորելու և մախահաշիվ կազմելու մասին: 1894, էջ 134—136:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8064. [ԽՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Արքային Բարսեղյանին, Ալեքսանդր Երիցյանի աշխատությունները հրատարակելու առթիվ]: 1894, էջ 320:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8065. [ԽՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Ամերիկայի հայոց և համալս հայ գաղթականների հովիվ Մադաքիա վարդապետին, ի նպաստ հայ սովյակների 1580 ռ. նվիրելու առթիվ]: 1894, էջ 320:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8066. [ԽՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Անգլիայի հայոց հոգևոր հովիվ Սուքիաս վարդապետ Պարոնյանին, լանջախաչ նվիրելու առթիվ]: 1894, էջ 261:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8067. [ԽՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Աքանագ Տեր-Սիմոնյանին, Համալս գյուղում միդայան դպրոց բացելու առթիվ]: 1894, էջ 351:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8068. [ԽՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Արցախի թեմական տեսչին՝ միդայան օրհորական դպրոցը Հայրոջ գյուղում երկրաշարժի վերածելու մասին]: 1894, էջ 227:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8069. [ԽՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ դարբանդաբնակ Եկատերինա Մելիք-Շահնազարյանին, Մայր Աթոռին և ճեմարանին 2000 ռուբլի նվիրելու համար]: 1894, էջ 260:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8070. [ԽՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Եկատերինա դարբանդաբնակ հայ բնակիչներին, ի նպաստ Արևմտահայաստանի հայ սովյակներին, 500 ռուբլի նվիրելու առթիվ]: 1894, էջ 183:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8080. [ԽՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Եղիաբեթ Սարգսյանին, 5000 ռուբլի նվիրատվությամբ, Հացի գյուղում ծխական դպրոց բացելու առթիվ]: 1894, էջ 131:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8081. [ԽՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Էմանուել Պոպովին, ի նպաստ Մայր Աթոռի, 300 ռուբլի նվիրելու առթիվ]: 1894, էջ 181:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8082. [ԽՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ թիֆլիսաբնակ Կելեթ Թադևոսյանին, տարեկան 2000 ռուբլու նվիրատվություն, Թիֆլիսի Կուկիոյի ս. Աստվածածին եկեղեցում աղբյուր դպրոց կառուցելու համար]: 1894, էջ 227:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8083. [ԽՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Կ. Պոպիկի Հովհաննես ավագ քահանա Հունքար-Պելանդյանին, «Հայոց լեզվի ստուգաբանական բառարան»-ի հրատարակության առթիվ]: 1894, էջ 260:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8084. [ԽՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ հին-ջուղացեցի, Սահակ Արքայանյան Մելիք-Ստեփանյանին, Դարաշաքի և Ստեփանոս Նախավայի վանքի տանիք վերանորոգելու առթիվ]: 1894, էջ 821:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8085. [ԽՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Մարգար Պոպովին, ի նպաստ Ստավրոպոլի ծխական հայկական դպրոցին 20.000 ռուբլի նվիրելու առթիվ]: 1894, էջ 130:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8086. [ԽՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Մկրտիչ Սանասարյանի շիրմին մահաբժան կանգնեցնելու վերաբերյալ]: 1894, էջ 132:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8087. [ԽՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝

թյան՝ Նահապետ վարդապետ Նահապետյանին, Արցախի թեմական դպրոցի լիազոր-կառավարի, նշանակելու մասին]: 1894, էջ 354:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8088. [ԽՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Պարսկաստանի և Հնդկաստանի հայոց առաջնորդ Եսայի եպիսկոպոսին արքայության պատիվ շնորհելու մասին]: 1894, էջ 261:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8090. [ԽՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Ռուսիայի Սուլիմա քաղաքի ս. Լուսավորիչ եկեղեցու թաղական խորհրդին, նոր եկեղեցի կառուցելու առթիվ]: 1894, էջ 354:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8091. [ԽՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Սահակ, Հովհաննես, Նիկողայոս, Աթանաս Ժամհարյան եղբայրներին, ի նպաստ հայ մանուկների կրթության, 1700 ռուբլի նվիրելու առթիվ]: 1894, էջ 180:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8092. [ԽՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Սանահին վանքում, Սանահին գյուղի և շրջակա գյուղերի համար, դպրոց բացելու առթիվ]: 1894, էջ 227:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8093. [ԽՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Սիմեոն Պատկանյան Ծովապետում իր ծախքով օրհորդաց դպրոց կառուցելու առթիվ]: 1894, էջ 131:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8094. [ԽՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Սուքիաս եպ. Պարզյանին արքայության պատիվ շնորհելու առթիվ]: 1894, էջ 131:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8095. [ԽՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Վարշավա քաղաքի հայերին, ի նպաստ Մայր Աթոռի, երկու անգամ 400-ական ռուբլի նվիրելու առթիվ]: 1894, էջ 131, 132:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8096. [ԽՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Տաթևի վանքի աթոռահա եկամտուր վանքին թողնելու մասին, զանգակատան շինարարության, սեմյակների կառուցման և ընծապատման բացելու համար]: 1894, էջ 228:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8097. [ԽՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Փարիզի հայ բարեգործական ընկերության հիմնադրության առթիվ]: 1894, էջ 261:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8098. [ԽՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Օրմանյան Մադաքիա արքեպիսկոպոսին, Արմաշի դպրեմանի առաջին 12 սարկավագների ձեռնադրության առթիվ]: 1894, էջ 131:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8099. [ԽՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ տարեդարձի հանդիսություն Մայր տաճարում: Խրիմյանի ողջույնի խոսքը Վեհաբանում]: 1894, էջ 295—296:

Անվերնագիր՝ «Ազգային» խորագրի տակ:
8100. ԽՐԻՄՅԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:—Կոնդակ: Առ ազգային Հնդկաստանին: [Պարսկաստանի և Հնդկաստանի առաջնորդ Եսայի արքեպիսկոպոսի Հնդկաստան հովանավոր աշխատության մեկնելու առթիվ]: 1894, էջ 288—289:

8101. ԽՐԻՄՅԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:—Կոնդակ: [«Արարատ»-ի նոր խմբադրական հանձնաժողով նշանակելու մասին: Նիկողայոս Զարանյան ընդհանուր խմբագիր, Հովհաննես Հովհաննիսյան խմբագրի տեղակալ, Կարապետ Տեր-Մկրտչյան կրոնական բաժնի վարիչ, Մինաս Բերբերյան ընդհանուր տնօրեն ամսագրի]: 1894, էջ 389:

8102. ԽՐԻՄՅԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:—Կոնդակ: [Կարապետ Կոստանյան-

ցին ճեմարանի տեսուչ Զառնակելու մասին: 1894, էջ 261—262:

8108. ԽՐԻՄԵԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:—Կոնդակ: [Տաճկահայ տվյալ գաղթականներին օգնող հանձնաժողովի անդիշելու մասին]: 1894, էջ 161—162:

8104. ԽՐԻՄԵԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ: Համագրական նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան առաքելական Մայր եկեղեցւոյ սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածին: [Օրհնության կոնդակ ուղղոված հայ ժողովրդին]: 1894, էջ 97—103:

8105. ԽՐԻՄԵԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:—Հեռագիր: Պետերբուրգի Ներքին գործերի պարոն նախարարին: [Թազալորաժառանգի նշանադրության առթիվ]: 1894, էջ 161:

8106. ԽՐԻՄԵԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:—Պետերբուրգ: Նորին մեծության թագաւոր կայսեր: [Հեռագիր՝ Նիկոլայ Ռոմանովի պալատապետին առթիվ]: 1894, էջ 848:

8107. ԽՆՆՈՒՑՈՒՄ: [Խրիմյան կաթողիկոսի միջնորդությամբ թագավորի թույլատվությունը՝ Ռուսաստանի թեմերի հայերի մեջ, ի նպաստ թուրքաբնակ և Երևանի նահանգում բնակվող տվյալաւոր հայերի՝ հանգանակություն կազմակերպելու վերաբերյալ]: 1894, էջ 169—170:

8108. ԽՆՆՈՒՑՈՒՄ: [Կառավարական թույլտվությամբ հանգանակության կազմակերպում ի նպաստ թուրքաբնակ և Երևանի նահանգում բնակվող տվյալաւոր հայերի]: 1894, էջ [186]:

Էջը համարակալված է:
8109. ԽՆՆՈՒՑՈՒՄ: Մայր Աթոռի հոգեւոր ճեմարանի վարչությունից: [Ընդունելության պայմանների մասին]: 1894, էջ 268:

8110. ԿԱԹՈՂԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ: 1894, էջ 366—367:

8111. ՀԱՅԿՈՒՆԻ Ս.:—Ալաշկերտի հայ ժողովրդական բարբառով քաղուած առածներ:—Ալաշկերտի հայոց առածներ: 1894, էջ 200, 263—264:

8112. ՀԱՅԿՈՒՆԻ Ս.:—Բազմաթիւ: 1894, էջ 207—212, 240—246, 278—281, 282: [282 էջը սխալմամբ շարված է ուրիշ հոդվածում]:

Բովանդ.՝ Լեւոնաշոբալ:—Նշանաւոր լերինք:—Ջրաշատ երկիր:—Գետեր:—Գետակներ:—Լիճ և լճակներ:—Մանապրաններ Շահեօյի:—Խճուղի:—Վաճօրալք:

8113. [ՀԱՆԴԻՍՈՒԹՅՈՒՆ Գևորգյան ճեմարանի 20-ամյակի առթիվ: Այդ առթիվ հրավառություններ, ելույթներ: 1894, էջ 292—294:

Անվերնագիր՝ «Ազգային» խորագրի տակ:
8114. [ՀԵՆՈՒԳՐՈՒՄ] Խրիմյան Հայրիկին, նոր տարվա և Ծննդյան տոնի առթիվ: 1894, էջ 1:

8115. [ՀՈԳԵՀԱՆԳԻՍՏ Գևորգ Դ կաթողիկոսի գերեզմանին: Ելույթներ՝ Տեր-Մկրտչյան Կարապետ տարկալագ, Կարապետ Կոստանյանց, Մինաս Բերբերյանց: 1894, էջ 289—292:

Անվերնագիր՝ «Ազգային» խորագրի տակ:
8116. ՀՈԳԵՀԱՆԳԻՍՏ: [Էջմիածնում ի հիշատակ Ալեքսանդր 3-րդի, այդ առթիվ Խրիմյանի խոսքը]: 1894, էջ 349—351:

8117. ՀՈՎԻՒՒ:—Մի տխուր պատկեր հռովմեական հայոց կենսաբան ի ձմրանին: [Դավանաւոր-խորթան վաւո հետաւանքների մասին]: 1894, էջ 174—178:

8118. [ԾԱՆԱՊԱՐԶՆԵՐԻ հաղորդակցության Կովկասյան շրջանի կառավարության գրությունը Խրիմյան Հայրիկին, Ախալքալսկից մինչև Ղարսի նահանգը ճանապարհի շինարարության համար Մայր Աթոռի հոգեւոր ուղի տարածությունը գնելու մասին: 1894, էջ 196:

Անվերնագիր՝ «Պաշտօնական» խորագրի տակ:
8119. ՄԱՐԱԹԵԱՆ ԵՂԻՇԷ:—Մեծ կրիտիկոսը: [Իսկույտ Տեմի մասին]: 1894, էջ 59—63, 94—96, 158—161, 190—195:

8120. ՄԱՐԱԹԵԱՆ ԵՂԻՇԷ:—Փորձիկանոսը Մովսէս Խորենացու պատմութեան մէջ: 1894, էջ 26—27:

Ստորագր.՝ Ե. Մ.:

8121. ՄԱՐԱԳՈՅԺ: Հայկազունի Ներսէս վարդապետ: [Մահախաւան]: 1894, էջ 324:

8122. ՄԱՅՐ Աթոռ: 1894, էջ 386—388:

8123. ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ: [1893 թվին հրատարակված գրքերի ցանկ]: 1894, էջ 30—31:

8124. ՄԱՐԱԿԱՆ:—(ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉԵԱՆ ԳԱՆՈՒՍ):

—Հայկական: Տեղեկութիւններ Արամի մասին Ժ-րդ դարի գրող: Այլ և Անանիա Մոկացու մասին: 1894, էջ 128—130:

8125. ՄՈՒՐԱԳԵԱՆՑ ԵՂԻՇԷ ՎԱՐԱՊԵՏ:—Կիրակն սուրբ պահելու խնդիրը: [Պատմական և մարդասիրական նշանակության մասին]: 1894, էջ 33—37:

8126. ՄՐՄՈՒՆՔԷ: Ի յիշատակ տօնի սրբոց Դեռնդեանց: [Չափածո]: 1894, էջ 50—51:

Հեղինակի անունը նշված չէ:

8127. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ: Եկեղեցապաւանայ հայոց Կալկաթայի և Չիգրու: [Հնդկահայ գաղութի անմիջիցս վիճակի և բախտ որոնելու համար Հրդկատան չգնալու մասին]: 1894, էջ 168:

8128. ՅՈՒՆԱՑ կամ օրթոդոքս եկեղեցի: 1894, էջ 367—368:

8129. ՆԱԽԱՀԱՇԻՒ Մոից եւ եղից Մայր Աթոռոյս և Էջմիածնի լընթացս 1895 ամի: 1894, էջ 390—395:

8130. ՆԻԿՈՒՆՑ ՌՈՄԱՆՈՎ:—Էջմիածին: Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց, Բարձրագոյն պատասխան: [Հեռագիր: Կայսրական պալատապետին առթիվ]: 1894, էջ 347—348:

8131. ՆՈՐ ստացած գրքեր և Էջմիածնի մատենադարանի և «Արարատ»-ի խմբագրութեան անունով: [Մայր Աթոռի մատենադարանը հարստացնելու համար հայերեն յուրաքանչյուր գրքի հրատարակությունից 2-ական օրինակ ուղարկելու մասին: 1894 թվի առաջին համարից սկսած ամսագրում «Մատենագիտություն» բաժնի բացելու և ստացված գրքերի մատենագիտական տեսություն տալու մասին]: 1894, էջ 28:

8132. ՆՈՐԻՆ Ս. Օծութեան Վեհափառ Հայրապետի մեկնումը ի Տփլիս: [Խրիմյան Հայրիկի]: 1894, էջ 386—388:

8133. ՆՈՒՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ ի նպաստ սովեյոց Տանկահայաստանի: [Ճուղակ]: 1894, էջ 163—164:

8134. ՌՈՍՈՒՄՆԱԿԱՆ բարբերն Անգլիայում: Թարգմ.՝ Մ. Դ.: 1894, էջ 381—384:

8135. ՌՈՍՈՒՄՆԱՐԱՆԱԿԱՆ վարչական լանձնաժողովի որոշումներից: 1894, էջ 197—200, 230—232:

8136. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ: [Լուրեր]: 1894, էջ 388:

8137. [ՍԻՆՈՒԻ] դիմումը Երևանի նահանգապետին, արգելելու Մագրա, Շոթ, Դաշքյան և այլ գյուղերի պարսիկ բնակիչներին, հայկական վանքերի, գերեզմանների և եկեղեցական ավերակների հնությունները ավերելը: 1894, էջ 134:

Անվերնագիր՝ «Պաշտօնական» խորագրի տակ:

8138. [ՍԻՆՈՒԻ] որոշումը՝ Մայր Աթոռի գաւձապահին, Երևանի նահանգի սովյալներին օգնություն կազմակերպելու առթիվ: 1894, էջ 134—135:

Անվերնագիր՝ «Պաշտօնական» խորագրի տակ:
8139. ՍՄԱՏԵԱՆՑ ՄԵՐՈՒՎԷ ԵՂԻՍԿՈՒՍ:—Հայկական հեղինակներ:—Բազմաշխատ խմբագրութեան Արարատ ամսագրի: [Ճուղակերտի և Արմավիրի պատմական հնությունների մասին]: 1894, էջ 373—375:

8140. ՍՈՂՈՄՈՆԵԱՆ ՍՈՂՈՄՈՆ Ս. Ս. (ԿՈՒՄԱՆԻՍՏ)

ՄԻՏԱՍ:—Հայոց եկեղեցական եղանակները: 1894, էջ 222—227, 256—260:

Բովանդ. Հոգեւոր երգերի ձեւն ու բովանդակությունը:—Տաղ յարութեան:—Ծարականների ձեւն ու բովանդակությունը:—Ծարականների եւ հոգեւոր երգերի եղանակները:—Մանրութուններ:—Մանրութեան եղանակները:—Ցաղագա ձայնից թէ ուստի գտաւ:—Մանրութեան եղանակների այբբենական ցանկը:—Ութն ձայնի նորությունները:

8141. ՍՏԵՓԱՆԷ ԽՈՐԷՆ Ծ. ՎԱՐԳԱՊԵՏ:—Եւրոպացիների դպրոցավարություն: (Մանկավարժական յիշատակարանից): 1894, էջ 12—17:

8142. ՍՏԵՓԱՆԷ ԽՈՐԷՆ Ծ. ՎԱՐԳԱՊԵՏ:—Ինչպէս պետք է ապրել բաղդատը ինչպէս համար: 1894, էջ 40—48, 75—82:

8143. ՎԵՆԱՊՈՒՆ Հայրապետի [Խրիմյան Հայրիկ] ստացած գումարների: Վեհափառ Հայրապետի ս. Էջմիածին ժամանկուց մինչև այսօր Վեհաբանում ստացուած դրամական նուիրարեքությունները ստքային: [Վիճակագրական տվյալներ]: 1894, էջ 96:

8144. ՏԱՄԿԱՍՏԱՆՈՒՄ: [Լուրեր]: 1894, էջ 388:

8145. ՏԵՄԻՆ ԵՆՈՎՅԱՅ արդարոյն: [Բնագիր]: 1894, էջ 369—373:

Սկ. Երևեցաւ ինձ այր մի լանդիման Լիպան լեռին ի վեցերորդ ժամու ատուրն և տեսիլ նորա ի բոց հրոյ և աւտ զիս...

Բնագիր վերջում ծանոթագրություն: Մանոթագրողի անունը չի նշվում:

8146. ՏԵՄՈՒԹԻՆ Ա. Աւետարանի վերայ: Ազատ թարգմ. Հովիւ: 1894, էջ 137—141:

8147. ՏԵՐ-ՄԻՔԷԼԵՍԱՆ ԱՐՇԱԿ:—Աւետարանի ձայնը: [Բարոյ]: 1894, էջ 309—312:

Ստորագր. Ա. Տ. Մ.:

8148. ՏԵՐ-ՄԻՔԷԼԵՍԱՆ ԱՐՇԱԿ:—Հայաստանեայց եկեղեցու սուրբ կարգը: 1894, էջ 265—270, 297—303, 325—330, 359—366:

8149. ՏԵՐ-ՄԻՔԷԼԵՍԱՆ ԱՐՇԱԿ:—Պատկի ս. խորհուրդը: 1894, էջ 38—40, 65—71, 107—113, 141—145, 170—174, 201—207, 233—240:

8150. ՏԵՐ-ՄԻՔԷԼԵՍԱՆ ԱՐՇԱԿ:—«Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց»: [Բարոյ]: 1894, էջ 105—106:

Ստորագր. Ա. Տ. Մ.:

8151. ՏԵՐ-ՄԻՔԷԼԵՍԱՆ ԱՐՇԱԿ:—Քրիստոսի ծնունդը: [Բարոյ]: 1894, էջ 7—12:

8152. ՏԵՐ-ՄԻՔԱՅԷԼԵՍԱՆ ՏԻԳՐԱՆ:—Հաշի կազմեալ վասն մտից եւ ծախսոց սուրբ Փրկիչ եկեղեցու Աղեցիակի յընթացս 1898 ամի: 1894, էջ 166:

8153. ՏԵՐ-ՄԻՔՏԵՍԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐԵՎԱՅ:—«Ցանուն Քրիստոսի ամենայն ծունկ կրկնեսցի»: [Բարոյխախտություն]: 1894, էջ 357—359:

8154. ՏԵՐ-ՄԻՔՏԵՍԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ:—(Մարբուրդ): Ի Մովսէս քերթողաբօրն պատմութենէ վասն Կոստանդինուսի մեծի թագաւորին: [Բնագիր, ուսումնասիրություն]: 1894, էջ 148—154:

Սկ. Այն ժամ եկն Տրդատ ի Հայս և առ զթագաւորութիւնն իւր և հաստատեցաւ տէրութիւնն...

Սույն հոդվածը արտագրվել է Փարիզի Ազգային մատենադարանի № 44 ձեռագրից. ճարտարի է, գրված 1194 թվին Գրիգոր Տղա կաթողիկոսի օրով Տյուրիկ քերդի մօտ Նեղուկ գյուղում: Նույն տեղում հեղինակի ընդարձակ մատենագիտական ծանոթությունը Նորենացու ժամանակի և պատմության վավերականության մասին:

8155. ՏԵՐ-ՄԻՔՏԵՍԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ Ս.:—[Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու քարոզների ժողովածուն

Բեռլինի արքունական մատենադարանում գտնվելու մասին]: 1894, էջ 154:

Տպագրված է առանց խորագրի, ծանոթության կարգով:

8156. ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ ՄԵՍՐՈՎՊ ՎԱՐԳԱՊԵՏ:—Խրիմեան Հայրիկի կաթողիկոսական ընտրությունը: Գրեց Պարսկաստանի և Հնդկաստանի թեմի պատգամաւոր Հ. Առաքելեանը: Թիֆլիս, 1893: [Գրախոսություն]: 1894, էջ 29:

Ստորագր. Մ. Վ.:

8157. ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ ՄԵՍՐՈՎՊ ՎԱՐԳԱՊԵՏ:—Նոր տարի: [Հանդիսություններ Մայր Աթոռում հունվարի 1—15-ը: Խրիմյանի ելույթը: Ծնորհավորանքներ]: 1894, էջ 3—7:

8158. ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ ՄԵՍՐՈՎՊ ՎԱՐԳԱՊԵՏ:—Հնուրեան նշխարը: [Հնագիտական ժողովածուներ, ընկերություններ կազմելու, Մայր Աթոռի թանգարանը հարստացնելու և Խրիմյան Հայրիկի օծման առթիվ Մեարայ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի կողմից Աղվանից աշխարհից ընդված մի շարք հնությունների մասին, որոնց թվում արժեքավոր քահանայական սաղավարտ, վակաս, քրոջ հիշատակարաններով և խեցեղեն մի հին անոթ]: 1894, էջ 18—22:

8159. ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ ՄԵՍՐՈՎՊ ՎԱՐԳԱՊԵՏ:—Բաֆֆի: «Արծի Վասպուրականի»: [Խրիմյան Հայրիկ]: Թիֆլիս, 1893: [Գրախոսություն]: 1894, էջ 29:

Ստորագր. Մ. Վ.:

8160. ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ ՄԵՍՐՈՎՊ ՎԱՐԳԱՊԵՏ:—Տեղեկագիր Հայոց հարեգործական ընկերության Կովկասում: 1892: Թիֆլիս, 1893: [Գրախոսություն]: 1894, էջ 29—30:

Ստորագր. Մ. Վ.:

8161. ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ ԼԵՒՈՆ ԲԺ:—Մանկական պարտեզ: 1894, էջ 180—184, 212—218, 246—250, 282—287, 312—317, 336—342, 375—381:

Բովանդ. Տեսական մասն: Ընդհանուր յառաջաբան:—Պատմական տեսություն մանկական պարտեզի մասին:—Պատասպանող գործունեությունն Իվերդոնում:—Ֆրեթելի կրթական եղանակը. յառաջաբան:—Ֆրեթելի մանկավարժական եղանակի նպատակը:—Սկզբնական կրթութեան կարեւորությունը:—Մանկական պարտեզի գաղափարը եւ նպատակը հանգամանքները:—Պարտիզպանություն:—Այն յատկությունները եւ տաղանդը, որ պետք է ունենան պարտիզպանները:—Պարտիզպանության պետք է կրթութեան ինքն:—Երեխայի այն պիտույքները որոնց պետք է բաւականութեամբ տալ եւ որոնց մեզ մատնացուց եւ ինքն թէ ինչպէս պետք է կրթել:—Մտաւոր կրթությունը:—Բարոյական կրթությունը:—Կրօնական կրթությունը:

8162. ՔԱՂՈՒՄՔ Ի ԿՈՆՏԱՆԿԱՅ ՎԵՌԱՓԱՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԱՂՈՒՄ: 1894, էջ 130—133, 227—229, 260—262, 319—323, 351—355, 451—454:

8163. ՔԱՂՈՒՄՔ ԲԱՆՈՒՄՔԱՅ ԿՈՒՆԵՍԻ ԽՈՐհրդական Գեորգ Աւետիքեան Տիգրանեանցի նոտարով հաստատուած կտակից: 1894, էջ 355—356:

8164. ՔԱՂՈՒՄՔ ՍԻՄԵՈՆ օրագրութիւններից: 1894, էջ 130—136, 167—168, 195—197, 229—230, 262—264, 322—323, 354—355:

8165. ՔԱՆԱՆԱՆԱՆ ԳԷՈՐԳ:—Արեւելեան լեզուաց Լազարեան ճեմարանից Մարգին արքեպիսկոպոս Հատան Ջալալեանցի կտակի 1898 թուի հաշիւը: 1894, էջ 165:

1895

8166. ԱՐԵՎԱՅ:—Միջնակարգ դպրոցների համար ուսուցիչներ պատրաստելու խնդիրը: [Լոնդոնի նորաբաց ուսուցչանոցի առթիւ]: 1895, էջ 349—353:

8167. ԱՐԵՎԱՅ:—Ֆր. Բենեկէ: (Ականաւոր մանկավարժ): 1895, էջ 243—244:

8168. ԱՐԱՆԱՄ ՎԱՐԳԱՊԵՏ:—Ողբ ի վերայ

մայրաքաղաքին Կոստանդնուպոլսոյ՝ վասն տիրելոյն տանկաց. առացեալ յԱրարատ՝ ականատեսն վարդապետէ: [Չափածո]: 1895, էջ 465—469: (Հին հայ երգիչներ):

Սկ.՝ Յիմն հարիւր լ'երկու թուին, դառն և ի վատ ժամանակին:

Տէր բարկացաւ յոյժ վերստին, ազգին հոռոճոց յունականին...

8169. ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ հանդէս: [Կիսամիս, պատկերազարդ, Թիֆլիսում: Խմբագրութեամբ Երվանդ լալայանի: Հրատարակման մասին]: 1895, № 8, շաբ. էջ 8:

8170. ԱԶԳԱՅԻՆ: 1895, էջ 68—69, 102—103, 135—136, 171—172, 215—217, 250—254, 361—362, 401—402, 440—442:

8171. ԱԶԳԱՅԻՆ: [Հոգեհանգիստ Մայր տաճարում, Խրիմյանի միակազմութեամբ, արևմտահայ մահապաշտի համար: Այդ առթիւ Խրիմյանի քարոզը և կարգադրությունը բոլոր թեմերի առաջնորդներին՝ երեք օր երկնյան հոգեհանգիստ կատարելու]: 1895, էջ 441—442:

8172. ԱԶԳԻՍ Վեհափառ Հայրապետի [Խրիմյան Հայրիկ] Ս. Օծման տարեդարձը: 1895, էջ 362—363:

8173. ԱԶԳԻՍ Վեհափառ Հայրապետի ուղեւորութիւնը: [Խրիմյան Հայրիկի. Թիֆլիսից Բաթումի վրայով Ռուսաստան]: 1895, էջ 102—103:

8174. ԱՂԱԽԵՐԵԱՆ ԲԱԲԿԷՆ:—Բարոյ եւ չարի գաղափարը ըստ պրոֆ. Պատլսեֆի: [Բարոյախոսություն]: 1895, էջ 417—421:

8175. ԱՂԱԽԵՐԵԱՆ ԲԱԲԿԷՆ:—Սուրբ խաչը: [Մաշվերացի տոնի պատմությունը և նշանակությունը]: 1895, էջ 321—324:

8176. ԱՂԱԽԵՐԵԱՆ ԲԱԲԿԷՆ:—Բրիտանական ճարտարապետութեան սկիզբը: 1895, էջ 374—375:

8177. ԱՂՕԹԷԸ տրամուրդիմ փարատելու դեղ է: Թարգմ. Պատրիկ: [Բարոզ]: 1895, էջ 370—374:

Հեղինակը չի նշվում:

8178. ԱՄԵՐԻԿԱՅԱՆ Բիշոփական ընկերության գործունեությունը: [Մասին]: 1895:

«Բողոքական եկեղեցի» խորագրի տակ:

8179. [ԱՆԳԼՈ-Հայկական ընկերության քարտուղար կապիտան Ստիվենի աջը Իտալիա, հայաստանի ընկերություն կազմելու և Պապի գործակցությունը խնդրելու]: 1895, էջ 377:

Անվերնագիր՝ «Կաթոլիկ եկեղեցի» խորագրի տակ, վերջին պարբերությունը:

8180. ԱՇՈՒՄԸԻ հնագույն մատենադարանը: [Նիմեյի ավերակներում գտնված դահլիճի պատերի արձանագրությունների մասին]: 1895, էջ 134:

8181. ԱՌԱՆԵՆԻ Վանայ բարբառով: Հաւաքեց՝ Հայկունի Ս.: 1895, էջ 16, 123, 161—162:

8182. ԱՌԱՆԵՆԻ Տրապիզոնի հայ գիւղացուց բարբառով: Հաւաքեց՝ Հայկունի Ս.: 1895, էջ 54, 193, 298:

8183. ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ Թեմ: [Տեղեկություններ]: 1895, էջ 189, 285, 310:

8184. ԱՏՐԱՍԱԿԱՆԻ Թեմ: [Թղթակցություն: Վիճակագրական տվյալներ Սպամատ գավառի հայ բնակչության մասին]: 1895, էջ 173—174:

8185. «ԱՐԱՐԱՏ»-ի գործակալների ցուցակը: 1895, էջ 455:

8186. «ԱՐԱՐԱՏ»-ի իժ տարեմուտը: [Խմբագրական]: 1895, էջ 30—32:

8187. [ԱՔՍՈՐՎԱՏ և բանտարկված հայ եկեղեցականների ազատման և Կ. Պոլիս վերադառնալու մասին]: 1895, էջ 140:

Անվերնագիր՝ «Տաճկահայք» խորագրի տակ:

8188. ԲԱՐԵՎԱՐՈՒԹԻՒՆ եւ բարեգաղութիւն: [Կրոնական և եկեղեցական կյանքում: Բարոյախոսություն]: 1895, էջ 361—362:

8189. ԲԵՆԻԿ ՎԱՐՂԱՊԵՏ:—Վիճակագրական

տեղեկություններ Երևանի թեմի եկ.-ծխ. դպրոցների 1894—95 ուսումնական տարում: 1895, էջ 364—365:

8190. ԲԵՍԱՐԱԲԱՅԻ Թեմ: [Թեմի հոգևոր առյալը Բիշոփից Նոր Նախիթեան տեղափոխելու մասին]: 1895, էջ 264—265:

8191. ԲԵՍԱՐԱԲԱՅԻ Թեմ: Ղազարոս Բերբերեանի կտակը, [Թեոդոսիայի հայ հասարակության ժողովում կտակի հաշվետվության մասին]: 1895, էջ 443:

Նաև՝ Հաշիս Կոստակատարան վաճառական Ղազարոս Յակոբեան Բերբերեանի՝ սորա կտակով առանձն ծառանգական ընդհանուր ստացումն է ի 1-ին յուլիսի 1894 թ. ց 1-ն օգոստոսի 1895 թ.: 1895, էջ 454:

8192. ԲԵՍԱՐԱԲԱՅԻ Թեմ: [Տեղեկություններ]: 1895, էջ 218, 264, 443:

8193. ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ Միմաս:—Առականություն եւ Իվան Անդրեեւի Կոլով: [Մահվան 50-ամյակի առթիւ]: 1895, էջ 17—21, 92—96:

8194. ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ Միմաս:—Տորկուտո-Տասսո: (Նրա մահուան 500-ամեակի առթիւ 1595—25 ապ. 1895): 1895, էջ 206—210:

8195. [ԲԻՐՄԻՆԼՄՈՒՄ կայացած անգլիական ազատ եկեղեցիների համաժողով: Խոսվում է նաև հայկական հարցի մասին՝ Բեդիմի վեհաժողովի որոշման համաձայն պահանջել անգլիական կառավարությունից, պաշտպանել հայկական հարցը]: 1895, էջ 233—236:

Անվերնագիր՝ «Բողոքական եկեղեցի» խորագրի տակ:

8196. ԲԻՕՐԵՍԻՆԵՐԷ ԲԻՕՐԵՍՈՆ:—Արծուի բոլը: Զրոյց Բիօրեստիքն Բիօրեսոնի: [Մանրապատում]: Թարգմ. Զ. Յ.: 1895, էջ 99—100:

8197. ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ եկեղեցի: 1895, էջ 189, 233—235, 242—247, 329—330, 380—381:

8198. ԲՈՒՐՏՈՒ:—Գեղեցիկ ընթերցանություն: [Թարգմ. ռուս. Ս. Յ.]: 1895, էջ 245—247:

Հեղինակի անունը համված է տողատակի ծանոթությունից:

8199. Գ. Ա.:—Մատենախոսություն: [Պրոֆ. Գուտաֆ Մալերի Aula շաբաթաթերթում փոքրասիական լեզուների, այդ թվում նաև հայոց լեզվի մասին հիշած, ուսումնասիրության մասին]: 1895, էջ 390—391:

8200. Գ. Ա.:—Մի նոր կրոնական թատերգություն: [«Բրիտոս» օպերա խաղացված Բրեմեն քաղաքում: Երաժշտութ. Ռուբինշտեյնի]: 1895, էջ 228—229:

8201. ԳԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆ եւ ուրիշ մարմնական պատիժներ դպրոցական կարգապահության մեջ: Պատմական տեսություն Մ. Ա.-ի: Թարգմ. Խ. Տ. Կ.: 1895, էջ 478—484:

8202. ԳԵՂԱՄԵՆԱՅ ԵՂԻՇԷ ԲԱՆԱՅ:—Շամախու թեմ: Վիճակագրական տեղեկություններ Շամախու թեմի եկեղեցական ծխական դպրոցների մասին՝ վաճ 1898—94 ուսումնական ամի: 1895, էջ 308—310:

8203. ԳԵՂԱՄԵՆԱՅ ԵՂԻՇԷ ԲԱՆԱՅ:—Շամախու թեմ: 1895, էջ 363—364:

8204. [ԳՅՈՒՆ քահանա Աղանյանի «Դիւան Հալոց պատմության» և Ն. Տաղալարյանի «Ծագումն հայ տառերի» աշխատությունները Մահալ-Միսրոպյան մրցանակաբաշխության արժանանալու մասին]: 1895, էջ 266:

Անվերնագիր՝ «Տաճկահայք» խորագրի տակ:

8205. ԴԱՏԵԱՆ ԽԱՆԻ ՎԱՐՂԱՊԵՏ:—Մովսէս Կաղանկատուացու Աղունկից պատմության Մայր Աթոռի մատենադարանում գտնուած ձեռագիր օրի-

նակները: [Բնագրեր: Ուսումնասիրություն]: 1895, էջ 235—238, 333—343, 388—390, 424—426: 1896, էջ 22—26, 67—71, 125—128, 176—179, 1897, էջ 67—70, 161—163:

Ստորագր.՝ Խ. Վ.:

Բովանդ.՝ Ձեռագրեր՝ Առաջին խումբ № 1682
Հայոց 21Ը 1289 փրկչական թ.-ից:—№ 682 ՌՄԺ
1761 թ.:—Երկրորդ խումբ՝ № 682 ՌՄԺ 1664:—
№ 1721 անթուական:

Նիւթեր ուսումնասիրութեան Աղումնից պատմութեան:—Համեմատական տախտակ: Պատմութիւն Աղումնից Մովսէս Կաղանկատուացոյ գիրք թղթոյ Անանիա Կաթողիկոսի:—Նիւթեր Աղումնից պատմութեան ուսումնասիրութեան համար:—Մ. Կաղանկատուացոյ Աղումնից պատմութեան բնագրի վերա եղած փոփոխութիւնները:

8206. ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ վարչութիւն: [Խրիմյան Հայրիկի կոնդակը «Կարողական տեսչութիւն» հաստատելու մասին]: 1895, էջ 401:

8207. ԴՐՈՑԱԿ: Պատմութեան Գ. Լեֆորի: Թարգմ. Գեորգ քահանայ Մկրտումեանց: Թիֆլիս, 1895, [Մատենախոսություն: Մատենախոսի անունը չի նշվում]: 1895, № 7, շալկ. էջ 8:

8208. Ե. Շ.:—Նոր-Նախիջեանի ուսումնարանական գործի անցեալը: 1895, էջ 28—27, 68—67, 96—99, 131—133, 165—169:

8209. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ մամուլը քրիստոնեաների եւ մամուլականների յարաբերութեանց մասին:—Տաճիկների եւ քրիստոնեաների թշնամութեան պատճառները Օսմանեան տէրութեան մէջ: 1895, էջ 381—384:

8210. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ քրոնիկոն: Անգլիկան եկեղեցի: 1895, էջ 50—51:

8211. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ քրոնիկոն: Բողոքական եկեղեցի: 1895, էջ 379—380:

8212. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ քրոնիկոն: Կաթոլիկ եկեղեցի: 1895, էջ 8—9, 48—49, 82—83, 115—116, 150—151, 189—190, 230—232, 328—328, 376—378, 421:

8213. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ քրոնիկոն: Հին կաթոլիկներ: 1895, էջ 49—116:

8214. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ քրոնիկոն: Ռուսաց եկեղեցի: 1895, էջ 10:

8215. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ քրոնիկոն: Օրդոդոքս եկեղեցի: 1895, էջ 9—10, 49—51, 83, 116—118, 421—422:

8216. [ԵԿԵՂԵՑ վարդապետին Ղարսի հաջորդ նշանակելու եւ հատուկ հանձնարարությամբ տանկա-հայ փախուսականներին պատուարելու համար Ղարս ուղարկելու մասին]: 1895, էջ 408:
Տպագրական սխալ՝ էջ 408-ի փոխարեն տպագրված է 308:

Անվերնագիր՝ «Պաշտօնական» խորագրի տակ:

8218. ԵՐԵՒԱՆԻ թեմ: [Տեղեկություններ]: 1895, էջ 218, 364—365, 403, 483:

Տպագրական սխալ, 403-ի փոխարեն տպագրված է 303:

8219. ԵՐԵՒԱՆԻ թեմի դպրոցների տնտեսական դրութիւնը: 1895, էջ 138—139:

Ստորագր.՝ Ա.:

8220. ԵՐԿՐԱԳՆԻ ազգաբնակչութիւնը: [Վիճակագրական տվյալներ]: 1895, էջ 67—68:

8221. ԵՐԿՐԱԳՆԻ ամբողջ ազգաբնակչութիւնը ըստ դասանութեան: [Վիճակագրական տվյալներ] կրոնների, ազգաբնակչության քանակի, լեզվի, կրթության մասին]: 1895, էջ 101:

«Մանրագրութ» խորագրի տակ:

8222. ԵՐԿՐԱԳՆԻ հայ գաղութները: [Ռումինիայի Սուլիմա քաղաքի թաղական խորհրդի խնդրանքով կաթողիկոսի կարգադրությամբ Մկրտիչ վարդապետ Տերունյանին, Ռումինիա եւ Բուլղարիա քաղաքի ուղարկելու մասին]: 1895, էջ 365:

8223. ԵՆՍԵՖԻՈՍԻ ժամանակագրութեան հայերէն ձեռագիրները: [Մատենախոսություն: Մատենախոսի անունը չի նշվում]: 1895, № 7, շալկ. էջ 3:

8224. Ս. ԷԶՄԻԱՆԻ հիմնարկութեան հազար վեցհարիւրամեակը: 1895, էջ 215:

8225. Ս. ԷԶՄԻԱՆԻ տունը: 1895, էջ 259—263:

8226. Ս. ԷԶՄԻԱՆԻ տպարանի դարակր Պետերբուրգի տպարանական գործոց Ա. ցուցահանդեսում: Հրապարակ 1 № 222:—Ս. Էջմիածնի տպարանը: [Համատու ակնարկ հայ տպագիր գործի]: 1895, էջ 141—142:

8227. ԷՐԱԶՄՈՒՍԻ [Ռոտերդամացի] մանկավարժական մտքերը: [Գերմանացի Ռումինիստ մանկավարժ: Թարգմ.՝ Ա. Բարաչյանի]: 1895, էջ 169—171:

«Մանրագրութ» խորագրի տակ:

8228. «ԹԱՏՐՈՆ» գրական եւ թատերական պատկերազարդ հանդէս 1895 թուակ. № Ա, հրատարակիչ Ալեքսանդր Թարխանեանց: [Հրատարակման մասին]: 1895, № 8, շալկ. էջ 4:

8229. ԹԻՖԼԻՉԻ համաքարեկերի: 1895, էջ 173:
[Էջմիածնի Մայր տաճարի ավագ դռանը 1682 թվին գրած արձանագրության մասին, ըստ որի Թիֆլիսի հայ ուսանողները եւ դուքանդարները պարտավորվում են տարեկան մեկ չարեկ մով տալ էջմիածնին]:

8230. ԹՈՒՂՊ Կորնթացոյն առ Պողոս:—Երրորդ թուղթ Կորնթացոյն [Բնագրեր]: 1895, էջ 406—408:

Սկ.՝ Ստեփանոս եւ որք ընդ մեա երիցունք...

Սկ.՝ Պողոս կալանաւոր Յիսուսի Քրիստոսի...

8231. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ գրականութիւն: Հանելուկներ Տրապիզոնի գիտացոյց բարբառով:—Երգ:—Աղօթքներ: Հաւաքեց Հակոբի Ս.: 1895, էջ 83—84:

8232. ԴԶՄԻՐՅԱՆ պատրիարքի կողմից առաջնորդական տեղապահների նշանակումներ՝ Մարգվան, Բալու, Բաղեշ, Երիզա, Եվդոկիա, Շապին-Գարափաթ, Չարսանճազ, Չմկանճազ վիճակներում: 1895, էջ 140:

Անվերնագիր՝ «Տանկաբալ» խորագրի տակ:

8233. ԼԱԶԱՐՆԵԱՆ ճեմարանի Արեւելեան լեզուների Մարգիս արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալեանցի դրամազիսի 1894 թուի հաշիւը: [Հայտարարություն]: 1895, № 5, շալկ. էջ 4:

8234. ԼԱՅՈՒՏԷՆ:—Ժրագալոյցի երկեր: [Մանրապատում]: Թարգմ. Մ[իմաս] Բ[երբերյան]: 1895, էջ 27—28:

8235. ԼԵՎՈՆ ԺԳ Պապի խոստումը՝ կոնսիտորիում կոտորածներից ազատված հայերին օգնելու համար: 1895, էջ 421:

Անվերնագիր՝ «Կաթոլիկ եկեղեցի» խորագրի տակ:

8236. ԼԵՎՈՆ ԺԳ Պապի նվիրատվությունը, Ագարյանի միջոցով, 20.000 ֆրանկ, ի նպաստ Փոքր Ասիայի հալածված հայ քրիստոնյաների: 1895, էջ 462:

8237. ԼԵՆԻՆԵԱՆ Գարեգին:—Ազգային մատենադարան: Պատմութիւն հայ լրագրութեան ի սկզբանէ մինչեւ մեր ժամանակ: Գրեց Հ. Գրիգորիս Գալեմեարեան: 1898, Վիեննա, 226 էջ: [Մատենախոսություն]: 1895, էջ 59—62:

8238. ԼԵՆԻՆԵԱՆ Գարեգին:—«Հայոց պարբերական մամուլը» պատմական տեսութիւն սկզբից մինչեւ մեր օրերը (1794—1894) քաղաքային ծանօթութիւններով: [Մատենագիտության լույս ընծայման մասին. հայտարարություն]: 1895, № 4, շալկ. էջ 4:

8239. ԽԱՆԻՎ վարդապետ Դատենի Պարսկաստանից բերած հմուտիւնները: Ա. Մակուայ (Շաւարշան որեւ Արտագ գաւառ) սուրբ Թադէոս Առաքելոյ վանքից:—Բ. Թարիզի Բերդաթաղի Աստուածամոր Եկեղեցոյց բերածները: 1895, էջ 266—270, 313—316:

8240. ԽՈՐԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ Երեւանի ու Ջորախոր եկեղեցու զանկուն օրհորդական դպրոց բացելու առթիւ: 1895, էջ 365:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8241. [ՌԻԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ. Փարիզի Հայկական բարեգործական ընկերության գործունեության մասին]: 1895, էջ 365:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8242. [ՌԻԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ: Մեմարանի տեսուչ Սուքիաս արքեպիսկոպոս Պարզանցին՝ եկեղեցական ծխական դպրոցների ուսումնարանական վարչական հանձնաժողովի վերակազմելու առթիվ]: 1895, էջ 405—406:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8243. [ՌԻԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ: Նիժ և վարդաշեն գյուղերում օրիորդաց դպրոց բացելու առթիվ]: 1895, էջ 365:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8244. [ՌԻԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ ԱՍՆ-ի հայ գաղթականաց ընկերությանը, Սատուկի սովյակներին օգնելու համար]: 1895, էջ 404:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8245. [ՌԻԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Արցախի Բանդուր գյուղում միդասյան դպրոց բացելու առթիվ]: 1895, էջ 444:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8246. [ՌԻԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Բաքվեցի Մարգարիտ Լալայանին, ի նպաստ մեմարանի, 2000 ռուբլի նվիրատվության առթիվ]: 1895, էջ 444:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8247. [ՌԻԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Զաքարյալ քաղաքում օրիորդական դպրոց բացելու առթիվ]: 1895, էջ 105:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8248. [ՌԻԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Թիֆլիսեցի եղբայրներ Կարապետ և Բեգլար Վարդանյաններին, Թիֆլիսի նորաշեն ու Աստվածածին եկեղեցին նորոգելու առթիվ]: 1895, էջ 444:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8249. [ՌԻԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Թիֆլիսի ու Գևորգ եկեղեցու զավթում միդասյան օրիորդաց դպրոց բացելու առթիվ]: 1895, էջ 444:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8250. [ՌԻԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ, թույլատրվություն Սակար Նելմայանի «Զայնագրեալ խորհրդատետր պատարագի» հրատարակության համար]: 1895, էջ 316:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8251. [ՌԻԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Մարիամ Բեգաբեգյանին ու Աննա Չիքախյանին, ի նպաստ սովյակների 1000 ռուբլի նվիրատվության առթիվ]: 1895, էջ 105:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8252. [ՌԻԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Մարիամ Մերեքիկյանին, կտակած 40.000 ռուբլու տոկոսներով, ազգային հաստատություններին օգնելու առթիվ]: 1895, էջ 444:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8253. [ՌԻԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Մարտիրոս Զայնյանին, Թեոդոսիայից, Ղրիմի ու Խաչ վանքի կաթողիկեն հայկական ռոմի վերակառուցելու առթիվ]: 1895, էջ 490:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8254. [ՌԻԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ մտավթից Արշակ էգուրյանին, մեմարանի 10 արկղ գրեմական պիտույքներ նվիրելու առթիվ]: 1895, էջ 444:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8255. [ՌԻԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Ալադի Հովհաննես Այվազովսկուն, «Արարչագործություն» մեծադիր նկարը Մայր Աթոռի նորակառուց թանգարանին նվիրելու առթիվ]: 1895, էջ 444:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8256. [ՌԻԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Նոր Նախիջևանի ու Նիկողայոս եկեղեցու զավթում օրիորդաց դպրոց բացելու առթիվ]: 1895, էջ 316:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8257. [ՌԻԻՄՅԱՆ Հայրիկ:—Կոնդակ օրհնության՝ Սալմաստ գավառում կենտրոնական դպրոց բացելու առթիվ]: 1895, էջ 365:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8258. [ՌԻԻՄՅԱՆ Հայրիկի նամակ Սսի Աթոռին Մկրտիչ Բեգխիզյան կաթողիկոսի մահվան առթիվ և պատվիր հայորդ կաթողիկոսական ընտրությանը ձեռնամուխ լինելու մասին]: 1895, էջ 76:

Անվերնագիր՝ «Պաշտոնական» խորագրի տակ:
8259. [ՌԻԻՄՅԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:—Կոնդակ: [Կոթո Նախկոպոս Սուրենյանցին արքայական պատվով շնորհելու առթիվ]: 1895, էջ 85—86:

8260. [ՌԻԻՄՅԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:—Կոնդակ: [Ուսումնարանական վարչական հանձնաժողովի աշխատանքների մասին]: 1895, էջ 405—406:

8261. [ՌԻԻՄՅԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:—Պետերբուրգ: Նորին մեծության թագաւոր կայսեր [Ծաղկակցական հեռագիր թագավորի մահվան առթիվ և հոգեհանգստյան կատարում]: 1895, էջ 402—403:

8262. [ՌԻԻՄՅԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:—Պետերբուրգ: Նորին մեծության կայսրուհու Մարիա Ֆեոդորովնայի [Հեռագիր: Թագավորի մահվան տարելիցի առթիվ]: 1895, էջ 403:

Տպագրական սխալ՝ էջ 403-ի փոխարեն տպագրված է 308:

8263. «ԹՕՄԲ»: Կիսամեայ հանդես հանրական կենտրոն և գրականության: [Հայտարարություն հրատարակման մասին. Մոսկվայում 1895 թվից, համագրություն՝ Ստեփանոս Մամիկոնյանի]: 1895, № 2, [շալի, էջ 4]:

8264. ՄԱՆՈՒՅՈՒՄ: Մայր Աթոռի Գեորգեան հոգևոր մեմարանի վարչությունից: [Հանդուհալության քննությունների մասին]: 1895, էջ 222-ից հետո առանց համարակալման:

8265. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ Ամենայն Հայոց Մկրտիչ Ա. Խրիմեան: (Նորա՝ Ալեքսանդրո Նեակի մեմաստանն այցելելու առթիվ): 1895, էջ 255—258:

Թարգմանված «Եկեղեցական Համալսարան» ուսերեն շաբաթաթերթի, 1895, № 28-ից:

8266. ԿԵՆՏԱՆԻՆԵՐԻ ունին կանոնադր միջոցներ իրենց զգացողությունները արտայայտելու համար: [Հատ Դարվիկի ուսմունքի]: 1895, էջ 438—439:

«Մանրագրություն» խորագրի տակ:

8267. ԿԻՐԻՐԵԿ Եպիսկոպոս Մրապեան: [Մահախոսական]: 1895, էջ 105—107:

Տես նաև էջ 103—104:

8268. ԿՈՄԻՏՏԱՍ և Եզնիկ արեղաներին տպարանական ժողովի անդամներ նշանակելու մասին]: 1895, էջ 70:

Անվերնագիր՝ «Մայր Աթոռ» խորագրի տակ:
8269. [ԿՈՄԻՏՏԱՍ, Եզնիկ և Թադեոս արեղաներին վարդապետության աստիճան տալու մասին]: 1895, էջ 70:

Անվերնագիր՝ «Մայր Աթոռ» խորագրի տակ:
8270. ԿՈՄԻՍ Լե Տոստոյի նոր վեպը: [Տերը և ծառան: Մատենագիտական տեսություն]: 1895, էջ 102:

«Գրականական» խորագրի տակ: Գրախոսի անունը հայտնի չէ: